

सटीकः

वैद्यक-परिभाषा-प्रदीपः ।

श्रीमद्गोविन्दसेनसंगृहीतः ।

परिण्डतकुम्भपति

श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्यात्मजेन

परिण्डत श्रीआशुबोध विद्याभूषणभट्टाचार्य्येण

विरचितया टीकया समलङ्कृतः तेनेव प्रकाशितश्च ।

द्वितीय संस्करणम् ।

कालिकातामहानगर्याम्

वाचस्पत्ययन्त्रे मुद्रितः ।

५ १८३४ ।

सूचीपत्रम् ।

प्रथमः खण्डः ।

विषयाः ।	पृष्ठाङ्काः ।
मङ्गलाचरणम्	१
ग्रन्थकर्तुः परिचयः	...
ग्रन्थस्य मूलनिर्देशः	...
" उपयामितानिर्देशः	...
" आभिधेयनिर्देशः	...
अथ प्रथमतो मानसूत्रं लिख्यते	१
" कानिष्ठपरिभाषा	...
द्रवादिगुणद्रव्याणां मानविषये	
विशेषनिर्देशः	...
सूक्ष्ममानस्य विशेषनिर्देशः	...
योगानां माननिर्देशविधिः	...
अथ मानस्यपरिभाषा	...
सूक्ष्मादिद्रवद्रव्याणां मानविषये	
विशेषनिर्देशः	...
सूक्ष्मादिद्रव्याणां मानविषये	
विधिः	...
अस्मापवादमाह	...
अथ द्रव्याणामुपयुक्ताङ्गप्रयुक्तत्वमाह	११
प्रसङ्गात् कदादेरुपायमाह	१२
रोगविशेषे यथोक्तद्रव्याणां कुंरीपा-	
देशनिर्देशः	...
अथ प्रसक्तदेशजद्रव्यमाह	...
अथ निषेधमाह	...
अथ भूतादिसारः	...
अथ बीजादिसारः	...
सुहृत्कारविधिः	...

विषयाः ।	पृष्ठाङ्काः ।
अथ औषधद्रव्याङ्गप्रयुक्तमाह	...
रूपादौ औषधप्रयोगे कर्तव्य-	
विर्देशः	...
विषप्रभेदे द्रव्यगुणमाह	...
अथ अजुभेदे द्रव्याङ्गप्रयुक्तमाह	...
" सामान्योक्तौ द्रव्यगुणमाह	...
मांसगुणविधिः	...
पृथगेकयोः हान्यगुणविधिः	...
अणुयुतेषु यमात्मस्य विशेष-	
निर्देशः	...
हान्यगुणेषु उक्तवैयर्थ्यकारः	...
मृत्वादिगुणेषु नियमनिर्देशः	...
अथामृत्तौ द्रव्यगुणमाह	...
अथभावे द्रव्यगुणमाह	...
अथभोटाप्रयोगे विशेषविधिः	...
पतितविधियुक्तस्य विशेषविधि-	
निर्देशः	...

द्वितीयः खण्डः ।

आविधकषायमाह	...
अरुणमाह	...
अथसाभावे महदुक्तविधिः	...
भक्ष्यमाह	...
अथ पायमानमाह	...

विषयाः ।	पृष्ठाङ्काः ।	विषयाः	पृष्ठाङ्काः ।
स्वस्वभेदान् पुटपाकविधिमाह	२७	पाचनादौ जलपरिमाणमाह ...	२६
कल्कमाह ...	२८	स्र्वादिद्रव्यभेदे जलपरिमाण-	
कल्कःकोऽमाद्ये मध्वादीनां मात्रा-		निर्देशः ...	२६
निर्देशः ...	"	जलपरिमाणप्रसङ्गतः पाचनानां	
कल्कस्यैवहेदाङ्कमाह ...	"	द्रव्यपरिमाणमाह ...	"
अथ काशमाह शार्ङ्गधरः ...	"	अथ यथा स्त्रादिद्रव्याधने जलभेदजयोः	
पानोपकरणस्य पानकालमात्रा-		परिमाणमाह ...	२६
निर्देशः ...	२६	पानीयसाधने जलभेदजयोः मात्रा-	
क्रोधे दोषभेदान् प्रवेद्यसिद्धान्तधुनीः		निर्देशः ...	२६
मात्रानिर्देशः ...	"	कल्कसाध्यां प्रेषणमाह केमरी-	
श्रोतमाह ...	२७	टीकाकारः ...	२७
अबालरभेदान् तण्डुलोदकमाह	"	यथागुमाधने तण्डुलप्रकारमाह	२८
अथ फाण्डमाह ...	"	अन्नादिद्रव्याधने तण्डुलप्रकार-	
द्रवद्रव्यादिकमाह ...	"	माह ...	२८
द्रव्यादिद्रव्यान्तरेभेदाङ्कादिक-		अन्नादिद्रव्याधने जलपरिमाण-	
माह ...	२९	माह ...	२९
वटकादिद्रव्यभेदे कारण-		मन्त्रादिलक्षणमाह ...	२९
निर्देशः ...	"	यथास्त्रः यथागुमाधने जलभेदजयोः	
अथ द्रव्याणां मात्राविधि-		पाकविधिः ...	"
लिख्यत ...	३२	यथागुमाधः ...	३०
उत्तमवत्पानकालादौ मात्राविधि-		विशेष्याः पाकविधिर्गुणाद्य ...	"
निर्देशः ...	"	पेशाद्यर्थो, पाकविधिः ...	"
पुत्रमोक्षकादीनां व्यवहारिकी		पेशाद्यर्थो गुणाः ...	"
मात्रा ...	३३	भक्तव्य पाकविधिः गुणस्य ...	"
प्रादुरन्तादीनां व्यवहारिकी		मन्त्रपाकविधिः ...	३०
मात्रा ...	"	अथ भास्वरससाधनविधिमाह	३१
काशिकान् मात्रावत्येव श्रेष्ठान्तिः	३४	मात्राव्ययमाधनमाह ...	"
काशिकान् मात्रावत्याः प्रयोगसूत्र-		अथ प्रवेद्यविधिमाह ...	३१
निर्देशः ...	३४		

विषयः ।	पृष्ठाङ्कः ।	विषयः ।	पृष्ठाङ्कः ।
चूर्णादीना भक्षणप्रकारमाह ...	४१	द्विविधपाकसंज्ञकम् ...	६१
मतात्मनोऽह द्रव्यभक्ष्यमाह ...	४२	गुडादिद्विद्विधतलोडपाकसंज्ञकम् ...	"
होत्रभेदे मनुप्रकरणयोः प्रवेन- मानमाह ...	४३	अथ भावनाविधिः ...	"
शौरादिपाकमाह ...	"	भावनाद्ये ज्ञापपाकविधिः ...	६२
— —		अथ आरोदकमाह ...	"
तृतीयः खण्डः ।		" द्विकृतद्रव्यपचयम् ...	"
अथ खेडसाधने ज्ञाप्यनवादेः परिमाणमाह ...	४३	" अर्च्य पाकनिष्पन्नमाह ...	"
अथ खेडनिष्पत्तिसंज्ञकमाह ...	४४	चूर्णादी गुडस्य मात्रानिर्देशः ...	६३
आरस्य पाकसिद्धिसंज्ञकम् ...	४५	पक्ष्मश्लेष्म निर्देशे मात्रापचयविधिः ...	"
द्विविधः खेडपाकः, तेषां संज्ञकानि च ...	"	अनुपानाकारके दोषनिर्देशः ...	"
द्विषयविशेषे खेडादिपाकविधिः ...	५६	अनुपानस्य हेतुनिर्देशः ...	"
खेडादिनाकस्य प्रयत्नादिनिर्देशः ...	"	अनुपानगुणाः ...	६४
अथपाकसंज्ञकमाह ...	"	दासभेदे अनुपाननिर्देशः ...	"
अथ न्यय पाके खेडादीनां गुणवैशिष्ट्य- निर्देशः ...	"	खेडपाने अनुपानविशेषः ...	"
अथश्रीज्यादिज्ञाप्य सद्रोषत्वनिर्देशः ...	५७	मानान्वतोऽनुपाननिर्देशः ...	६५
अथ गुडपाकसंज्ञकमाह ...	"	अथानुपानमात्रमाह ...	"
गुग्गुलुपाकसंज्ञकम् ...	"	अथानुपानविशेषमाह ...	"
गुग्गुलुसेवनमात्रानिर्देशः ...	५८	रोगविशेषे अनुपानविधेः ...	६७
अथ लोडशोधनपरिभाषामाह ...	"	अथ शिशोर्भक्षणपरिमाणम् ...	"
अथशोधनपरिभाषा ...	५९	अतिशिशो औषधप्रयोगविधिः ...	६८
ज्ञाप्यद्रव्याणां वैविध्यनिर्देशः ...	"	द्विविधबीजनिर्देशः ...	"
पतञ्जलिमाह सामान्यपरिभाषां लोडनारण्यम् ...	"	अथ भेषज्यभक्षणज्ञाप्यमाह ...	"
अथ लोडपाकसंज्ञकमाह ...	६०	रोगविशेषे औषधभक्षणज्ञाप्यः ...	६९
अथस्योऽपचयौषधसंज्ञकम् ...	"	मताकारे रोगविशेषे औषधसंज्ञक- ज्ञाप्यः ...	"
		पचयज्ञाप्यः ...	७०
		द्वितीयज्ञाप्यः ...	"

विषयाः ।	पृष्ठाङ्काः ।	विषयाः ।	पृष्ठाङ्काः
दशोपकावः	... ७१	पटवर्गः (जीवनीघाटवम्) ...	७६
चतुर्थकावः	... "	जीवनीघगवः	...
पञ्चमकावः	... "	शेतमारिचं, ज्येष्ठान्मु सुखीदवव	...
सप्तमक्रियायाः निर्देशः	... "	गुणान्	...
निन्दितक्रियाया	... ७२	वेद्यवारः	...
क्रियासाध्यनिषेधः	... "	वस्यमूलवम्	...
साध्यव्यभिर्देशः	... "	कटुर विविधतकव	... ७७
रसस्य परिशतो दिग्वाचिनिर्देशः	७३	दधिकृषिंज्ञा तक्रृषिंज्ञा च	...
उचितक्रियाकावस्य अनुपेक्षणीयता- निर्देशः	... "	युक्तम्	...
चतुरस्र पञ्चास्रव	... "	शोधः, चासवः, जेरीयम्	...
पञ्चस्रवम्	... "	चारनासम्	...
षट्स्रवम्	... ७४	वस्यवटवाः	...
सप्तःश्रद्धाः	... "	जयरा विजरा वा	... ७८
षट्शौरम	... "	सत्यपुत्रव	...
पानजातक-विजातके	... "	पानवारिष्टधीर्लवणम्	...
सर्वगन्धः	... "	शोधमाह	...
विफलाहयम्	... "	सुरायाः प्रकारभेदे नामानि	...
द्रुवचं, क्रिमदव	... ७५	गुकेसुखीकायुक्तानि	...
यस्यशौरिष्टवाः	... "	तुषान्-शोकोरादीनि	... ७९
यस्यपञ्चवम्	... "	तुषोदवम्	...
यस्यकोसम्	... "	काञ्चिकम्	...
यस्यवचम्	... "	क्रिष्णाकी	...
यस्यपञ्चमूलम्	... "	मधुयुक्तम्	...
यस्यपञ्चमूल दशमूलव	... "	सकयुवसान्त्वितधीर्लवणम्...	...
दशपञ्चमूलम्	... "	पमथ्या तपंचव	... ८०
यस्यपञ्चमूलम्	... ७६	मन्थः	...
यस्यदशपञ्चमूलम्	... "	उद्योदवम्	...
		भेद्यनामानि	...

विषयाः ।

पृष्ठाङ्काः ।

चतुर्थः खण्डः ।

संशोधनप्रबंधा	...	८०
पञ्चकर्मणां नाम	...	८१
शोधनसञ्ज्ञाया हेतुः	...	८१
नखादिप्रयोगे बधोनिर्देशः	...	८१
बननप्रयोगविधिः	...	८२
शोधनप्रयोगार्हनासः	...	८१
अत्युष्णादिकाले शोधनसञ्ज्ञा- कारणव्यता	...	८१
साधारण-ऋतुव्यनिर्देशः	...	८२
सम्यग्बननस्यत्वम्	...	८१
बननगुणाः	...	८४
असम्यग्बनिते दोषमाह	...	८१
व्यतिबनिते	...	८१
क्रियाया उपयुक्तकालस्य अनुपेक्ष- णोपयता	...	८१
अथ बननभेदजननामानाह	...	८१
मत्तान्तरे नामानिर्देशः	...	८५
बनने उत्पन्नधुनः अपदोषत्वे हेतुः	...	८१
बननानर्हाः	...	८६
बनननिषेधस्य अपवादविधिः	...	८१
अवस्थापुत्रिणिवे गुण्यिणो बनन- निर्देशः	...	८१
बननविरेचनार्हञ्ज्ञासः	...	८१
बननानर्हाः	...	८१
बननानर्हाः	...	८७

विषयाः ।

पृष्ठाङ्काः ।

अवाय्वानामवस्थाविधिं वाय्वल- निर्देशः	...	८७
मत्तान्तरे ज्ञातशोधनादिनामा- निर्देशः	...	८८
नखादीनामुत्तमादिनामा- निर्देशः	...	८१
बनने वेगिक्यान्तिकीयुद्धो उत्तमादि- वेगनिर्देशः	...	८१
दोषविशेषे द्रव्यविशेषनिर्देशः	...	८१
विरेचनविधिः	...	८९
अस्यग्रयोगधुक्तस्य विरेचनस्य गुणाः	...	८१
अवातस्य विरेचने दोषनिर्देशः	...	८१
११ ११ दोषपरि- हारोपायः	...	८१
वेरेचनकालानिर्देशः	...	८१
विरेचनानर्हाः	...	९०
विरेचनानर्हाः	...	८१
दोषभेदेन सहादिकोष्ठनिर्देशः	...	८१
विरेचने वेगिक्यान्तिकीयुद्धो उत्तमादिवेगनिर्देशः	...	८१
वेरेचनिककषायार्थां श्रेष्ठादिनामा- निर्देशः	...	९१
मत्तान्तरे दोषभेदेन सहादिकोष्ठ- निर्देशः	...	८१
मत्तान्तरे उत्तमादिनामानिर्देशः	...	८१
शोधनचतुष्टयस्य नामनिर्देशः	...	९५

विषयः ।	पृष्ठाङ्काः ।	विषयः ।	पृष्ठाङ्काः ।
ब्रह्मनिर्देष्टव्यं त्रैलोक्येणैवैतन्मन्त्रो जगन्नादि	} ६५	विधिसुखेन प्रथममन्त्र लक्षणनिर्देशः	६७
वेगस्य तथा विरेके मानिकौशुकी		वेदेचनमन्त्रस्य विषयनिर्देशः ...	६८
जगन्नादिमानस्य निर्देशः ...		सौन्दर्यमन्त्रस्य विषयः ...	६९
ब्रह्मनाटो प्रथममन्त्रस्य वैशिष्ट्य- निर्देशः ...	६३	अवपीडनमन्त्रस्य ,, ...	७१
ब्रह्मनिर्देष्टव्यं त्रैलोक्येणैवैतन्मन्त्रो अ मानिकौशुकेनिर्देशः ...	६३	प्रथममन्त्रस्य ,, ...	७१
ब्रह्मनिर्देष्टव्यं त्रैलोक्येणैवैतन्मन्त्रो निर्देशः ...	७१	मन्त्रभेदसौन्दर्यमन्त्रस्य मानानिर्देशः	७१
ब्रह्मस्य सम्यग्प्रयोगलक्षणमैतन्मन्त्रो- सौन्दर्यकौशुकेनिर्देशः ...	६४	मन्त्रकर्मोपयोगिविधौनिर्देशः ...	६६
विरेकस्य सम्यग्प्रयोगलक्षणमैतन्मन्त्रो- क्यान्तिकौशुकेनिर्देशः ...	७१	मन्त्रानर्थाः	७१
विरेकनायोगस्य लक्षणम् ...	७१	अनुवाचनविधिः	७१
विरेकनातिबोगस्य ,, ...	७१	वास्तनेत्रस्य उपादाननिर्देशः ...	१००
विरेकनानर्थाः ...	६५	वयोभेदेन वास्तनेत्रस्य परिमाणादि- निर्देशः	७१
आविरेकानामवस्थाविशिष्टे विरेक्यत्व- निर्देशः ...	७१	वास्तिकायव्यवस्था वास्तुपुटकक्षोप- करणानि च	७१
मन्त्रस्य हेतुस्थं कार्यम् ...	७१	वास्तुपुटकस्य स्वरूपादिकम्	१०१
७१ निरुक्तिः पर्यायम् ..	७१	व्यवस्थावास्तनेत्रस्य परिमाणादिनिर्देशः	७१
दोषविशिष्टं मन्त्रदानकालनिर्देशः	६६	वास्तनेत्रस्य यन्त्रान्तरोक्तम् उपादानम्	७१
मन्त्रस्य अवाप्तरभेदनिर्देशः ...	७१	वयोभेदेन यन्त्रान्तरोक्तनेत्रपरिमाणा- दिद्वयम्	७१
प्रतिमंत्रलक्षणम्	७१	वास्तुपुटकस्य उपकरणानिनिर्देशः	१०२
प्रतिमंत्रप्रयोगनम्	७१	निर्देशस्य द्वयं वास्तुनिर्वाहम् ...	७१
अवपीडनस्य हेतुस्थं निरुक्तिम् ...	७१	वास्तुनिर्देशस्य प्रयोगकालः	७१
मन्त्रभेदसौन्दर्यमन्त्रस्य प्रयोगविषयः	६७	उत्तरवास्तुः	१०३
मन्त्रान्तरे मन्त्रभेदनिर्देशः ...	७१	मानावस्तुमानानिर्देशः	७१
७१ अवपीडनलक्षणम् ...	७१	अनुवाचनानर्थाः	७१
		वास्तुपानुवाचनानर्थाः	७१
		सम्यक् प्रयुक्तस्य वास्तुर्मुखाः	७१
		अनुभेदे सौन्दर्यकेः कालनिर्देशः	७१

विषयः ।	पृष्ठाङ्काः ।
अनुवासेन वतिसिद्धिभोजनस्य अप- कारितानिर्देशः ...	१०४
अथोगातिथोगयुक्तयोर्दीर्घनिर्देशः	॥
अनुवासेन खेदस्य उत्तमादिनावा- निर्देशः ...	॥
वयोभेदे निरुद्धस्य मात्रानिर्देशः	॥
अनुवासेनस्य ,, ...	१०५
,, सम्यग्योगलक्षणम् ...	॥
,, अथोगातिथोगलक्षणम्	॥
निरुद्धानुवासेनयोरतिप्रयोगे दीर्घ- निर्देशः ...	॥
अनुवासेनानर्थाः ...	१०६
प्राख्यापनानर्थाः ...	॥
अत्रप्यानुसारेण विक्रिस्तायाः कर्षव्यता- निर्देशः ...	॥
अत्रप्यानुसारेण निषिद्धायाः कर्षव्यते दृष्टान्तः ...	१०७
निरुद्धप्रयोगस्य दिनक्रान्तिनिर्देशः	॥
विरिचन्यादिप्रयोगे दिग्भासनिर्देशः	१०८
दीर्घभेदादिप्रुद्धाङ्कानां मात्रा- निर्देशः ...	॥
निरुद्धस्य बहुधात्मनिर्देशः ...	१०९
,, पञ्चांशदिनिर्देशः ...	॥
,, त्रैष्टादिप्रुद्धाङ्कानिर्देशः	॥
प्राख्यापनानर्थाः ...	॥
प्राख्यापनानर्थाः ...	॥
निरुद्धप्रयोगविधिः ...	११०
निरुद्धे स्त्रैर्वास्त्रिभुतिर्देशः	॥

विषयः ।	पृष्ठाङ्काः ।
प्रयोगानन्तरं कर्षव्यनिर्देशः ...	११०
सम्यग्प्रयोगानिर्नुद्धलक्षणम् ...	॥
सुदुकोष्ठे वास्त्रिथोगविधिः ...	१११
मात्राभ्रुपनिर्देशः ...	॥
सुदुकोष्ठे वास्त्रिप्रयोगविधिः ...	११२
वास्त्रिभुतिविधिः ...	॥
निरुद्धस्य सम्यग्प्रयोगलक्षणम् ...	॥
द्वयप्रुक्तनिरुद्धलक्षणम् ...	११३
अथोगातिथोगयोरतिदेशिकलक्षणम्	॥
उत्तरवर्षेणैवपरिमाणादाननिर्देशः	॥
वयोभेदेन केन्द्रमादाननिर्देशः ...	॥
उत्तरवास्त्रप्रयोगविधिः ...	११४
स्त्रीणां वास्त्रेणैवस्य परिमाणादिनिर्देशः	॥
स्त्रीवालथोर्नूत्रमार्गे दधनेवप्रमाण- निर्देशः ...	॥
वास्त्रमते स्त्रीणामुत्तरवास्त्रप्रयोगे वास्त्रादिनिर्देशः ...	॥
स्त्रीणां शोनि सूत्रमार्गयोः वास्त्रानां सूत्रमार्गे च केन्द्रमादाननिर्देशः	११५
स्त्रीणां वास्त्रप्रयोगविधिः ...	॥
अप्रत्यागच्छति वक्षी कर्षव्यनिर्देशः	॥
शूनो दत्तव्यत्वनामने कर्षव्यनिर्देशः	॥
वास्त्रेणैव वास्त्रविधिः ...	॥
उत्तरवर्षेणैव वास्त्रेणैव वास्त्रनिर्देशः	११६
वतिदृश्येन सम्यग्प्रयोगलक्षणानिर्देशः	॥
दक्षवर्षः अक्षयं विधाय ...	॥
वान्दस्येनमते उत्तरवर्षादीनां मात्रानिर्देशः	॥

विषयाः ।	पृष्ठाङ्काः ।
धूमपानस्य मदीयनिर्देशः	... ११६
धूमपानसाध्यरोगाः	... ११७
अकालातिपीतयोर्धूमयोर्दोषाः	
तत्प्रतीकारश्च	... ११८
पञ्चविधधूमानां नामानि	... ११९
धूमोद्गोरथहारनिर्देशः	... १२०
दोषाणामवस्थानविशेषे धूमपान- हारनिर्देशः	... १२१
धूमपञ्चकानां द्रव्यनिर्देशः	... १२२
धूमपानानुष्ठाः	... १२३
गण्डप्रकृतयोरनुविधनामनिर्देशः	१२४
गण्डप्रकृतयोरनुष्ठयसाध्यदोषाणां अनु- विधयोक्तयोर्द्रव्याणाञ्च निर्देशः	... १२५
गण्डप्रकृतयोरनुष्ठयगतभेदः	... १२६
गण्डेषु प्रचोद्यत्तत्त्वानुष्ठयसाध्य- च माननिर्देशः	... १२७
गण्डप्रकृतयोरनुष्ठयविधयोरनुष्ठय- निर्देशः	... १२८
गण्डप्रधारणे कर्तव्यतासङ्गानिर्देशः	... १२९
गण्डप्रधारणस्य समयावधिनिर्देशः	... १३०
अतिदेशेन प्रविधारण-कारणयोर्द्रव्य- निर्देशः	... १३१
अदोषातिशोगयुक्तयोः गण्डप्रकृतयो- र्लक्षणम्	... १३२
गण्डप्रकृतस्य सम्यग्धीमन्तव्यम्	... १३३
गण्डप्रकृतयोर्द्रव्यगतभेदान्तरम्	... १३४

विषयाः ।	पृष्ठाङ्काः ।
अथ रक्तमोक्षविधिः	... १३५
अतिरक्तसाधे दोषनिर्देशः	... १३६
विद्युद्गरक्रपुण्ड्रस्य लक्षणम्	... १३७
रक्तमोक्षोपयोगिविधाननिर्देशः	१३८
रक्तमोक्षानुपयोगिविधयःप्रवृत्तिनिर्देशः	... १३९
घृतमूर्च्छाविधिः	... १४०
मूर्च्छनद्रव्याणां नामपरिभाषादीनां मूर्च्छा- फलस्य च निर्देशः	... १४१
अट्टैकमूर्च्छाविधिः	... १४२
मूर्च्छनद्रव्याणां नामपरिभाषादीनां मूर्च्छा- फलस्य च निर्देशः	... १४३
परण्डतेकमूर्च्छाविधिः	... १४४
मूर्च्छनद्रव्याणां नामपरिभाषादि- निर्देशः	... १४५
तिलतेकमूर्च्छाविधिः	... १४६
मूर्च्छनद्रव्याणां नामनिर्देशादिः	... १४७
मूर्च्छनद्रव्याणां मात्राया मूर्च्छाफलस्य च निर्देशः	... १४८
पञ्चपल्लवादिना मूर्च्छायाः कर्तव्यतादि- विर्देशः	... १४९
पञ्चपल्लवम्	... १५०
अथ गन्धद्रव्यम्	... १५१
अथ	... १५२
मनामरम्	... १५३
गन्धद्रव्याणां साधननिर्देशः	... १५४

सटीकः

परिभाषा-प्रदीपः ।

प्रथमः खण्डः ।

मङ्गलाचरणम् ।—

नमोऽस्तु नीरट-स्वच्छ वपुषे पीत-वामसे ।

यस्यास्त्रेन्दुसुधां वंगौ पपौ शब्दस्वरूपिणो ॥ १ ॥

ग्रन्थकर्तुः परिचयः ।—

क्षणवत्तमसेनस्य तनुजेन वितन्यते ।

श्रीमद्भोविन्दसेनेन परिभाषाप्रदीपकः ॥ २ ॥

ग्रन्थस्य मूलनिर्देशः ।—

पूर्वैर्मुनिभिरादिष्टा स्त्रे स्त्रे तन्त्रे क्वचित् क्वचित् ।

परिभाषा मया सा सा समाहृत्य विलिख्यते ॥ ३ ॥

अथ मङ्गलमन्त्रं श्रीभोविन्दसेनः चिकीर्षितस्व ग्रन्थस्य निर्वाहं परिब्रवीत्पुः
प्रारम्भे श्रुतपरम्यरान्मोदितं मङ्गलमाचरति, नम इति ।—शब्दस्वरूपिणो शब्दमयी,
वंश्याः शृण्वरवत्त्वेन शब्दपाधान्मान् इति भावः, अथच शब्दस्वरूपिणो वास्यो,
वाग्देवोति यावत्, वंगौ यस्य पीतवाससः, चास्यं मुखमेव, इन्दुः अन्द्रः 'तस्य
आस्त्रेन्दोः मुखचन्द्रस्य, सुधान् चन्द्रं, पपौ पीतवती, वादनकाले मुखमयोगात्,
वाचोवत्तमत्वाच्चेति भावः, नीरटः मेघः, नवजलधर इति यावत्, स इव स्वच्छं
जिसलं, नेत्रमुभयमिति यावत्, वपुः शरीरं यस्य तस्यो नीरटस्वच्छवपुषे नवजलधर-
रमणोयद्विग्रहाय, पीतवामसे पीताम्बराय, तस्यो श्रीक्षणाय, नमः अस्तु तिष्ठतु,
समेति शेषः, श्रीक्षणं नमानि इति फलितार्थः ॥ १ ॥

ग्रन्थकर्ता स्वपरिचयं ददाति, ज्ञापयति ।—परिभाषा ग्रन्थमङ्गलपार्थम्यं अथवावाच-
ननाट्य समुदायार्थं विशिष्टसंज्ञाविशेष इति यावत्, सा प्रदीप इव, दीपवत्
अस्वप्नादीनां प्रकाशकत्वादिति भावः, परिभाषाप्रदीपः ततः शब्दे कः ।
श्रीरी यथा प्रभाहारा सर्वगृहप्रकाशकः, एव खड्गुद्दिग्गजगहारा सर्वशास्त्रोपकारकः

ग्रन्थस्य उपयोगित-निर्देशः ।—

ध्वान्ते पथि चरिष्णूनां यथा दीपः प्रदर्शकः ।

नानाशास्त्रज्ञभिषजा सङ्गहोऽयं तथा भवेत् ॥ ४ ॥

खण्डेषतुर्भिरादिष्टः सङ्गहो नातिविस्तरः ।

त्रैव्याः कुर्वन्मन्त्र यत्नं व्यवहारार्थमुद्यताः ॥ ५ ॥

ग्रन्थस्य अभिधेयनिर्देशः ।—

अव्यक्तानुक्तलेशोक्त-सन्दिग्धार्थप्रकाशिकाः ।

परिभाषाः प्रकथ्यन्ते दीपीभूताः सुनिश्चिताः ॥ ६ ॥

त्रिष्वसविशेषः परिभाषा इति, तथा च कैयटः,—“अधिकारग्रन्थेन पाराशर्यो
परिभाषाऽप्युच्यते, अथित् परिभाषाकर.” इति ॥ २३ ॥

अस्य उपयोगितामाह, ध्वान्ते इत्यादि ।—ध्वान्ते अन्वयकारादन्ते । व्यवहारार्थे
विषयादाये, विविक्तसाक्षमं वि ऊहाभोहपूर्वकविबिषयन्तेहगिरसनायम् इत्यर्थः, “दि
नानाऽप्येव मन्त्रे हरेण हार उच्यते । नानामन्त्रहरेणान् व्यवहार इति स्युतः ॥”
इति कात्यायनः ; यथा—अथविशेषबोधनाय शब्दविशेषप्रयोगार्थमित्यर्थः, उद्यताः
कृतोद्यताः ॥ ४५ ॥

“विद्वान्ने सिद्धमन्त्रं श्रोतुं श्रोता प्रवर्तते । यस्यादौ तेन वक्तव्यः सन्त्यः
अप्रयोगनः ॥ अभिधेयफलज्ञान-विरहस्थितितोद्यताः । श्रोतुं स्वल्पमपि यत्
जादियन्ते हि माधवः ५” इत्युक्त्वा प्रेषावतां प्रवच्येन् अभिधेयादीनामवच्छेदाव्य-
त्वादायो अभिधेयादीनाह, अव्यक्तेति ।—अव्यक्तादीनां अतुलां प्रकाशिकाः बोधिकाः
अव्यक्तानुक्तलेशोक्त-सन्दिग्धार्थप्रकाशिकाः, तत्र अव्यक्तः असुष्टः, सामान्योक्त इत्यर्थः,
स च श्रोतव्यायः काव्ये इति सामान्योक्तौ “षड्भिः पल्लवतुभिर्वा सखिसान्
श्रोतफाद्यथोः । आप्तं भेषजफलं रसाख्यायां पञ्चदशम् ॥” इत्यादिरूपः, अनुभूः
अनिर्दिष्टः, स च “कालेऽनुक्ते प्रभातं स्यादहोऽनुक्ते जटा भवेत्” इत्यादिरूपः, लेशोक्तः
विकल्पेन वक्तव्यानां वाङ्मन्त्रोपपरिहारार्थं दिग्दर्शनार्थेण अथयवेनीकः, स च
“शङ्खद्वये गोमयमन्त्रे रक्तचन्दनम्” इत्यादिविज्ञातीतिरूपः, सन्दिग्धार्थः सूत्रार्थः,
अन्वेषविषयोभूताय इत्यर्थः, स च वाजिमन्त्रादिमन्त्रेण नीरतर्वादिमन्त्रेण वा लोहः
वक्तव्यः इत्युक्तौ जपोक्तानां तेषां अन्वेषेण कालेन वा वक्तव्यः इति अन्वेषे “यथाधिकारयो-
क्तोक्तिर्गोक्तं स्यात् खेदवर्धयो । तत्रैव सन्तुतिर्युक्तावित्येते खेदवेदिता ॥” इत्यादत्ता
अन्वेषेणैव वक्तव्य इति ; केषाञ्चित्कृते परिभाषेयवक्तव्यप्रकाशिका ज्ञानत्या, एवञ्च

अथ प्रथमती मानसूत्रं लिख्यते ।—

परिमाणं विना क्वापि नागटाज्जायते फलम् ।

तस्मात् सर्वे यतन्तऽत्र परिमाणविधौ सदा ॥ ७ ॥

श्राद्धधरस्त्वह ।—

न मानेन विना युक्तिर्द्रव्याणां जायते क्वचित् ।

अतः प्रयोगकार्यार्थं मानमत्रोच्यते मया ॥ ८ ॥

अन्यच्च ।—

मानापेक्षितमाचार्या भेषजानां प्रकल्पनम् ।

मेनिरं यत्ततो मानसूच्यते पारिभाषिकम् ॥ इति ॥९॥

तत्तु (मानं) मतभेदान्नानाविधं भवति ।

अथ कार्लिङ्गपरिभाषा ।—

जालान्तरगतैः सूर्यकरैः ध्वंसो विलाक्यते ।

षड्ध्वंसीभिर्मरीचिः स्वात् ताभिः षड्भिश्च राजिका ॥१०॥

कति सन्दिग्धावप्यकारिणा परिभाषा यथा—कार्ष्णिन्तु बोधे किमपि द्रव्यं न लभ्यते चेन्न तदभावे किं साध्यमिति सन्दिग्हेऽटव्याभावे तु तत्तत्स्य द्रव्यमेव प्रतीयते । मध्यभावे गुणो ज्ञोषः श्राव्यभावे तु वटिषः ॥” इत्यादिद्वया ज्ञेया । एवञ्चाप्यन्ताद्यर्थपञ्चाशत-
मन्वाभिधेश्चक्रं भवति, तथा अन्वयादिना सङ्घटयन्त्य वाच्यवाचकत्वचक्षुष्यत्वं,
फलञ्च यथाश्राव्यभेषजकल्पनेन आतुराणां कृत्विनिवारणमिति ॥ ९ ॥

परिमाणज्ञानस्य उदयानितामाह, परिमाणमिति ।—नास्त गदो रोगो यस्मात्
तस्मात् चमदान् चोववात्, “भेषजोवधभेदज्यान्वगदा जायुरित्यपि” इत्यमरः ॥ ७ ॥

परिमाणज्ञानस्य उदयानितायां श्राद्धधरवचनमुच्यते, नेति ।—मानेन परिमाणेन ।
युक्तिः योगः, रोगनिवारणममरः सुष्ठु योग इत्यर्थः । प्रयुज्यते रोगनिवारणार्थमिति
प्रयोगः ज्ञोषधं, तत्कार्यार्थे प्रयोगकार्यार्थेन चोवधनिर्माणार्थमित्यर्थः । भक्ष्य-
मानस्यवच्छेदाद्ये प्रयोगकार्यार्थमित्यन्तं, भक्ष्य-मानस्य पृथगुक्तेः ॥ ८ ॥

“मानस्य द्विविधं पाहः कान्तिर्ज्ञानममरं तथा । कान्तिज्ञानं मानसं श्रेयसिर्ज्ञानं मानविदो
विदुः ॥” इति चरकोक्त्या कान्तिज्ञानममरभेदेन मानस्य द्विविध्यात् चादौ प्रथमोद्दिष्टं
कान्तिज्ञानमाह, जालान्तरगतैरेत्यादि ।—मानस्येतत् सोऽसुतमिति केषांश्च्यते, तत्र
सु न विहितं विद्वेषमन्वयमुपचक्षते, सुसुते तदुक्त्यादर्थानात् तथा कान्तिज्ञाने

तिसृभौ-राजिकाभिश्च सर्षपः प्रोच्यते बुधेः ।

यवोऽष्टसर्षपैः प्रोक्तो गुञ्जा स्यात्तच्चतुष्टयम् ॥ ११ ॥

षड्भिश्च रक्तिकाभिः स्यान्माषको हेमधामकौ ।

माषैश्चतुर्भिः शणः स्याद्धरणं तन्निगद्यते ॥ १२ ॥

टङ्कः स एव कथितस्तद्व्यं कोल उच्यते ।

क्षुद्रो मोटरकश्चैव द्रङ्क्षणं तन्निगद्यते ॥ १३ ॥

कोलद्वयश्च कर्षः स्यात् स प्रोक्तः पाणिमानिकः ।

अक्षः पित्तुः पाणितलं किञ्चित् पाणिश्च तिन्दुकम् ॥ १४ ॥

विडालपदकश्चैव तथा षोडशिका मता ।

करमध्ये हंसपदं सुवर्णं कवलग्रहः ॥ १५ ॥

उडम्बरश्च पर्यायैः कर्ष एष निगद्यते ।

स्यात् कर्षाभ्यामर्द्धपलं शुक्तिरष्टमिका तथा ॥ १६ ॥

भाषायां षड्भिः रक्तिकाभिः सुश्रुते च पञ्चभिः रक्तिकाभिः माषकनिर्देशादिति सुश्रीभिर्विभाव्यम् । जालान्तरगतेः यवाश्विबन्निपतितेः । “ध्वंशौ” इत्यत्र “वंशौ” इति पाठान्तरम् ; सा तु “वसरेणुः” इति पर्यायान्तरेणापि अभिहितो भवति । राजिका “राइ” इति प्रसिद्धम् । सर्षपः श्वेतसर्षपः । “षड्भिश्च रक्तिकाभिः” इत्यत्र “पञ्चभौ रक्तिकाभिः” इति पाठान्तरम्, एवञ्च सम्राट्मन्व-दशहादशचतुर्दशभिर्गुञ्जाभिरपि क्वचित् क्वचित् माषको दृश्यते, तथा च श्रीकान्तः—“गुञ्जाभिर्दशभिर्माषचतुर्दशभिरेव च । अन्यत्र पञ्चभिर्माषः षड्भिः क्वचिदुदाहृतः ॥ समभिर्गुणनिर्वाहपि गुञ्जाभिर्माषकोऽपरः । षटाभिर्माषः कापि गोड़े हादशभिल्लया ॥” इति । हेमधामकौ इति माषकपर्यायौ । “हेमधामकौ” इत्यत्र “हेमधामकौ” इति पाठान्तरम् । स एव ज्ञाच एव । तद्व्यं माषद्वयम् । “क्षुद्रो मोटरकश्चैव द्रङ्क्षणं तत” इत्यत्र “क्षुद्रको बटकश्चैव द्रङ्क्षणः स” इति, तथा “मोटरकः” इत्यत्र “मोर्टकः” इति च पाठान्तरद्वयम् । षोडशिका षोडशमाषकपरिमिता । “उडयोरेलयोर्व्यंशवर्णं षड्खलम्” इति क्वचित् “कवलग्रहः” इत्यत्र “कवलकग्रहः” इत्यपि पठन्ति । शुक्तिरष्टमिका इति षड्पलपर्यायः । षटमिका षटशाचपरिमिता ।

शुक्तिभ्याश्च पलं ज्ञेयं मुष्टिमात्रचतुर्थिका ।
 प्रकुञ्चः षोडशी विल्वं पलमेवात्र कीर्त्तते ॥ १७ ॥
 पलाभ्यां प्रसृतिर्ज्ञेया प्रसृतश्च निगद्यते ।
 प्रसृतिभ्यामञ्जलिः स्यात् कुडवोऽर्धशरावकः ॥ १८ ॥
 अष्टमानश्च स ज्ञेयः कुडवाभ्याश्च मानिका ।
 शरावोऽष्टपलं तद्वज्ज्ञेयमत्र विचक्षणैः ॥ १९ ॥
 शरावाभ्यां भवेत् प्रस्यश्चतुःप्रस्थैस्तथाऽऽदृक्कम् ।
 भाजनं कंस-पात्रे च चतुःषष्टिपलश्च तत् ॥ २० ॥
 चतुर्भिरादृकैर्द्रोणः कलशो नल्लणोऽर्मणः ।
 उन्मानश्च घटो राशिर्द्रोणपर्यायसंज्ञितः ॥ २१ ॥
 द्रोणाभ्यां सूर्यकुम्भी च चतुःषष्टिशरावकः ।
 सूर्याभ्याश्च भवेद्द्रोणी बृहद्द्रोणी च सा स्मृता ॥ २२ ॥
 द्रोणीचतुष्टयं खारी कथिता सूक्ष्मबुद्धिभिः ।
 चतुःसहस्रपलिका षष्ठवत्यधिका च सा ॥ २३ ॥
 पलानां द्विसहस्रञ्च भार एकः प्रकीर्त्तितः ।
 तुला पलशतं ज्ञेयं सर्वत्रैवेष निश्चयः ॥ २४ ॥
 माष-टङ्गाश्च-विल्वानि कुडवः प्रस्य आदृकम् ।
 राशिर्द्रोणी खारी चेति यथोत्तरं चतुर्गुणाः ॥ २५ ॥

"मुष्टिमात्रम्" इत्यत्र "मुष्टिरात्मम्" इति पाठान्तरम् । चतुर्थिका चतुर्दश इत्यर्थः ।
 अष्टमानश्च स ज्ञेयः इत्यत्र सः कुडवः । भाजनाद्विचतुष्टयमादृकपर्यायः । "कंसपात्रं च"
 इत्यत्र "कंसपात्रश्च" इति पाठान्तरम् । "नल्लणः" इत्यत्र "नल्लणः" इति पाठान्तरम् ।
 "बृहद्द्रोणी" इत्यत्र "बाही गोची" इति पाठान्तरम् । षष्ठवत्यधिका च सा इत्यत्र
 सा खारी । तुलति ।—यदृक्कमन्त्यत्र "तुला पलशतं तासां विंशतिभार उच्यते ।
 खारी भारद्वयेनैव स्मृता षष्भाजनाधिका ॥" इति । सर्वत्रैव इत्यस्या सर्वदेशेष्वेव
 इष्टं मानं, न केवलं कलिङ्गदेशे, एव-ग्रन्थस्य निश्चयायैकत्वात् । आदृकपरिच शीकाश्रो-
 द्धं मानपरिमाषामध्ये पठितः; तेन च तद्दीक्षाकारिकादमन्त्रेण "न तु केवलं

द्रव्यादंशुष्कद्रव्याणां मानविषये विशेषनिर्देशः ।—

गुञ्जादिमानमारभ्य यावत् स्यात् कुडवस्थितिः ।
 द्रवादंशुष्कद्रव्याणां तावन्मानं समं मतम् ॥ २६ ॥
 प्रस्थादिमानमारभ्य द्विगुणं तद्द्रवादंशुयोः ।
 मानं तथा तुलायाञ्च द्विगुणं न क्वचित् स्मृतम् ॥ २७ ॥
 कुडवमानस्य विशेषनिर्देशः ।—

सृष्टृक्ष-वेणु-लोहादेर्भाण्डं यच्चतुरङ्गुलम् ।
 विश्वोर्णञ्च तथोच्चञ्च तन्मानं कुडवं वदेत् ॥ २८ ॥
 योगानां माननिर्देशविधिः ।—

सदीषधन्तु प्रथमं यस्य योगस्य कथ्यते ।
 तन्मानैव स योगो हि कथ्यते तत्र निश्चयः ॥ २९ ॥
 [इति कालिङ्गपरिभाषा] ।

मगधदेशे” इति व्याख्या कृता इति ज्ञेयम् । यद्योत्तरं चतुर्गुणाः इति—माषापेक्षया ।
 टङ्कः टङ्कापेक्षया चक्षुः इत्यादिक्रमेण उत्तरोत्तरं चतुर्गुणा ज्ञेया इत्यर्थः ।
 सप्तम्यान्म—“माषाचतुर्गुणः प्राणः प्राणान् कर्षचतुर्गुणः । कर्षाच्चतुर्गुणं
 बिल्वमित्याद्या अपरे मताः ॥” इति ॥ १०—२५ ॥

द्रवादंशिद्रव्याणां यदृषाद्ये परिभाषामाह, गुञ्जादीत्यादि ।—यावत् कुडवस्थितिः
 कुडवप्राप्तिः, गुञ्जामारभ्य कुडवपर्यन्तमित्यर्थः । कुडवमितयोर्द्रवादंशुयोः सम-
 परिमाणत्वं महान् मतभेदो विद्यते, य तु यथे स्मृतो भविष्यति । तन्-
 मानम् ॥ २६।२७ ॥

कुडवमितदवदव्यनोक्तनाशेमुपायविशेषमाह, यदिति ।—चतुरङ्गुलदीर्घे चतुरङ्गु-
 लञ्च सृष्टादिप्रायं कुडवमितदवदव्याधारमित्यर्थः । लोहादेरित्यत्र लोहश्चन्द्रेण
 सुवर्णाद्यटविधं लोहं बोध्यं, तच्च—सर्वरजतमास्यारघोषवपुषीषकषीहात्मकम् ।
 आदिपदेन चात्र चर्मदृक्कदन्ताना यदृषयम् ॥ २८ ॥

यत्र व्यवहारसौकर्याद्ये सिद्धभेषजानां संज्ञाविधानमाह, यदित्यादि ।—
 सदीषधन्तु इत्यादि निर्देशः प्रायिकत्वेन तथा ज्ञापितेष्वृतादिष्टाद्यवस्थादिविषयकं
 चातस्यः, रसोषधेषु व्यभिचारदर्शनात् ॥ २९ ॥

अथ मागधपरिभाषा ।—

वसरेणुस्तु विज्ञेयः त्रिंशता परमाणुभिः ।
 वसरेणुस्तु पर्याय-नाम्ना ध्वंसो निगद्यते ॥ ३० ॥
 षड्ध्वंसोभिमंरीचिः स्यात् षण्मरीच्यस्तु सर्षपः ।
 षट्सर्षपैर्यवस्वेको गुञ्जैका च यवैस्त्रिभिः ॥ ३१ ॥
 गुञ्जाभिर्दशभिः प्रोक्तो माषको ब्रह्मणा पुरा ।
 हेमश्च धामकश्चैव पर्यायस्तस्य कीर्तितः ॥ ३२ ॥
 चतुर्भिर्माषकैः श्राणः स निष्काष्टक एव च ।
 श्रणशब्दोऽत्र बोध्यः, अन्यत्र श्राणपर्याये लिखितत्वात् ।
 श्राणो द्वौ द्रुक्ष्णं विद्यात् कोलं वटकमेव च ॥ ३३ ॥
 कर्षाहं द्विगुणः कर्षः सुवर्णश्चाक्षमेव च ।
 क्षिचिद्विडालपटकं पितुः पाणितलं तथा ॥ ३४ ॥
 लङ्म्वरं तिन्दुकञ्च कवडग्रहमेव च ।
 हे सुवर्णं पलाहं स्यात् शक्तिरष्टमिका तथा ॥ ३५ ॥
 हे पलाहं पलं मुष्टिः प्रकुञ्चश्च चतुर्थिका ।
 विल्वं षोडशिकाऽऽस्रश्च हे पले प्रसृतं विटुः ॥ ३६ ॥
 कुडवः प्रसृताभ्यां स्यादञ्जलिः स निगद्यते ।
 अष्टमानं शरावाहं तस्य पर्यायमेव च ॥ ३७ ॥

इदानीं प्राकप्रदक्षिंतोद्देशानुसारेण चरकोक्तं मागधमानमाह, वसरेणुरिति ।—
 वसरेणुरिति जालान्तरगतसूर्येकरेयंत् सूर्यं रजो दृश्यते, तदेव वसरेणुर्विज्ञेयः ।
 तत्र परमाणुत्वचक्षोक्तं यथा—“जालान्तरगते मानो यत् सूर्यं दृश्यते रजः । तस्य
 त्रिंशत्तन्धु भागः परमाणुः स लभ्यते ॥” इति । “ध्वंसो” इत्यत्र “ध्वंसो” इति पाठे—
 अंशरन्ध्रं प्रविष्टं यत् रजस्तत्र ध्वंसो, तस्याः त्रिंशता परमाणुभिः सा सङ्ख्या सा ध्वंसोति ।
 “चतुर्भिर्माषकैः” इत्यादी “माषेषु चतुर्भिः श्राणः स्यात्करणं तद्विगद्यते” इति पाठान्तरम् ।
 कर्षाहं इति हेतुः । द्विगुणः कर्षाहं द्विगुणः, कोलश्चतुर्भिः । क्षिचित् तथा
 विडालपटकं पितुः पदद्वयम् । हे सुवर्णं द्वौ कर्षौ । विल्वं षोडशिकाऽऽस्रश्च इत्यत्रः

कुडवाभ्यां माणिका स्यात् शरावोऽष्टपलं तथा ।
 माणिकाभ्यां भवेत् प्रस्थो ज्ञेयः षोडशभिः पलैः ॥ ३८ ॥
 चतुःप्रस्थैराढकः स्यात् पात्रं कंसञ्च भाजनम् ।
 अयं भिषग्भिराख्यातश्चतुःषष्टिपलैरिह ॥ ३९ ॥
 चतुर्भिराढकेर्द्वीणः कथितः पूर्वसूरिभिः ।
 घटः कलश उम्भानो नल्लणोऽर्मण एव च ॥ ४० ॥
 द्रोणपर्यायनामानि कीर्त्तितानि भिषग्वरैः ।
 अथञ्च पलसङ्घातः षट्पञ्चाशच्छतद्वयम् ॥ ४१ ॥
 द्रोणाभ्यां सूर्पकुम्भौ च चतुःषष्टिशरावकः ।
 सूर्पाभ्याञ्च भवेद्द्रोणी षड्द्रोणी च सा स्मृता ॥ ४२ ॥
 द्रोणीचतुष्टयं खारी कथिता सूक्ष्मबुद्धिभिः ।
 चतुःसहस्रपलिका षस्रवत्यधिका च सा ॥ ४३ ॥
 तुला पलशतं प्रोक्तं भारः स्याद्द्विंशतिस्तुलाः ।
 पलानां द्विसहस्राणि भारः परिमितो बुधैः ॥ ४४ ॥
 माष-शाणौ कर्ष-पले कुडवः प्रस्थ आढकः ।
 द्रोणो द्रोणी खारी चेति यथोत्तरं चतुर्गुणाः ॥ ४५ ॥
 गुण्ढाद्रवद्रव्याणां मानविधौ विशेषनिर्देशः ।—
 शुष्कद्रव्येष्विदं मानं द्विगुणञ्च द्रवाद्वयोः ।
 ज्ञातव्यं कुडवाद्दूङ्घ्रं प्रस्थादिश्रुतिमानतः ॥ ४६ ॥

पलपर्यायाः । अयम् आढकः । 'नल्लणः' इत्यत्र 'लल्लणः' इति पाठान्तरम् ।
 अथञ्च द्रोण इत्यर्थः । षट्पञ्चाशच्छतद्वयं षट्पञ्चाशदधिकद्विंशत्पलानौत्सवं । सा
 खारी । पलशतं सार्द्धादशशरावा इत्यर्थः । 'माषकः शाणतिन्दुके पलं कुडव-
 प्रस्थकः । रात्रिर्द्रोणो खारी चेति यथोत्तरं चतुर्गुणाः ॥' इति पाठस्तु प्रामादिकः,
 अतः प्रस्थञ्च चतुर्गुणे कृते आढको भवति, न तु रात्रिः, अत्र तु आढकमगुणित्वेनैव
 रात्रिपदोपादानात्, त्वञ्च मानधमानमप्य द्वावपर्यायै रात्रिपदासङ्गावेऽपि अत्र
 तद्रूपादानादिति सुषोभिरुद्रंशम् ॥ ३०—४६ ॥

अत्र * कुड़वाद् द्वैमित्युक्तौ शरावस्य द्वैगुण्यं स्यादित्यत्र आह, प्रस्थादि-
श्रुतिमानत इति, प्रस्थादिमानसारभ्य इत्यर्थः । कुड़वे किं द्वैगुण्यं न ?
इत्यत्र आह, कुड़वाद् द्वैमिति ।—अयमभिसन्धिः—कुड़वादिति द्विगुण-
लक्षणां पञ्चमीं ये वदन्ति, तन्मते कुड़वे द्वैगुण्यं नास्तीति, किन्तु कुड़वादत्त
व्यवलोपे पञ्चमी, कुड़वं व्याप्येत्यर्थः, केचिदत्र एवं व्याचक्षते, तन्मते
कुड़वस्यापि द्वैगुण्यम् ; यथा—

गुञ्जादिमानसारभ्य यावत् स्यात् कुड़वस्थितिः ।

द्रवाद्रंशुष्कद्रव्येषु तुल्यं मानं प्रकीर्तितम् ॥

इति वचनान् ।

अस्यार्थः ।—रक्तिकादिमारभ्य कुड़वादवाक् तुल्यं मानं कुड़वमारभ्य
द्वैगुण्यम्, एतेन कुड़वस्यापि द्वैगुण्यं निश्चलकरैव व्याख्यातम् ।

अत्र एवोक्तम् ।—

सर्पिःखण्डजलचौद्र-तैलचौरासवादिषु ।

अष्टौ पलानि कुड़वो नारिकेलि च शस्यते ॥

अनित्या परिभाषेयं यथादर्शनमुच्यते ।

* चाशङ्कते, अवेति ।—कुड़वादूर्ध्वं कुड़वात् परं शरावमानस्य सामान
शरावस्यापि द्वैगुण्याशङ्का, अतस्त्रिरासार्थमाह, प्रस्थादीति ।—एतेन शरावस्य
द्वैगुण्याभावः सिद्धः । अवेवं ज्ञातव्यं—“शुष्कद्रव्येष्विदं मानमेवमादि प्रकीर्तितम् ।
द्विगुणं तत् द्रवेष्विष्ट सदाशेषोद्धृतेषु च ॥” इति चरकवचने तथा “शुष्काणां विदं
मानमाद्रंद्रवाप्यत्र द्विगुणम्” इति सुश्रुतवचने च गुञ्जादिमानसारभ्य कुड़वपयन्तानां
द्रवाद्रंशुष्काणां सममानत्वानुल्लेखात् “ज्ञातव्यं कुड़वादूर्ध्वं” “गुञ्जादिमानसारभ्य—
इत्यादि परिभाषा चरकादिभिरनाहता इति । एवञ्च चरकसुश्रुतप्रमाणानु-
सारेण तथा “शुष्कद्रव्येषु यन्मानमाद्रंशु द्विगुणं हि तत् । शुष्कस्य गुह्यतोष्णत्वात्
तस्माद्दूर्ध्वं प्रयोजयेत् ॥” इति वचनानुसारेण च द्रवाद्रंशोः शुष्कापेक्षया सदस्य-
बोध्यत्वात् रक्तिमाषकादौ सर्वत्रैव द्वैगुण्यं याज्यमित्येकेषां सुधियां सिद्धान्तः ।
भवत्, कुड़वस्य द्वैगुण्याद्वैगुण्यविषये बहुवो मतभेदा विद्यन्ते, ते तु नास्माभिरत्र
समाधीयन्ते बहुविवादास्पदत्वात्, सर्वथा उद्व्यवहारः सम्प्रदायवानुसरणीयः ।
प्रयोगविशेषे कुड़वद्वैगुण्यसिद्धौ मतान्तरमाह, सर्पिरित्यादि ।—खण्डः इक्षु-
विकारः, “सोप” इति प्रसिद्धः । श्लोकेनानेन सर्पिरादिषु कुड़वद्वैगुण्यं

दन्तीष्टते कुङ्कुमाद्ये तैलिस.वुपयुज्यते ॥

न नारिकेलि खण्डे च न तैले पलमिष्यते ॥

तथा च ।—

कुङ्कुमेषु क्वचित् द्वित्वं यथा दन्तीष्टते स्मृतम् । इति ।

अनेनापि निःसन्देहो न प्रतिपाद्यते इति, यतो दन्तीष्टतमात्रे द्वैगुण्य-
भक्ति, न सर्वत्र, कण्ठोक्त्या क्वचिदिति पाठात् । अत्रोच्यते, कुङ्कुमे
भाषिकार्यां तुलायां पलमानि च द्वैगुण्यं भास्तीति । यथा—

कुङ्कुमे भाषिकायाञ्च तुलामानि तथैव च ।

पलोद्धेख.गते मानि न द्वैगुण्यमिहेष्यते ॥ इति ।

अत एव कुङ्कुमस्य न द्वैगुण्यम् ; किन्तु निश्चलकरव्याख्या दन्तीष्टते
एव, नान्यत्रेति सङ्केपः ॥ (क)

शुष्कापिचया आर्द्रस्य द्विगुणग्रहणविधिः ।—

शुष्कद्रव्ये तु या मात्रा चार्द्रस्य द्विगुणा हि सा ।

शुष्कस्य गुरुतीक्ष्णत्वात् तस्मादर्द्धं प्रकीर्तितम् ॥ ४७ ॥

अस्यःपवादमाह ।—

वासा-निम्ब-पटोल-कतकि-बना-कुष्माण्डकेन्द्रीवरी-

वर्षामू-कुटजाश्वगन्धसहितास्ताः पृतिगन्धामृताः ।

परमतद्विद्धं प्रदर्शयं स्मृतमाह. अनिलेति ।—अनिला अनिलता, न सार्वनि-
शील्यैः । इयं सर्पिराटिपरिभाषा । यथादर्शनं यथादृष्टम्, याचार्थादि-
सन्निधौ शीघ्रप्रस्तुतविषये यादृक् प्रत्यचीकृतमित्यर्थः ; यथा—यथादर्शनं
यथाशासनम् । अथौ सर्पिरित्यादिपरिभाषा । नेति ।—नारिकेलाटो पलमस्य
प्रयोगो न युज्यते इत्यर्थः । “न नारिकेलि खण्डे च तैलेऽपलमिष्यते”
इति पाठान्तरं—नारिकेलादिप्रथे कुङ्कुमानि अतपस्यरूपं द्वैगुण्यं भिष्यते
इत्यर्थः । (ख)

आर्द्रद्रव्यपक्षे विशेषनिश्चयमाह, शुष्केत्यादि ।—या मात्रा । अर्द्धम् इत्यत्र
आर्द्रापिचया इति शेषः ॥ ४७ ॥

मांसं नागबला सहाचरपूरी द्विद्वुर्दके नित्यमः

याह्यास्तत्क्षणमेव न द्विगुणिता ये चेक्षुजाता गणाः ॥४८॥

“गणाः” इत्यत्र “घनाः” इति वा पाठः ।

अत्र इन्दीवरी शरावरी । पूतिगन्धा प्रसारणी । सहाचरः पीतः
मिष्टी । इक्षुजाता गुड़ादयः । गणाः भद्रदार्वादि-सालसारादि-दशः
मूलीप्रभृतयः । घना इति पाठे—घनाः कठिनाः ।

अन्यच्च ।—

गुडूषी कुटजो वामा कुष्माण्डश्च शतावरी ।

अश्वगन्धामसहचरी शतपुष्पा प्रसारणी ॥

प्रयोक्तव्याः सदेवादां द्विगुणं न च कारयेत् ॥४९॥

शार्ङ्गधरमतमेतत् ।

अन्यच्च ।—

वासा-कुटज-कुष्माण्ड-शतपुष्पा-सहाऽमृताः ।

प्रसारण्यश्वगन्धा च नागाख्यातिबलाबलाः ॥

नित्यमादां प्रयोक्तव्या न तासां द्विगुणो भवेत् ॥ ५० ॥

हृत्किर्णपलाश-वाञ्छालक-गोरक्षतण्डुलाश्चेतत् ।

अथ द्रव्याणांमुपयुक्तानुपयुक्तत्वमाह ।—

शुष्कं नवीनं द्रव्यञ्च योज्यं सकलकर्मसु ।

आर्द्रञ्च द्विगुणं विद्यादेषु सर्वत्र नियमः ॥ ५१ ॥

दवादृशार्द्रैर्गुण्यावधायकपरिभाषाया अपवादमाह, वासवादि ।—नागबला
गोरक्षतण्डुला । पुरः गुग्गुलुः । तन्क्षणम् उदारक्षणमेवेत्यर्थः । “इक्षुजाता
घनाः” इति पाठे—इक्षुरनिष्पन्नगुग्गुलकरामख्यस्त्रिभानितोपभादीनि कठिन-
द्रव्याङ्गीकृत्यः । वामाटानि उद्भूयेष वाह्यानि, न युक्ताणि न वा कृतैर्गुण्यानीति
निवृत्तः, तथाविधानामेवैषां फलीपधायकत्वात् । शतपुष्पा “शशुफा” इति लिख्यम् ।
आदाः सद्य उद्भूताः, अयुक्ता इति यावत् । सहा सहचरः सहपर्शी वा ।
नागाख्याः हृत्किर्णपलाशः, अतिबला गोरक्षतण्डुला, बला श्वेतपीतपुष्पमेदेन विविधो
हास्याखण्डः ; सहा—नागाख्यावधा नागबला गोरक्षतण्डुला, अतिबला श्वेतपुष्प
सहा पीतपुष्पा तथा ॥ ४८—५१ ॥

अन्यच्च ।—

द्रव्याख्यभिनवान्येव प्रशस्तानि क्रियाविधौ ।

ऋते घृत-गुड-क्षौद्र-धान्य-कृष्णा-विडङ्गतः ॥ ५२ ॥

प्रसङ्गात् सेहः देर्गुणागुणमाह ।—

सेहः सिद्धो गुडादिश्च गुणहीनोऽद्भतो भवेत् ।

सेहाद्याः पूर्णवीर्याः स्युरा-चतुर्मासतः परम् ॥ ५३ ॥

अष्टादूर्द्ध्वं घृतं पक्वं हीनवीर्यन्तु तद्भवेत् ।

तैले विपर्ययं विद्यात् पक्केऽपक्के विशेषतः ॥ ५४ ॥

तैलमत्र तिलभवं, न सर्षपादिसेहसामान्यपरम् ।

अन्यच्च ।—

गुणहीनं भवेत् वर्षादूर्द्ध्वं तद्रूपभौषधम् ।

सामद्वयात् तथा चूर्णं हीनवीर्यत्वमाप्रयात् ॥ ५५ ॥

भेषजविधौ बीहृद्द्रव्यं वाच्यं तदाह—गुणमित्यादि । द्रव्याचीत्यादि ।—धान्यं चन्याकम् । कृष्णा पिप्पली । घृतादीनां पुराणत्वमेव प्रशस्तमित्यर्थः, पुराणत्वसेतेषां संवत्सरादूर्ध्वमेव भवति इति विशेषणम् ॥ ५१-५२ ॥

इदानीं सर्वेषामेबीर्यवानां नववपुराणत्वादिभेदेन गुण-गुणावाह, सेह इति ।—
सेहः घृतैः कृष्णसामञ्जसः । सिद्धः पक्कः । गुडादिश्च इत्यत्र आदिपदेन खण्डाव-
क्षेपादीनां यद्वचनम् । अद्भतः वत्सरात् परमित्यर्थः । आ-चतुर्मासतः परं पाकसमाप्ति-
द्विवसनारभ्य चतुर्मासानन्तरम् अर्थात् पञ्चममासमारभ्य वत्सरं यावत् सेहादयः
सम्पूर्णवीर्यां वरुन्ते, एतेन पक्कसेहादयः चतुर्मासपर्यन्तमप्राप्तवीर्याः हादयमासा-
नन्तरश्च हीनवीर्या इति विज्ञातव्यम् । केचित्तु परम् अष्टात् परम्, आ चतुर्मासतः
अनुमासं यावत् इति व्याख्यातवन्ति. "हीनाः स्यूर्ध्वं तैलाद्याश्चतुर्मासाधिक्वास्तथा"
इति वक्तव्यमात्रवचनान्तरदर्शनात्. तेन षोडशं सामान्यं पूर्णवीर्यांलिङ्गनीति फलितम् ।
तेन विपर्ययम् इति वैपरीत्यं, पक्कं तैले विशेषतश्चापक्कं तैले यावदधिकं पुराणं
भवेत्, तावद्वीर्याधिकं भवेदित्यर्थः । गुणेति ।—तद्रूपं चातुरसादिविहीनं केवलं
वभौषधनिष्प्रमित्यर्थः । केचित्तु "तद्रूपमिति यादृशं द्रव्यस्वरूपं तादृशमेव तद्रूपं
कृषितं, न तु अष्टादिकल्पितम्, तथा च—प्रातःकृपं द्रव्यञ्जं न रेष्ठं वत्सरोषितम्"
इति व्याख्यातवन्ति । हीनवीर्यत्वं वीर्याल्पताया भावं, न तु सर्वथा वीर्यराहित्य-

हीनत्वं गुडिकां लोही लभते वस्त्रात् परम् ।

हीनाः स्रुष्टतैलाद्यास्तुर्मासाधिक्यात् तथा ॥ ५६ ॥

शोषध्या लघुपाकाः स्युर्निर्वीर्याः वस्त्रात् परम् ।

पुराणाः स्युर्गुणैर्युक्ता आमवा धातवो रसाः ॥ ५७ ॥

हीनाः स्रुष्टतैलाद्या इति, तैलमत्र कटुतैलं, तन्निष्पादितदशमूल-
प्रीक्षादि च ज्ञेयं, नान्यत्—

“अन्दादूर्ध्वं घृतं पक्वं हीनवीर्यत्वमाप्नुयात् ।

तैले विपर्ययं विद्यात् पक्वेऽपक्वे विशेषतः ॥” इति वचनात् ।

रोगविशेषे गणोक्तद्वयात्वं दृश्यापादेवत्वनिर्देशः ।—

व्याधेरयुक्तं यद्दुद्वयं गणोक्तमपि तत् त्यजेत् ।

अनुक्तमपि युक्तं यद्योजयेत् तत्र तत् बुधः ॥ ५८ ॥

[श्राद्धधरिण्योक्तम्] ।

निति बोद्धव्यं, भास्करलवणादीनां अर्धोवधविशेषात्वं बहुलपरिमाणेन प्रस्तुतविच-
टग्रहानां, न तु तावत्परिमाणं चैव केनाप्येकेन मासदद्यादुपयोक्तं प्रकृतं, अतो
मासदद्याद्दृष्टे अर्धानां किञ्चित् वीर्यदानिभवेति, न तु सर्वथा इति सुधीभिर्दृष्टव्यम् ।
अतुर्मासाधिक्यादित्यत्र वधादिति ज्ञेयः, तेन बोद्धव्यमासादनन्तरमित्यर्थः । “अतु-
र्मासाधिक्यात्” इत्यत्र “अतुर्मासाधिकाः” इति पाठान्तरम् । अस्मान् पाठे केचित्
अतुर्मासवद्वयम् वधाकालं मन्वन्ते, “वधायामुचितः सेवः पक्वः हीनत्वमाप्नुयात्”
इति वचनात् । लघुपाका शोषध्याः यवगोधूमादवः, निर्वीर्याः निःश्लेष्ण वीर्यहीनाः,
न तु हीनवीर्याः, “एतेषु यवगोधूम-तिलमाषा जवा चिताः । रुदाः पुराणा
विरसाः न तथा गुणकारिणः ॥” इति वचनात् । “निर्वीर्याः” इत्यत्र “न
वीर्याः” इति पाठे—न वीर्यवत्यः इत्यर्थः । आसना इत्यत्र आसवन्नदः सन्धित-
मान्कोपलक्षणं, तेन आसवारिष्टद्वाराऽऽरणासादीनां यद्वचं बोध्यम् । धातवः
सुवर्णादयः, तन्निष्पादितवीर्यधानीत्यर्थः । रसाः पारदाः, रसोपरसघटितोवधा-
नीत्यर्थः ॥ ५६—५७ ॥

व्याधिविशेषे गणोक्तानाम् शोषधीनामयाज्ञाने अनुक्तानाम् याज्ञाने परिभाषानाह,
व्याधेरिति ।—अनुक्तम् अनुपयोगि ॥ ५८ ॥

अथ प्रशस्तदेशजद्रव्यमाह ।—

आम्नेया विन्ध्यशैलाद्याः सौम्यो हिमगिरिमंतः ।
ततस्ताम्योषधानि स्युः प्रशस्तानि क्रियाविधौ ॥ ५८ ॥
अन्येष्वपि प्ररोहन्ति वनेषूपवनेषु च ।
गृह्णीयात्तान्यपि भिषक् वने शैले विशेषतः ॥ ६० ॥

अन्येष्याहुः ।—

धन्वसाधारणे वाऽपि गृह्णीयादुत्तराश्रितम् ।
पूर्वाश्रितं वा मतिमानौषधं तद्विचक्षणः ॥ ६१ ॥

अन्यच्च ।—

धन्वसाधारणे देशे सृष्टावत्तरतः शूची ।
अवैकतमनाक्रान्तं सवीर्यं ग्राह्यमौषधम् ॥ ६२ ॥
धन्वः देशविशेषः, मरुभूमिजाङ्गलयोः संसृष्टलक्षणी देश इति ।

व्याधिविशेषे औषधित्वसङ्गोपयोगि स्थानमाह, आग्नेया इति ।—विन्ध्यशैलाद्या इत्यत्र आदिशब्देन मलयसङ्घापरिधानादीनां गणना । अयं भावः,—विन्ध्यादीना-
माग्नेयत्वात् सौम्ये व्याधौ तेषां गृहीताम्योषधानि तथा हिमगिरिः सौम्यत्वादादेवे
व्याधौ तस्माद्गृहीतानि औषधानि अधिककामुंवाचि स्थिरिति ॥ ५८, ६० ॥

विशेषमुक्त्वा सामान्यत औषधगणसंज्ञानमाह, अन्येति ।—धन्वनि साधारणे
वा । अत्र धन्वशब्दे मरुपर्यायशब्देऽपि जाङ्गलवाचकः, जाङ्गलस्यापि मरुप्रायत्वात्,
तथा च सुश्रुतः, “वावाग्रमनः परिवर्त्याप्यकण्टकविह्वलप्रायोऽल्पवर्षप्रसवोदपानादक-
प्रायः कण्टकावकाशतः परिवर्त्याप्यशैलः स्थिररुग्णशरीरमनुष्णप्रायः ज्ञातपित्तरोमभृद्विह्वल
जाङ्गलः” इति । यदा—अन्त्या देशविशेषः, मरुदेश, इति यावत्, तत्र यः साधारणः
मरुभूमिजाङ्गलयोः संसृष्टलक्षणः देशः, मरुदेशमध्ये यत्र कश्चित् मरुजाङ्गलयोः
संसृष्टलक्षणो भूभागो विद्यते तत्रैतत्वं । साधारणस्तु जाङ्गलानुप्रायदेशसंज्ञकः ;
तत्र जाङ्गलोऽभिहितः, आनुपस्तु तथा सुश्रुते “मरुदेशनिम्नोन्नतनदीवर्षगण्टयो
सदुभ्रीतानिषी बहुमहावर्षतद्वहो सदसुश्रुतारोपचितमनुष्णप्रायः, कफवातरोगमधिक-
कानुपः” इति ; साधारणा भूमिसंज्ञा सुश्रुते—“सर्वज्ञसुश्रुतस्यैवा भूमिः साधारणा

अत्र निषेधमाह ।—

देवतालयवस्त्रोक्त-कूपरथ्याश्मशानजाः ।

अकालतरुमूलोत्था न्यूनाधिकचिरन्तनाः ॥

जलाग्निक्लिमिसङ्घाता भोषध्यस्तु न सिद्धिदाः ॥ ६१ ॥

अन्यथा ।—

वस्त्रोक्त-कुत्सितानूप-श्मशानोपर-मार्गजाः ।

जन्तु-वह्नि-हिमव्याप्ता नोषध्यः कार्यसाधिकाः ॥ ६४ ॥

अथ भूतापसारणः ।—

भौं निवसन्ति हि भूतानि यान्यस्मिन् कानिचित् द्रुमे ।

अपक्रामन्वतस्तानि प्रजायं पाव्यते द्रुमः ॥ ६५ ॥

भौं वेतलाश पिशाचाश्च राक्षसाश्च सरोरुपाः ।

ये भूतास्तोऽपसर्पन्तु वृक्षादस्मात् शिवाज्ञया ॥ ६६ ॥

अधोद्वारणमन्त्रः ।—

भौं येन त्वां खनते ब्रह्मा येनेन्द्रो येन केशवः ।

तेनाहं त्वां खनिष्यामि मन्त्रपूतेन पाणिना ॥ ६७ ॥

उद्वारणविधिः ।—

भूतादिमुक्तयेऽभ्यर्च्य सार्धं प्रातरुदक्षुखैः ।

आहेरुपोषितैर्ग्राह्यं भेषजं कर्मकृद्भवेत् ॥ ६८ ॥

अथ औषधद्रव्याङ्गग्रहणमाह ।—

सारः स्यात् खदिरादीनां निम्बादीनाश्च वल्कलम् ।

फलन्तु दाडिमादीनां पटीलादेश्चदस्तथा ॥ ६९ ॥

शाङ्गधरस्वाह ।—

न्युधोधादेस्त्वचो याद्याः सारः स्यादौजकादितः ।

श्रुता । इत्यादि वन लक्षेण तद्गुणानि विशेषतः ॥” इति । अवेकतं कृत्स्नकुञ्जल-
विषयंत्वादितोषावरहितम् । अनाकालं क्लिमिवह्निहिमादिनिरगमिष्यतम् ॥ ६१।६२ ॥

भोषधद्रव्यसङ्घट्टे निषिद्धस्यानादिकमाह, देवतेत्यादि ।—रथ्या मार्गः । अस्त्रा-
सुखमूलोत्थाः अकालतरुमूलाः इत्यान्तरमूलसम्भूताश्च ॥ ६३—६८ ॥

इत्याणां वेदां विनाशं, अकालमिवाह, अकालमिति ।—रथ्याः अस्त्रोत्थसुखमूलोत्थी-

तान्नीशादेश पत्राणि फलं च्यात् त्रिफलादितः ॥ ७० ॥

न्यग्रोधः वटः ।

अन्यच्च ।—

महान्ति यानि मूलानि काष्ठगर्भाणि यानि च ।

तेषान्तु वल्कलं ग्राह्यं ङ्खमूलानि छत्त्रशः ॥ ७१ ॥

अन्यच्च ।—

अतिखूलजटा याश्च तानां ग्राह्यास्त्वचो ध्रुवम् ।

गृह्णीयात् सूक्ष्ममूलानि मकलान्यपि बुद्धिमान् ॥ ७२ ॥

निर्देशः श्रूयते तन्त्रे द्रव्याणां यच्च यादृशः ।

तादृशः सविधातयः शास्त्राभावे प्रसिद्धितः ॥ ७३ ॥

अस्यार्थः,—यत् यत् द्रव्येषु अङ्गानामवयवानां यादृशो निर्देशः श्रूयते, तादृश एव ग्राह्यः । यथा अमृतादिपाचने “अमृतव्रणपटोलं निम्बपत्रम्” इत्यत्र पत्रमेव ग्राह्यं, न वल्कलं, पत्रस्य कण्ठोक्तत्वात् । अङ्गसामान्योक्तौ मूलस्य वल्कलेनैव व्यवहार इति गुरवः, “अङ्गेष्वप्यनुक्ते विहितन्तु मूलम्” इति वचनात् ।

वृषादौ शौचप्रयोगे कर्तव्यनिर्देशः ।—

व्याधिप्रशमने पूर्वं ज्ञापितानि पृथग्जने ।

विस्फारितान्यौषधानि पश्चाद्वाजनि योजयेत् ॥ ७४ ॥

पृथग्जने इति जनान्तरे । विस्फारितानि विशेषेण स्फूर्त्तानि ।

तद्व्यथा—गोपाल-तापस-व्याध-मालम्कार-वनेश्वरान् ।

पृष्ट्वा नामानि जानीयात् मेघजानाच्च शास्त्रतः ॥ (ख)

नानित्यत्र चादिशब्देन नाशासनादीनां वृहत्त्वम् । छदः पत्राणि । शौचशः पिपासः । महान्ति स्तब्धानि । अतिखूलजटा अतिखूलमूलानि । तन्त्रे शास्त्रे ॥ ६८-७३ ॥

अविज्ञातगुणशौषधं भूषादौ न प्रयोज्यनिष्ठाश्च, व्याधीति ।—ज्ञापितानि सूक्ष्ममात्रशौषधादिनिष्ठापितनामानि, शौषधादिशब्देषु नामानि गुणांश्च ज्ञात्वा एतदर्थः । पृथग्जने प्राकृतनगुणे, “विषयः पानरो गीचः प्राकृतश्च पृथग्जने” इत्यन्तरः । विस्फारितानि विशेषेण स्फुरन्तानि, परोक्षितानीति यावत् ॥ ७४ ॥

(ख) शास्त्रतः शास्त्रोक्तं अथवाजीवशादीनां अर्थं दृष्ट्वा एतदर्थः ।

विप्रथमेदे द्रव्यग्रहणम् ।—

शरद्विहिन कर्मार्थं ग्राह्यं सरसमीषधम् ।

विरिक्तवमनार्थं च वमन्तान्ते समाहरेत् ॥ ७५ ॥

अथ ऋतुमेदे द्रव्याङ्गग्रहणमाह ।—

भूतानि शिशिरं शौष्मे पत्रं वर्षावसन्तयोः ।

त्वक्कन्दो शरदि क्षीरं यद्यत्तु कुसुमं फलम् ॥

हेमन्ते सारमीषध्याः गृह्णीयात् कुशलो भिषक् ॥ ७६ ॥

अर्थः—यद्यत्तु यस्मिन् ऋतौ यत् यत् पुत्र्यं फलञ्च भवति, तस्मिन्नेव तत्तद्ग्राह्यमित्यर्थः ।

अथ सामान्योक्तौ द्रव्यग्रहणमाह ।—

पात्रोक्तौ चापि सृष्ट्यात्रमुत्पले नीलमुत्पलम् ।

शक्तद्रसे गोमयरसचन्दने रक्तचन्दनम् ॥ ७७ ॥

सिद्धार्थः सषपे ग्राह्यो लवणे सैन्धवं मतम् ।

मूत्रे गोमूत्रमादेयं विशेषो यत्र नेरितः ॥ ७८ ॥

पयः-सर्पिःप्रयोगेषु गन्धमेव प्रशस्यते ।

स्त्रियश्चतुष्पदे ग्राह्याः पुमांसो विहगेषु च ॥ ७९ ॥

मांसवहचविधिः ।—

जाङ्गलानां वयःस्थानां चर्मरोमनखादिकम् ।

हित्वा ग्राह्यं पूतमांसं सास्थिकं खण्डशः क्षतम् ॥ ८० ॥

कर्मविशेषे चोपशङ्कद्वयं कालविशेषमाह, शरदोति ।—पश्चिमदिशां चोपनपाचनशोधनसमनस्यनायवमित्यर्थः । सरसम् चार्द्रम् ॥ ७५-७६ ॥

शैश्वीके द्रव्ये तत्राशाये विशेषपरिभाषणमाह, पात्रोक्ताविति ।—सिद्धार्थः शुक्तवर्धपः । विशेषो यत्र नेरितः यत्र तास्यलोहादिपात्रं शोषवर्धकादिसर्वमन्दिषानादीनां मृत्तविति विशेषो न उक्तः इत्यर्थः । स्त्रियश्चतुष्पदे ग्राह्याः इति—प्रायिकं मांसमित्याद्युक्तौ पुंसिवादिकं विहाय मेषादिकं ग्राह्यमित्यर्थः ॥ ७७—७९ ॥

मांसे यदीतव्ये क्रीडमानां पशूनां पक्षिणाञ्च मांसं क्रीडन्विधिना ग्राह्यमित्याह, जाङ्गलानामिति ।—जाङ्गलानां जाङ्गलदेवजानां, वयःस्थानां तदवसानम् ॥ ८० ॥

घृततैलयोः क्लानपट्टविविधः ।—

पक्त्व्यमाजमांसञ्च विधिना घृततैलयोः ।

हित्वा स्त्रीं पुरुषञ्चापि क्लीवं तत्रापि टापयेत् ॥ ८१ ॥

क्लानिनञ्च वयःस्थञ्च सुवीर्यञ्च सुटेहिनम् ।

न वृद्धञ्च न बालञ्च अवीर्यं स्त्रावजोषितम् ॥ ८२ ॥

एतद्देतुगर्भविशेषणम् । (ग) असन्विस्तु क्लान्दसः । अथवा न वीर्यम-
वीर्यम्, अन्वर्थं नञ्, तेनात्मशुक्रम् ; अत एव काशीराजाभिप्रायेण
नपुंसकस्य विधिना सूचितमेव, शरीरारम्भकत्वादत्यवीर्यत्वं वीर्यमस्येव
इत्यर्थः । अतः सत्वशोषितायाः क्लान्यस्त्वनुपयोगित्वत्, अर्थादस्त्राव-
शोषिताया ग्राह्यत्वम् इत्यर्थः । स्त्रीप्रकृत्या बन्ध्याच्छाग्या अस्त्राव-
शोषितत्वमस्यैव, तस्मात् बन्ध्या क्लान्यापि योज्या इति नपुंसकाभावा-
दनुशासनात् ।

अनुपपद्ये प्रमाणाच्च विज्ञेयमित्यर्थः ।—

शृगालवर्हिणोः पाके पुमांसं तत्र टापयेत् ।

मयूरो जम्बूकी क्लान्ता वीर्यहीना स्वभावतः ॥ ८३ ॥

क्लानपट्टे इत्येवमन्वयः ।—

काशीराजमतेनेव क्लानमेव नपुंसकम् ।

अभावात्प्रतीक्षाया हृद्वैद्योपदेशतः ॥

बन्ध्या क्लान्ता विपक्त्वा न तु शास्त्रमतं चरेत् ॥ ८४ ॥

स्त्रियस्युपदे याज्ञा इत्यस्यापवादमाह, पक्त्व्यमिति ।—विधिना यथाशास्त्रम् ।
सुवीर्यं पूर्णवीर्यम् । सुटेहिनं परिपट्टेहं, न तु क्लानमित्यर्थः । स्त्रावजोषितं
कृतवत्तम् । “स्त्रावजोषितम्” इत्यत्र “सत्वजोषितम्” इति पाठो युक्तः । “सुवीर्यं
स्त्रावजोषितम्” इत्यत्र “न सत्वहोजोषितम्” इति पाठान्तरम् ॥ ८१, ८२ ॥

स्त्रियस्युपदे याज्ञा इत्यस्याः परिभाषायाः प्रमाणात् व्यभिचारं नटर्त्नमिति,
क्लान्तात्वादि ।—वर्धो मयूरः । जम्बूकी प्रमाणी ॥ ८३ ॥

नपुंसकत्वात्पट्टविविधे इत्येवमन्वयः, काशीराजेति ।—अप्रतीक्षितं प्रवच-
न्त्याधो नपुंसकत्वात्पट्टविविधे इत्येवमन्वयः कर्त्तव्यमन्वयत्वात् इत्यर्थः ॥ ८४ ॥

(ग) एतदिति ।—एतत् क्लानमित्यादिकं, देतुगर्भविशेषं, वीर्यादिवृद्धे
कृतवत्तुम्बूकी; प्रतीक्षितवत्त्वादिति भावः ।

अभावात् इति नपुंसकस्य अलाभात् । अथवा नपुंसकस्य बोध्या-
भावात् बोध्यमस्ति न वेति काकदन्तवत् । अपतीक्षाया, शास्त्रमिति
शासनम् आज्ञा, काशीराजमतेनैवेत्यादिरूपेण । केचित्तु क्वतिमनपुंसक-
मपि ददति, तदसत् ; स तु प्रकृत्या च पुरुष एव । ननु बन्ध्याया
नपुंसकस्य च क्वागस्य अपत्यजनकत्वं नास्ति, तत्कथमपत्यकामिनः
प्रवर्तन्ते क्वागलादिष्टतादिषु कदाचित् क्रियासिद्धेरभावः स्यात् ?
अतश्चिन्त्यम् ।

मृदादिषु च नियमनिर्देशः ।—

स्त्रीणां मूत्रं गत्रं तीक्ष्णं न तु पुंसां विधीयते ।

पित्तात्मिकाः स्त्रियो यस्मात् सौम्यास्तु पुरुषा मताः ॥८५॥

क्षीरमूत्रपुरीषाणि जीर्णाहारे तु संहरेत् ॥ ८६ ॥

अथानुक्तो द्रव्यग्रहणम् ।—

कालेऽनुक्ते प्रभातं स्यादङ्गेऽनुक्ते जटा भवेत् ।

भागेऽनुक्ते तु साम्यं स्यात् पात्रेऽनुक्ते तु सृश्वयम् ॥

द्रवेऽनुक्ते जलं विद्यात् सर्वत्रेष विनिश्चयः ॥ ८७ ॥

अथाभावे द्रव्यग्रहणम् ।—

मधु यत्र न विद्येत तत्र जीर्णो गुडो मतः ।

पुरातनगुडाभावे रौद्रे यामचतुष्टयम् ॥ ८८ ॥

संशुष्य नूतनं ग्राह्यं पुरातनगुडैषिणा ।

क्षीराभावे भवेन्नोक्तो रसो मासूर एव वा ॥ ८९ ॥

सिताऽभावे च खण्डः स्यात् शाल्यभावे च षष्टिकः ।

असश्वे च द्राक्षाया गान्धारीफलमिष्यते ॥ ९० ॥

अथोपि पुंजातीययोर्मूत्रस्य अप्रशस्ततादिकमाह, स्त्रीषामिवादि ।—श्रीव्याः
अफात्मिकाः । जीर्णाहारे प्रभाते ॥ ८५।८६ ॥

अनुक्तस्यै तथैकाग्रये विशेषपरिभाषामाह, काले इत्यादि ।—जटा मूत्रम् ।
द्रवेऽनुक्ते खेदादिपदार्थं खरसहावादिद्रवपदार्थं चानुक्तम् ॥ ८७ ॥

द्रव्यविशेषाभावे . . . तत्पुण्यं वा ॥ द्रव्यान्तरमाह, सृजति ।—श्रीव्याः

न भवेद्वाङ्मो यत्र वृक्षान्ध तत्र दापयेत् ।

सौराष्ट्रसदभावे च याञ्चा पञ्चस्य पर्वटौ ॥ ८१ ॥

मत्तं तगरभूजं स्यादभावे शिङ्खलीजटा ।

प्रयोगे यत्र कौह. स्यादभावे तन्मूलं विदुः ॥ ८२ ॥

सर्षपः शुक्लवर्णी यः स हि सिद्धार्थ उच्यते ।

तत्र सिद्धार्थकाभावे सामान्यः सर्षपो मतः ॥ ८३ ॥

चविकागजपिप्पल्योः पिप्पलीमूलमेव च ।

अभावे पिप्पलीमूलं हस्तिपिप्पलीचञ्चयोः ॥ ८४ ॥

पाठान्तरमेतत् न पुनरुक्तदोषः ।

अभावे पृश्निपर्ण्याश्च सिंहपुच्छौ विधीयते ।

सिंहपुच्छी शालपर्णी ।

नित्यं मुञ्जातकाभावे तालमस्तकमिष्यते ॥ ८५ ॥

तालसदृशवृक्षः, स च देशान्तरे ख्यातः, “माञ्जफलम्” इति
केचित् ।

कुङ्कुमस्याप्यभावेऽपि निशा याञ्चा भिषग्वरेः ।

मुक्ताऽभावे शङ्खचूर्णं वज्राभावे वराटिका ॥ ८६ ॥

बलराजिबः पुरातन नीङ्गा रसः मङ्गयुषः । इषान् मङ्गाद्रकं तिलिकं वा । पञ्चस्य
पर्वटौ कर्दमे युक्तं तदपरिष्यः पर्वटीवत् पदाशंविशेषः, “पौर्णे चटा” इति प्रसिद्धः,
सौराष्ट्रसदभावे स्फटिकारिकामपि व्यवहरन्ति इहाः । शिङ्खलीजटा “शिङ्खलीजोप”
इति ख्यातः कालभोद्धिशेषः । तन्मूलं कौडमूलं, मण्डूरानिलस्यः । मुञ्जातकम्
“सौराष्ट्रपिबकः फलविशेषः” इति शिवदासः, “पुष्पमाञ्जभेदः” इति राजवल्लभः ।
तालमस्तकं तालवृक्षस्य मूलस्य-मञ्जा “तालमावि” इति वृद्धे प्रसिद्धम् । तथा
मुञ्जातकाभावे तालमस्तकस्य याञ्चत्वम्, एवं मुञ्जातकाभावेऽपि ; तथा हि बलसङ्कृष्टे
अप्यारविबिम्बायां “नित्यं मुञ्जातकाभावे तालमस्तकमिष्यते” । अथ व्याख्यायां
“पुरातन सौराष्ट्रपिबकः अन्तः, तदभावे तालमस्तकम्” इति शिवदासः । अल-
शिवदासयोर्विहितद्वन्द्वनात् एवं प्रतीतिर्भवति यत् मुञ्जातकं मुञ्जातकमिष्यते
इत्यं, पाठभेदनामिति । निशा हरिद्रा । “शङ्खचूर्णम्” इत्यत्र “शङ्खचूर्णम्” इति

कर्कटशृङ्गाभावे मायासु चेष्यते बुधैः ।
 धान्यकाभावतो दद्यात् शतपुष्पां भिक्षुवरः ॥ ८७ ॥
 वाराहोक्तकाभावे चर्मकारालुको मतः ।
 मूर्वाऽभावे त्वचो ग्राह्या जिह्विन्या लुंवते सदा ॥ ८८ ॥
 अभावात् पोष्करे मूले कृष्टं सर्वत्र गृह्यते ।
 सामुद्रं सैन्धवाभावे विडं वा गृह्यते बुधैः ॥ ८९ ॥
 कुसुम्बुर न विद्येत यत्र तत्र च धान्यकम् ।
 पुष्पाभावे फलक्षामं विड्मेदे विल्वतः फलम् ॥ ९० ॥
 भक्ष्मातकासहत्वे तु रक्तचन्दनमिष्यते ।
 भक्ष्माताभावतश्चित्रं नक्षत्रेक्षोरभावतः ॥ ९० १ ॥
 मद्याभावे च शिण्डाकी शृङ्गाभावे च काष्ठीकम् ।

पाठान्तरम् । बद्धाभावे हीरकाभावे । "बद्धे वैज्ञानमिष्यते" इत्यपि पाठो
 दृश्यते । मायासु काष्ठिकान्तं, "तरमृज" इति भावा । "कर्कटशृङ्गाभावे
 मायासुकीमिष्यते" इति पाठान्तरम् । शतपुष्पा "शृङ्गा" इति ख्यातम् ।
 वाराहोक्तः चर्मकारालुकोः, वाराहलोमवत् खोलवान् कन्दविशेषः, बटुर्न
 चक्षुषिणा नारसिंहचूर्णे वाराहोक्तपरिचये—"वाराहोक्तसंश्लेषु चर्मकारा-
 लुको मतः । पश्चिमे वृष्टिशब्दाख्यो वराहखोलवानिव ॥" इति । तादृशस्यचक्षु-
 वाराहोक्तकाभावे वैश्वानरचर्मकारालुको वाञ्छः, रक्तच चित्रदासेन—
 "वाराहोक्तस्य दुर्लभतया चर्मकारालुकमेव मीहीयेवाराहोक्तसंश्लेषा गृह्यते"
 इति । जिह्विन्या मक्षिकायाः । पोष्करं शुद्धं काश्मीरदेशजः पद्मपत्राकार-
 वसविश्रितः जलजः कन्दविशेषः । सामुद्रं "हरकच" इति प्रसिद्धम् ।
 शकम् अपहम् । विड्मेदे चतोरारोवे । "विड्मेदे विल्वतः फलम्" इत्यत्र
 "शृङ्गाभावे तु काष्ठीकम्" इति पाठान्तरम् । विड्मेदे विल्वतः फलम् इत्यनेन
 विड्मेदादन्वयं विल्वतो मूत्रं वाञ्छामिष्यत्वादायातम् । शिण्डाकी—"शिण्डाकी
 राजिकायुक्तेः प्लान्द्रकण्डवद्रवे । अवशरसेवांऽपि श्रावितपिष्टकसंपुतेः ॥" इति
 लक्ष्मणचरितः इत्यानविशेषः । शृङ्ग—"कन्दमूत्रपलाशीनि सङ्केहस्यचानि च ।
 यत्र द्रवेऽभिषूपने तच्छृङ्गमिषीयते ॥" इति चक्षुष्याचक्षुषचरितम् ।

यद्याह्वाभावतो विद्याञ्चयं तस्याप्यभावतः ॥ १०२ ॥
 मूलं मौषलिकं टेयमभावे कुटजस्य च ।
 रास्नाऽभावे च वन्दाकं जीराभावे च धान्यकम् १०३ ॥
 तुम्बुरूषामभावेऽपि शालिधान्यं प्रकीर्तितम् ।
 रसाञ्जनस्य चाप्राप्ती दार्वाकार्यं प्रयोजयेत् ॥ १०४ ॥
 कर्पूरस्त्राप्यभावेऽपि सुगन्धं मुस्तमिष्यते ।
 कस्तूरीषामभावे तु ग्राह्या गन्धशटी बुधैः ॥ १०५ ॥
 अभावे कोकिलान्नस्य गोल्लुरवौजमिष्यते ।
 ऋद्धभावे बला ग्राह्या वृद्धभावे महाबला ॥ १०६ ॥
 मेढाभावे चाश्वगन्धा महामेढे च शारिवा ।
 जीवकर्षभकाभावे गुडूची-वंशलोचने ॥ १०७ ॥
 काकोलो-युगलाभावे निक्षिपेच्च शतावरौम् ।
 चित्रकाभावतो दन्ती-चारः शिखरिजोऽथवा ॥ १०८ ॥
 अभावे धन्वयासस्य प्रचेप्या तु दुरालभा ।
 अहिंसाया अभावे तु मानकन्दः प्रकीर्तितः ॥ १०९ ॥
 लक्षणाया अभावे तु नीलकण्ठ-शिखा मता ।
 वकुलाभावतो देयं कङ्कारोत्पल-पङ्कजम् ॥ ११० ॥

"पुत्राभावे च काञ्चिकम्" इत्यत्र "हाग्यभावे नपुंसकम्" इति पाठान्तरम् ।
 यस्याह्वेत्वादितः कुटजलोचनेन एकेव परिभाषा, वटिमधुनः अभावे
 एव यस्यादिकं देवनिर्घः । मौषलिकं मूलं ताक्षमृषीमूत्रम् । अथा—
 यस्याह्वाभावात् चयं, यन्वकापि अभावे वटिमधुप्रतिनिधित्वे मौषलिकं
 मूलं, तथा कुटजलाभावेऽपि मौषलं मूलं देवनिर्घः । "मूलं मौषलिकम्"
 इत्यत्र "मूलमौषलिकम्" इति पाठान्तरम्—मौषलिकं मूलं पिप्पलीमूत्रम् । तुम्बुरः
 क्षान्तपञ्जातवचिन्द्वन्द्विशिवः । दार्वाकार्यं दादरिद्राकाचम् । कोकिलान्नः
 "कुलीका" इति वक्त्रे "ताक्षमृषी" इति पञ्चिनप्रदेशे च ख्यातम् । शारिवा
 यमममूत्रम् । शिखरिजः यपानार्गमूत्रजः, चार इति श्रेयः । धन्ववासी दुरा-
 यनामेहः । अहिंसा "केलेकोपा" इति ख्यातम् । नीलकण्ठशिखा नीलकण्ठा-

लीलोत्पलस्यभावे तु कुमुदं देयमिष्यते ।
 जातीपुष्पं न यत्रास्ति लवङ्गं तत्र दीयते ॥ १११ ॥
 अर्कपर्णादि-पयसो ज्ञभावे तद्रसो मतः ।
 पौष्कराभावतः कुष्ठं तथा लाङ्गुल्यभागतः ॥ ११२ ॥
 स्त्रीषेयकस्याभावे तु भिषग्भिर्दीयते गदः ।
 कुङ्कुमाभावतो दद्यात् कुसुम्भकुसुमं नवम् ॥ ११३ ॥
 श्रीखण्डचन्दनाभावे कर्पूरं देयमिष्यते ।
 अभावे त्वेतयोर्विद्यः प्रक्षिपेद्रक्तचन्दनम् ॥ ११४ ॥
 रक्तचन्दनकाभावे नवोशीरं विदुर्बुधाः ।
 मुस्ता चातिविषाऽभावे शिवाऽभावे शिवा मता ॥ ११५ ॥
 अभावे नागपुष्पस्य पद्मकेशरमिष्यते ।
 मेदाजौवककाकीली-ऋद्धिद्वन्द्वेऽपि प्रासति ॥ ११६ ॥
 वरी विदार्य्यश्नगन्धा वाराङ्गी च क्रमात् क्षिपेत् ।
 सुवर्णाभावतः स्वर्ण-माक्षिकं प्रक्षिपेत् बुधः ॥ ११७ ॥
 श्वेतं तु माक्षिकं ज्ञेयं बुधैः रजतवत् भ्रुवम् ।
 माक्षिकस्याप्यभावे तु प्रदद्यात् स्वर्णगौरिकम् ॥ ११८ ॥
 सुवर्णमथवा रौप्यं सृतं यत्र न लभ्यते ।

इत्यत्र शिखा अयभागः, सा च मङ्गरोपदृशिता भवतीति ज्ञातव्यम् । जातीपुष्पं
 "जायिवी" इति ख्यातम् । अर्कपर्णादिपयसः अर्कपर्णः अर्कवृक्षः, "पर्णाद्वरसुखास्योत्प-
 लपयसोर्विकीरणाः । मन्दारपर्णापर्णे" इत्यन्तः, तदादिपयसः पर्णादिवीरजः,
 चादिपदेन खड्गादीनां यद्वचम् । तद्रसः अर्कमूलरसः । लाङ्गुलो "ईशलाङ्गुला"
 इति ख्यातं, तदभावे कुङ्कुम् । स्त्रीषेयकं कृत्स्नरूपे, "गैट्टिका" इति
 ख्यातम् । गदः कुङ्कुम् । श्रीखण्डचन्दनं रक्तचन्दनम् । शिवाऽभावे शिवा
 मता इरीतकुम्भाभावे ज्ञानस्यो देवा । नागपुष्पञ्च नःनकेशरपुष्पञ्च ॥
 मेदादीनां दन्त यन्त्रे, "दन्तात् परः युवप्राचशब्दः प्रत्येकेनाभिप्रेत्युच्यते",
 कुङ्कुमिष्यमान् इत्यन्तः मेदादीनां प्रत्येकेनास्त्वन्तः । वरी ज्ञानवरी । वाराङ्गी
 वाराङ्गीशब्दः । "वृत्तव्यु माक्षिकं ज्ञेयं बुधैः रजतवत् भ्रुवम्" इति-

तत्र कान्तेन कर्माणि भिषक् कुर्याद्विचक्षणः ॥ ११८ ॥
 क्रान्ताभावे तीक्ष्णलीङं योजयेद्द्वैद्यसत्तमः ।
 मत्स्यण्डाभावतो दद्युर्भिषजः सितशर्कराम् ॥ १२० ॥
 असम्भवे सितायास्तु बुधैः खण्डं प्रयुज्यते ।
 सौराष्ट्रभावतो देया स्फटिका तद्गुणा जनैः ॥ १२१ ॥
 तालौश-पत्रकभावे स्वर्णताली प्रशस्यते ।
 भाग्यभावे तु तालौशं कण्टकारोजटाऽथवा ॥ १२२ ॥
 रुचकाभावतो दद्यात् लवणं पांशुपूर्वकम् ।
 अभावे मधुयष्ट्यास्तु घातकीञ्च प्रयोजयेत् ॥ १२३ ॥
 अश्लवितसकाभावे चुक्रं दातव्यमिष्यते ।
 द्राक्षा यदि न लभ्येत प्रदेयं काश्मरौफलम् ॥ १२४ ॥
 तयोरभावे कुसुमं बन्धूकस्य मतं बुधैः ।
 श्लवङ्गकुसुमं देयं नखस्याभावतः पुनः ॥ १२५ ॥
 कस्तूर्यभावे कक्कोलं क्षेपणीयं विटुर्बुधाः ।
 कक्कोलस्याप्यभावं तु जातौपुष्यं प्रदीयते ॥ १२६ ॥
 सुगान्ध मुस्तकं देयं कर्पूराभावतो बुधैः ।
 कर्पूराभावतो देयं ग्रान्थिपर्णं विशेषतः ॥
 यदि न स्यात् टारुनिशा तदा देया निशा बुधैः ॥ १२७ ॥
 यत्र यद्ब्रह्ममप्राप्तं भेदजे परपूर्वतः ।
 ग्राह्यं तद्गुणमास्यात् तु न तत्र कापि दूषणम् ॥ १२८ ॥
 अग्न्यानि यानौह रसायनादौ योगे च वस्तूनि च कीर्त्सितानि ।
 तेषामलाभेन च ब्रह्मवैद्य-प्रसिद्धतस्तानि हरन्ति वैद्याः ॥ १२९ ॥

श्लवङ्गभावतो श्लवङ्गमूलिकं देवं गुणसाध्यात् । कान्तेन कान्तकीर्त्तनम् । दक्षकं
 तीक्ष्णं तीक्ष्णं लवणम् । लवणं पांशुपूर्वकं पाशुलवणं, "पाण्डु लवण" इति ख्यातम् ।
 चुक्रं चन्द्रावणम् । काश्मरौफलं गान्धारीफलम् । नखस्य नखोनामकगन्धद्रव्यम् ।
 श्लान्तिपर्णं "श्लान्तिपर्ण" इति ख्यातम् ॥ ८८—१२९ ॥

अजमोदाप्रयोगे विशेषविधिः ।—

अन्तःसम्भारजने ज्ञेया अजमोदा यमानिका ।

बहिःसम्भारजने सेव विज्ञातव्याऽजमोटिका ॥ ११० ॥

प्रतिनिधिविधयश्च विशेषस्तदनिर्देशः ।—

योगे यदप्रधानं स्यात् तस्य प्रतिनिधिर्मतः ।

यत्तु प्रधानं तस्यापि सदृशं नैव गृह्यते ॥ १११ ॥

इति परिभाषाप्रदीपे प्रथमः खण्डः ।

द्वितीयः खण्डः ।

पञ्चविधकषायमाह ।—

स्त्रो रसः स्वरसः प्रोक्तः कल्को दृषदि पेषितः ।

क्वथितस्तु शृतः शीतः शर्वरीमुषितो मतः ॥ १ ॥

विघ्नोष्णतोये मृदितः फाण्ट इत्यभिधीयते ।

पञ्चैताश्च समुद्दिष्टाः कषायाणां प्रकल्पनाः ॥

गुरवः स्युर्यथापूर्वं लघवः स्युर्यथोत्तरम् ॥ २ ॥

प्रयोगश्लेष्टे अजमोदाशब्देन याज्ञद्वयविशेषमाह, अन्तरिति ।—अन्तःसम्भारजने कोष्ठशोधनार्थमाभ्यन्तरिकप्रयोगे इत्यर्थः । बहिःसम्भारजने त्वगादिदृष्टिशोधनार्थमाह्यप्रयोगे इत्यर्थः ॥ ११०-१११ ॥

इति परिभाषाप्रदीपे पञ्चविधकषायव्याख्या समाप्ता ।

अथ स्वरसादीनां द्रव्याद्योक्तत्वात् भेषजद्रव्याणाञ्च ज्ञानादेचितत्वात् चादौ मान-
सूत्रं ततो द्रव्यपङ्कतविधानानि च प्रदर्श्य प्रयोगार्थं पञ्चविधं कषायमाह, स्त्रं
इति ।—स्त्रः निजः । दृषदि पाषाणे । क्वथितः अग्नौ पक्वः । शर्वरीमुषितः
निम्बोषितः । मृदितः मृदितः ॥ १ । २ ॥

विश्रामिवेष शीतफाण्डयोर्लक्षणमुक्तं, तदयथा ।—

षड्भिः पलैश्चतुर्भिर्वा सलिलात् शीतफाण्डयोः ।

आप्तं भेषजपत्रं रसाख्यायां पत्रद्वयम् ॥ ३ ॥

अन्येष्याहः ।—

अथ स्वरसकल्की तु श्रुतश्च शीतफाण्डकी ।

ज्ञेयाः कर्षायाः पच्येते गुरवः पूर्वपूर्वतः ॥ ४ ॥

स्वरसमाह ।—

सद्यः क्षुषाद्रद्रव्यस्य वस्त्रयन्त्रादिपीडनात् ।

यो रसस्त्वभिनिर्याति स्वरसः स प्रकीर्तितः ॥ ५ ॥

अन्यत्र ।—

आह्वय तत्क्षणाकृष्टात् क्षुषात् द्रव्यात् समुद्धरेत् ।

वस्त्रनिष्पीडितो यस्तु स्वरसो रस उच्यते ॥ ६ ॥

स्वरसामावे तदनुक्त्याविधिः ।—

शुष्कद्रव्यमुपाटाय स्वरसानामसम्भवे ।

वारिष्यष्टगुणे सार्धं ग्राह्यं पादावशेषितम् ॥ ७ ॥

अन्यत्र ।—

आटाय शुष्कं द्रव्यं वा स्वरसानामसम्भवे ।

जलेऽष्टगुणितं सार्धं पादशिष्टम्बु गृह्यते ॥ ८ ॥

मतान्तरम् ।—

कुडवं चूर्णितं द्रव्यं क्षिप्तं तद्विगुणे जले ।

अहोरात्रं स्थितं तस्मात् भवेद्वा रस उत्तमः ॥ ९ ॥

शीतफाण्डयोः कषभेषजयोः परिभाषामाह, षड्भिरिति ।—रसाख्यायां, स्वरसा-
ज्ञायात् तदनुक्त्या, पत्रद्वयं भेषजपत्रद्वयं, चतुःपले जले आप्तं कर्षाव्यमिति शेषः ;
कुडव्यान्वय—“द्विपल भेषजज्ञान इत्या कलचतुःपले । मर्दयेत्तेन निर्यासी यः स्यात्
स्वरस उच्यते ॥” इति ॥ ३ ॥ ४ ॥

स्वरसस्य लक्षणमाह, अथ इति ।—सद्यः तत्क्षणात्, उद्धारण्ये एवेत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥

स्वरसानामो तदनुक्त्यामाह, गृह्येत्यादि ।—रवः, पुरवः इत्यर्थः ॥ ७—९ ॥

अथ पानमात्रमाह ।—

स्वरस्य गुरुत्वाच्च पलमर्द्धं प्रयोजयेत् ।

निशापितृचाग्निसिद्धं पलमात्रं रसं पिबेत् ॥ १० ॥

स्वरसमेदात् पुटपाकविधिमाह ।—

पुटे पक्वस्य द्रव्यस्य स्वरसो गृह्यते यतः ।

अतोऽयं पुटपाकः स्यात् विधानं तस्य कथ्यते ॥ ११ ॥

द्रव्यमापोषितं जम्बू-वटपत्रादिसम्पुटे ।

वेष्टयित्वा ततो बद्ध्वा दृढं रज्ज्वादिना तथा ॥ १२ ॥

सृक्षेपं दृग्गुलं कुर्यादथवाऽङ्गुलिमात्रकम् ।

दहेत् पुटान्तरादग्नी यावत्क्षेपस्य रक्तता ॥ १३ ॥

अन्यच्च ।—

पुटपक्वस्य कल्कं च स्वरसो गृह्यते यतः ।

अतस्तु पुटपाकानां युक्तिरत्रोच्यते मया ॥ १४ ॥

पुटपाकस्य मात्रेयं लेपस्यारुणवर्णता ।

लेपश्च दृग्गुलं स्रूलं कुर्यादाऽङ्गुलिमात्रकम् ॥

काशमरौवटजम्बूदि-पत्रैर्वेष्टनमुत्तमम् ॥ १५ ॥

स्वरस्य मात्रमाह, स्वरस्येति ।—गुरुत्वात् गुरुपाकित्वात् ; स्वरस्य गुरुत्व
 “गुरुवः स्वयन्नापुने स्ववरः सुयंघोतरम्” इत्यनेन प्रागेव प्रदर्शितम् । निशापितं
 रात्रिर्थापितं, “दिपक्षं भेषजस्यैव” तथा “कुङ्कुमं चूर्णितं द्रव्यम्” इत्येताभ्यां
 प्रागुक्तम् अनुकल्पमुत्तमम् । शीतकषायेषु सृष्ट चत्वार्यं भेदो ज्ञातव्यः,—शीतकषाये
 भेषजस्य पक्वमानता जलस्य च घटपक्वता, अत्र तु जलभेषजसोर्मानवेपरीत्यनिति ।
 अपिचिद्धं “गुरुद्रव्यमुपादाय” इत्यादिना प्रदर्शितागुह्यत्वकपनिवर्णः । “निःशेषित-
 चापि सिद्धम्” इति पाठान्तरमसाधु । रसं स्वरसागुह्यत्वनिवर्णः ॥ १० ॥

पुटपक्वस्वरमाह, पुटे इति ।—पुटे पानविशेषे । आपोषितं कुरितम् ।
 क्षेपस्य उपरिच्छेदज्ञेयत्वम् । “नाभेषम्” इत्यत्र “पाषोऽयम्” इति पाठान्तरं
 साधु । काशमरौवाभारी ॥ ११—१५ ॥

श्रीतमाह ।—

क्षुब्धं द्रव्यपलं सम्यक् षड्भिर्जलपलैः पूतम् ।
शर्वरीमुषितं सम्यक् ज्ञेयः श्रीतकषायकः ॥ २५ ॥

अवान्तरभेदात् तण्डुलोदकमाह ।—

तण्डुलं कषयः कृत्वा पलं ग्राह्यं हि तण्डुलात् ।
चतुर्गुं जलं देयं तण्डुलोदककर्मणि ॥ २६ ॥

अन्वेष्याहः ।—

श्रीतकषायमानेन तण्डुलोदककल्पना ॥ २७ ॥

अथ फाण्डमाह ।—

क्षुब्धे द्रव्यपले सम्यग्जलमुष्णं विनिश्चिपेत् ।
पात्रे चतुःपलमितं ततस्तु स्रावयेज्जलम् ।
सोऽयं पूतो द्रवः फाण्डो भिषग्भिरभिधीयते ॥ २८ ॥

प्रसङ्गादुष्णोदकमाह ।—

अष्टमेनांशशेषे चतुर्थेनार्धकेन वा ।
अथवा कथनेनैव सिद्धमुष्णोदकं वदेत् ॥ २९ ॥

च कोकशांसा शर्करा दातव्या, मधु च वाते कोकशांसं, पित्ते अष्टमांशं,
कफे च चतुर्गुं कथेष्यम् इति ॥ २४ ॥

श्रीतकषायविधिमाह, चतुर्गुणिति ।—शर्वरीमुषितं निशापच्युषितम् ॥ २५ ॥

श्रीतकषायभेदं तण्डुलोदकमाह, तण्डुलमिति ।—चतुर्गुणमित्यत्र अट्टगुणमपि
कतान्तरे देयम् ; तथा च—“कश्चित्तं तण्डुलपलं जले अट्टगुणे चिपेत् । शीतं
कृत्वा जलं तच्च तण्डुलोदकमुच्यते ॥ शालितण्डुलपानोद्यं प्रियं ज्येष्ठाऽन्वर्षितम् ॥”
इति । शीतेति ।—श्रीतकषायमानेन “क्षुब्धं द्रव्यपलम्” इत्याद्युक्तपरिभाषे-
नित्यर्थः ॥ २६।२७ ॥

फाण्डकषायमाह, क्षुब्धे इति ।—पात्रे स्रव्यान्ने जेषमपलं चतुष्पले अथजले
प्रविष्य प्रमादं नर्दयित्वा फाण्डं च दण्डदयं जयं वा क्षाण्डं, तप्तो बज्जेष विद्याय
साक्ष्यम् इति ॥ २८ ॥

अष्टोदकविधिमाह, अष्टमेनेव इति चतुर्गुणिति ।—अथवा कथनेनैव सिद्धमुष्णोदकं वदेत् ॥ २९ ॥

क्वाथादेरवान्तरभेदाच्चेष्टादिकमाह ।—

क्वाथादेर्यत् पुनः पाकात् घनत्वं सा रसक्रिया ।
भवलेहस्य लेहस्य प्राश इत्युच्यते बुधैः ॥ ३० ॥

वटकादिनामभेदे कारकनिर्देशः ।—

वटको मोदकः पिण्डी गुडो वर्त्तिस्तथा वटी ।
वटिका गुडिका चेति संज्ञाऽवान्तरभेदतः ॥ ३१ ॥
माषाच्छायाऽऽतपच्छेद-वासविभ्रोजपेषर्षैः ।
मन्यपौडनसंयोग-जसकालवलाबलैः ॥ ३२ ॥
द्रव्ये गुणान्तराधानं विशिष्टं क्रियते यतः ।
तेन मोदकचूर्णादि-वटकाश्च यथाश्रुति ॥ ३३ ॥

अस्यार्थः ।—मात्रादयश्चैते द्रव्याणां विशिष्टगुणान्तराधानं जनयन्ति
मात्रादिभेदात् । एकमपि द्रव्यं मात्रादिभेदेन विकारविशेषं नाश्रयति ;
यथा रसशास्त्रे त्रिविक्रमः, नवायसलौहं शोथपाण्ड्वादीन् हन्ति,
त्रिकलयादिलौहस्य ग्रहख्यादिकमित्यनयोर्द्रव्याणां भेदाभावः, किन्त्वनयोः
लौहस्य केवलमात्राभेदत्वेनैव गुणभेदः, एवं सर्वत्र छायाऽऽतपादिष्वपि
ज्ञेयम् । केषाञ्चित् भेषजद्रव्याणामवान्तरभेदविरहेऽपि छायाशोथत्वेन च
गुणभेद इति गुरवः ।

वेडादिकमाह, क्वाथादेरिति ।—क्वाथादेरित्यत्र चादिपदेन करसानुसन्धादीनां
यद्वचनम् । पुनः पाकात् वस्त्रपूतस्य क्वाथस्य पुनः चण्डो कषणात् । “प्राश
इत्युच्यते बुधैः” इत्यत्र “तन्मात्रा क्वात् पक्वोन्मिता” इति पाठान्तरम् ॥ ३० ॥

भेषजानां वटकादीनामभेदकारणे हेतुं निर्दिशति, वटका इत्यादि ।—माषा
रसिकादिपरिभाषणम् । छायाऽऽतपः छायामानातपे वा शब्दोक्तवचनम् । हेदः
हेदनम्, चण्डः चण्डशो वा हेदनमित्यर्थः । वासः कर्पूरादिभिः सुगन्धोक्तवचनम् ।
विभ्रोजः पृथक्करणं, द्रव्यविशेषस्य वर्जनमित्यर्थः । जपेषणम् चण्डशो वटुशो वा
इत्यर्थः । क्वाथः वसातादिः । बलं द्रव्याणां शीघ्रपक्षम् । यथाश्रुति
वचनमात्मम् ॥ ३१—३३ ॥

अथ द्रव्याणां मात्राविधिलिख्यते ।—

स्थितिर्नास्त्वेव मात्रायाः कालमग्निं बलं वयः ।

प्रकृतिं देशदोषौ च दृष्ट्वा मात्रां प्रकल्पयेत् ॥ ३४ ॥

यती मन्दानला ङ्गला हीनसत्त्वा नराः कलौ ।

अतस्तु मात्रा तदुद्योग्या प्रोच्यते शुद्धसम्भता ॥ ३५ ॥

अन्येष्वप्याहुः ।—

नाल्पं हृत्थ्यौषधं व्याधिं यथाऽस्याम्बु मद्दानसम् ।

दोषवञ्चातिमात्रं स्यात् शस्यमत्युदकं यथा ॥ ३६ ॥

अन्यच्च ।—

मात्रया हीनया द्रव्यं विकारं न निवर्त्तयेत् ।

द्रव्याणामतिबाहुल्यात् व्यापत् सञ्जायते ध्रुवम् ॥ ३७ ॥

अन्यच्च ।—

मात्राया नास्त्रावस्थानं दोषमग्निं बलं वयः ।

व्याधिं द्रव्यञ्च कोष्ठञ्च वीक्ष्य मात्रां प्रयोजयेत् ॥ ३८ ॥

उत्तमवस्थानलादौ मात्राविशेषनिर्देशः ।—

उत्तमस्य पलं मात्रा त्रिभिश्चाक्षैश्च मध्यमे ।

जघन्यस्य पलाद्द्वेन स्नेहकाथ्यौषधेषु च ॥ ३९ ॥

अस्यार्थः ।—उत्तमस्य प्रबलाग्निबलपुरुषस्य, न पुनर्युगविशेषजातस्य पुरुषस्य, क्षितौ कलवेव शास्त्रप्रचारात्, सत्ययुगादौ व्याध्यभावात्, उत्तमादिशब्दानां युगादीनामनभिधानाच्च । पलमत्र सोश्रुतमिति गुरवः, चरकार्द्वैपलान्नं, चरके दशरक्तिकैरिति सोश्रुतपलं चरकार्द्वैपलम् । त्रिभिरक्षैरिति चरकस्य त्रिभिस्तोलेः । पलाद्द्वेनेति चरके कर्षकैश्च, युग-

मात्राविधिसमुद्दिशति, स्थितिरिति ।—कालं निवृत्तम् वावच्छिद्यच्च । प्रकृतिं वातज्वाहादिभ्यम् । देशः शीतवर्षान् उष्णवर्षानो वा । “शुद्धसम्भता” इत्येव “वर्द्धसम्भता” इति पाठान्तरम् । द्रव्यं वीक्ष्यत् सत्यवीक्ष्यं वा, कोष्ठं वदुकोष्ठं क्रूरकोष्ठं वा ॥ ३४—३८ ॥

मात्राया चपञ्जानामावेऽपि सत्यशुद्धीनां दिक्कावप्रदर्शनीर्वाणाश्च—उत्तमस्येति ॥३९॥

प्रभावात् जवन्या एव सर्वे, अत एव जवन्या माता सर्वेषां दातव्या । किञ्च
“ऋषिशूण्ये कश्चय गुडिकानाञ्च सर्वशः” इति जवन्यमातामश्रित्य
चक्रदतन स्वसङ्गदे लिखितमिति दिक् । काथ्यमित्यर्हयाथं यत्, काथ-
मर्हति इति काथ्यं, तेषु संहकाथ्योषधेषु ; अथवा काथ्योषधेषु चेति
काथ्योषधेवं यैः क्षोरजलकाञ्जिकादिभिः ; अतस्तानि क्षोरादीनि भक्षणी-
यानि । अतो भक्षणमात्रेति गुरवः प्राहुः ।

गुडमोदकादीनां व्यवहारिकीं भाषा ।--

साहं पलं पलञ्चाष्टं विदध्यात् गुडखण्डयोः ।

श्रेष्ठमध्यमहानेषु मात्रेयं मुनिभिः कृता ॥

अत्र ख्यात् सौश्रुतं पञ्च-रक्तिमाषात्मकं पलम् ॥ ४० ॥

मोदकं वटकं लेहं कर्षमात्रं प्रयोजयेत् ।

कर्षद्वयं पलं वाऽपि देयं कोष्ठान्नापेक्षया ॥ ४१ ॥

श्रेष्ठमध्यमहानेषु दादशाष्टचतुष्टयैः ।

माषकैर्गुग्गुलोर्मात्रां कोष्ठं वीक्ष्यावचारयेत् ॥ ४२ ॥

षातुरसादीनां व्यवहारिकीं भाषा ।--

गुग्गुमात्रं रसं देवि ! हेमजीर्णञ्च भक्षयेत् ।

तारं त्रिगुञ्चकं प्रोक्तं रविजोषं द्विगुञ्चकम् ॥ ४३ ॥

क्षौद्राभ्रनागवङ्गानां खर्परस्य शिलाजतोः ।

षड्गुग्गुप्रमित्रा मात्रा मलोपरसमाषकम् ॥ ४४ ॥

गुडादीनां मातृविधिं निर्दिशति, गुग्गुमित्यादि ।—पलञ्चाहं पलमर्ह-
पलस्येत्यर्थः ॥ ४०—४२ ॥

षातुरसादीनां व्यवहारिकीं भाषा निर्दिशति, गुग्गुमित्यादि ।—हेमजीर्णञ्च
जीर्णसुषुम्नस्य गुग्गुमात्रमित्यर्थः । तारं रौप्यम् । रविजोषं तास्यमेष ।
नामः भीषकम् । मलोपरसमाषकं मलस्य मूलस्य मूलस्य मूलस्य, उपरसादीनां
मन्थकादीनाञ्च, माषकनामम् । उपरसास्तु—“गन्धकं वज्रवेदान्तं वज्रायं तांशुलं
शिला । खर्परं शिखितुल्यञ्च विमलं हेमनाशिकम् ॥ काशीयं कान्तावापार्यं
वराटाञ्जनदिकुलम् । नैरिकं शङ्खुनामं टङ्गमञ्च शिलाजतम् ॥ एते क्षीरसाः

कांस्यपित्तलयोर्मानं भक्षयेत् ताम्रजीर्णवत् ।

यवमात्रं विषं देवि ! गुञ्जामात्रन्तु कुष्ठिने ॥ ४५ ॥

वष्यं यवद्वयमितं तानकं यवसप्तकम् ।

ततो बुद्ध्वा भिषक् दद्यात् प्रायो मात्रेति कौर्त्तिता ॥ ४६ ॥

कालिकात्तानकस्य श्रेष्ठलोनिः ।—

यन्मास्रं द्विविधं मानं कालिङ्गं मागधं तथा ।

कालिङ्गान्मागधं श्रेष्ठमेवं मानविदो विदुः ॥ ४७ ॥

कालिङ्गं सौश्रुतं मानं पञ्चरक्तिकमानतः ।

दशरक्तिकमानन्तु मागधं चरकेरितम् ॥

तयोर्मागधमानन्तु प्रशंसन्ति भिषग्वराः ॥ ४८ ॥

कालिकमागधयोः प्रयोगलक्षणदेशः ।—

कालिङ्गं शुद्धलौहादि-द्रव्यस्य कल्पने मतम् ।

काषायानुशामनादि-द्रव्यादाने तु मागधम् ॥ ४९ ॥

पाचनादौ जलपरिमाणमाह ।—

कर्षादौ तु पलं यावत् दद्यात् षोडशिकं जलम् ।

ततस्तु कुड्वं यावत् तोयमष्टगुणं भवेत् ॥ ५० ॥

चतुर्गुणमतस्योर्द्ध्वं यावत् प्रस्थाटिकं भवेत् ।

क्वाथ्यद्रव्यपले कुर्यात् प्रस्थाटं पाटशेषितम् ॥ ५१ ॥

अस्यार्थः ।—क्वाथ्यद्रव्यपले इति ।—प्रबलाग्निबलपुरुषापेक्षया क्वाथ्य-
द्रव्यस्य पलं ग्राह्यं, तत्साधनार्थं प्रस्थाटं जलं दत्त्वा पादावशिष्टं

शोक्ताः ॥ इति । यवमात्रमिति—विषन्तु सर्वरीनेषु यवमात्रमा कुष्ठरीनिषे
तु गुञ्जामात्रमा दातव्यमित्यर्थः ॥ ४६—४८ ॥

कोटशे भेषजे कालिकमानानुसारेण कोटशे वा मागधमानानुसारेण द्रव्यं
पात्रं तन्निर्देष्टमाह, कालिकमिति ।—“शुद्धलौहादिद्रव्यस्य” इत्यत्र “गुणकोट्यादि-
द्रव्यस्य” इति “शुद्धलौहादिद्रव्यस्य” इति च पाठान्तरद्वयम् ॥ ४९ ॥

पानीयकावस्य कोट्यादिसाधनार्थंकावस्य च जलपरिमाणमाह, कर्षादाविति ।—

वीर्यविक्रं वीर्यमगुणम् ॥ ५०-५१ ॥

क्राव्यं, प्रस्थाईत्वात् जलमष्टगुणं शरावहयं प्रादग्निप्रिया पक्वः
चतुष्टयं ग्राह्यमित्यर्थः । *

सदादिहाप्यभेदे जलपरिमाणनिर्देशः ।—

मृदौ चतुर्गुणं देयं कठिनेऽष्टगुणं भवेत् ।

कठिनात् कठिनं यच्च दद्यात् षोडशिकं जलम् ॥ ५२ ॥

मृदादिद्रव्यसङ्घाते मानानुक्तौ चिकित्सकाः ।

मध्यस्योभयभागित्वादिच्छुन्यष्टगुणं जनम् ॥ ५३ ॥

मृदादि इति ।—मृदु आर्द्रद्रव्यम्, आदिशब्दात् कठिनातिकठिनयो-
र्ग्रहणम् ; एतेषां मिलितानां द्रव्याणाम् अनुक्तजलपरिमाणानां
पाचनादिसाधनविधौ जलपरिमाणं मध्यस्य मध्यस्थितस्य मृद्वतिकठिनयोः
कठिनस्य जलपरिमाणं प्राक् यदुक्तम् अष्टगुणं तदेव दत्त्वा पक्तव्यम्,
उभयभागित्वादिति—उभयोर्मृद्वतिकठिनयोः कठिनस्य जलपरिमाणं
प्राक् यदुक्तं, मध्य एव भागोक्तत्वादिति जलमष्टगुणमुचितमेव इति गुरवः ।

जलपरिमाणप्रसङ्गतः पाचनानां द्रव्यपरिमाणमाह ।—

दशरक्तिकमानेन गृहीत्वा तोलकद्वयम् ।

दत्त्वाऽन्धः षोडशगुणं ग्राह्यं पादावशिष्यतम् ॥

इमां मात्रां प्रकुर्वन्ति भिषजः पाचनेषु च ॥ ५४ ॥

“चतुर्गुणमतशां वावत् प्रत्यादिकं भवेत्” इत्यस्याः परिभाषायाः द्रव्यविशेषे
चनेकान्तकत्वमाह, सदाविति ।—कठिनात् कठिनं चन्दनखदिरकाष्ठादिकम् ।
जलस्य मृदुकठिनातिकठिनद्वयात्वा परस्परमेकमेव मध्यमगुणवतः इत्यर्थः, उभय-
भागित्वात् मृद्वतिकठिनोभयपरिमाणभाक्त्वात् इत्यर्थः ॥ ५२।५३ ॥

ज्वरादौ पानीयहावस्य स्युवहारिणो मानामाह, दशैति ।—सुममत् ॥ ५४ ॥

* प्रस्थाईत्वात् जलमष्टगुणमिति द्रव्येमुक्त्यात् षोडशगुणमित्यर्थः, चतुर्गुणं
जलमानस्य चतुर्गुणत्वे शरावहयेव प्राप्तेः शरावहयमित्यसङ्गतेः ; एवञ्च “क्षयांशो इ
द्रव्यं यावत् दद्यात् षोडशिकं जलम्” इति परिमाणानुसारेण सङ्गच्छते इति ।

अथ यवाग्वादिसाधने जलभेषजयोः परिमाणमाह ।—

काण्डद्रव्याञ्जलिं क्षुब्धं अपयित्वा जलादुक्ते ।

पादावशेषे तेनाथ यवाग्वाद्युपकल्पयेत् ॥

यूषांश्च रसकांश्चैव कल्पेनानेन साधयेत् ॥ ५५ ॥

पानीयसाधने जलभेषजयोः माननिर्देशः ।—

यदसु शृतशीतासु षडङ्गादि प्रयुज्यते ।

कर्षमाणं ततो द्रव्यं साधयेत् प्रास्थिकेऽम्भसि ।

अर्द्धशृतं प्रयोक्तव्यं पाने पेयादिसंविधौ ॥ ५६ ॥

कल्कासाध्यां पेयामाह केशरीटीकाकारः ।—

कर्षाद्धं वा कणाशुण्ठीयोः कल्कद्रव्यस्य वा पक्षम् ।

विनीय पाचयेद्युक्त्या वारिप्रस्थेन चापराम् ॥ ५७ ॥

अस्यार्थः,—कर्षाद्धमित्यादि ।—कणाशुण्ठी च तयोर्मिलित्वा कर्षाद्धं
गृहीत्वा कल्कद्रव्यस्य च तण्डुलादेः पलं विनीय, विनीयेति पाठे—नीत्वा
द्रव्यार्थः, विलीयेति पाठे—कल्कोक्त्येवार्थः । वारिप्रस्थेनेति एकत्वमवि-
वक्षितम्, अग्नादावपेक्षया अधिकेनेति यावत्, तेन प्रस्थद्वये जले साधयित्वा
अर्द्धशृतेन वारिप्रस्थेन युक्त्या किञ्चिन्नूनेन अधिकेन वा प्रबलाग्नि-
पुरुषापेक्षया द्वयञ्च परां कल्कासाध्यां यवागं पाचयेत् सुसिद्धां कुर्व्यादित्यर्थः ।
एवमन्यत्रापि पेयादिसाधने प्रबलाग्निपुरुषादौ युक्त्या प्रचुरतरं सलिलं
कल्कद्रव्यं वा ग्राह्यम् । साधनक्रममाह—कणाशुण्ठीयोः कर्षाद्धं गृहीत्वा
काण्डद्रव्यस्य पलञ्च प्रस्थद्वयेऽम्भसि अर्द्धशृतीकृत्य वारिप्रस्थं दक्ष्णेण छान-
यित्वा नातिसान्द्रां नातिस्वच्छां यवागूं साधयेत् । कणाशुण्ठीयोः प्रत्येकं

यवाग्वादिपाके जलभेषजयोः परिमाणमाह, ज्ञास्येति ।—अञ्जलिं क्षुब्धम् ।
आदुके द्रव्येगुण्यात् नोक्तमत्ररावे । एषा तु परिभाषा प्रबलाग्निपुरुषापेक्षया
ज्ञातव्या । नतान्तरे तु पक्षानामं कार्यं जलादुके पक्षा अर्द्धावशेषः करणोक्तः, तथा च
—“काण्डद्रव्यपलं क्षुब्धं अपयित्वा जलादुके । अर्द्धशृतेन तेनाथ यवाग्वाद्युपकल्पना ॥”
इति । प्रास्थिके द्रव्येगुण्यात् प्ररापचतुष्टये । नात्रा चेवा अस्याप्रबलापेक्षयो
ज्ञातव्या, अतनसम्भवात्प्रबलापेक्षया तु नात्रैवा युक्त्या अर्द्धवितस्ता इति ॥ ५५—५७ ॥

कर्षाच्चैः कृत्वा पृथग्योगोऽयमिति कथित् । ननु यद्येवं भेषजं काथः सामान्याधिक्यमपि, तत् किमर्थं—“कर्षमालं ततो द्रव्यं साधयेत् प्रायिके-
 ष्यसि” इति षडङ्गपरिभाषा ? अत आह, षडङ्गपरिभाषायां प्राय इति प्राचुर्येण, प्रचुरस्थले षडङ्गपरिभाषैव पेयादिसम्प्रता पेयादिषु क्रीर्तिता, पेयादिषु मन्यते इति यावत् । अयमर्थः,—प्रायेण षडङ्गपरि-
 भाषयैव व्यवहार इति षडङ्गपरिभाषोक्ता । प्रबलाग्निपुरुषे तु बहुभोक्तारि-
 ष्योक्ततोयेन यवागून् सिध्यति, युक्त्या काथप्राबल्यं काथप्राबल्ये भेषज-
 प्राबल्यं केशाकृश्या पतितमिति सर्वमवदातम् । निश्चलकरेण तु पलमल-
 सोश्रुतमित्यत्रधेयमिति व्याख्यातम् । अत्र नारायणदासेन व्याख्यातं—
 कृणाशुष्काः कर्षाच्चैः वेति तोक्ष्यद्रव्योपलक्षणं, कल्कद्रव्यस्य वा पलमिति
 ऋदुद्रव्योपलक्षणं, ऋदुकठिनयोर्युक्त्या कर्षहयमिति । अपरामिति ये
 यवाग्वादयः षडङ्गपरिभाषया सिद्धाः न तदर्थेयं परिभाषा, किन्तु
 तदितरार्थेयमित्यर्थः । आकृतिपूर्वमत्र (पूर्वत्र ?) कर्षमालं द्रव्यसुक्तम्, अत्र
 तु कर्षाधिक्यमपि, पूर्वत्र तु प्रस्थमालं जलसुक्तम्, अत्र प्रबलाग्निबलपुरुषार्थे
 बहुयवागूसोधने प्रस्थाधिक्यमपि गृह्यते, कश्चित् प्रस्थन्यूनैऽपि यूषः साध्यते ।
 पूर्वम् अर्षष्टतजलसुक्तम्, अत्र तु कश्चित् पादावशिष्टमपि । मांसरसे
 साध्यमाने पानयोग्यावशिष्टं इति युक्तिशब्दार्थः, तदेतदुक्तं भवति—
 “यवागूः षड्गुणे ताये प्रस्थे प्रस्थाधिकेऽपि वा । रसेन पाके मांसस्य
 सुसिध्यति हि यावता ॥ अष्टशिष्टो भवेत् यूषः कश्चित् पादावशिष्टतः ।
 अष्टादशगुणे तोये यूषः शार्ङ्गधरेरितः ॥” इति । गुरवस्वाहुः,—परिभाषेयं
 पानोयसाधनविषयिणो, चक्रपाण्डितेन पानोयसाधनप्रकारयो षडङ्ग-
 पानोयत्राङ्गपानीयानन्तरं पिप्पलीपानीयं लिखितं, कणाशुष्काः कर्षाच्चैः
 वारिप्रस्थेन साध्यम् । ननु अत्र कल्कद्रव्यस्य वा पलमिति कथसुक्तम् ? अत
 आह नारायणान्तरङ्गः,—ऋदुद्रव्यस्य उपलक्षणमिति । यद्यपि पिप्पलीये
 पानीये आनुपङ्गिकत्वात् युक्त्याऽपरान् यूपान् पेयादीन् वा धात्वभिधया
 साधयेत्, तथाऽपि तण्डुलादीनां पलं कल्कोक्त्य वारिप्रस्थेनार्षष्टतन्
 साध्यम्, अतः षडङ्गपरिभाषैव प्रायः पेयादिसम्प्रतेत्युक्त्वा पद्यादिषा
 लिखिता, पेयादयस्तु षडङ्गपरिभाषया सर्वत्र साधनीयाः ; प्रायःशब्दात्
 प्रचुरस्थले षडङ्गपरिभाषा सम्प्रता, तदितरार्थेयमिति ।

यवागूसाधने तण्डुप्रकारमाह ।—

यवागूमुचिताइक्ताश्चतुर्भागकृतां वटेत् ॥ ५८ ॥

इचिततण्डुलाश्चतुर्भागेकभागमानं च्छदिततण्डुलमाहुः, तेऽ
कृतां यवागू वदेदित्यर्थः, “याउ” इति लोके ।

अन्नादिसाधने जलपरिमाणमाह ।—

अन्नं पञ्चगुणे साध्यं विलेपी च चतुर्गुणे ।

मण्डश्चतुर्दशगुणे यवागूः षड्गुणेऽन्नासि ॥ ५९ ॥

मण्डादिलक्षणमाह ।—

सिक्थकैः रहितो मण्डः पेया सिक्थसमन्विता ।

यवागूर्वहुसिक्था स्याद्विलेपी स्त्रिरलद्रवा ॥ ६० ॥

अन्वयः ।—

यवाग्वाः यवागूविशेषकप्रवायाश्च पाकविधिः ।—

यवागूः षड्गुणे तीये सिद्धा स्यात् कृशरा घना ।

तण्डुलेर्मङ्गमाप्लेष तिलैर्वा साधिता हि सा ॥ ६१ ॥

यवागूपके तण्डुलमानमाह, यवागूमिति ।—उचितात् अन्नज्ञात, तद्विषये
साधनं भोक्तुं यत्प्रयात्, तावन्मानादित्यर्थः । “तद्विषयेषुभुवापेक्षया” इति
शिवदाहः ॥ ५८ ॥

अन्नादिपाकाय जलपरिमाणमाह, अन्नमिति ।—पञ्चगुणे इति तण्डुलापेक्षया
पञ्चगुणे जले इत्यर्थः । यवागूः षड्गुणेऽन्नासि इति यवागूशब्देनायं पेया विवचिता,
दिवायाः पृथक् कल्पमानानुक्तत्वात्, यवागूशब्दश्च च सामान्यतः मण्डादिलख-
णोक्तत्वात् । विलेपितुं विलेप्यादीनां जलमानैः सह चतस्रं पञ्चमुषं जले
शेयोक्तनीयमिति वदन्ति व्यवहरन्ति च तथैव, एवञ्च विलेपी नवगुणे, मण्ड
एकानविंशतिगुणे, पेया एकादशगुणे ज्ञाप्या इति ॥ ५९ ॥

मण्डादीनां लक्षणमाह, सिक्थकैरेति ।—सुवनम् ॥ ६० ॥

यवागू तथा यवागूविशेषकप्रवायाह, यवागूरिति ।—यवागूः षड्गुणे तीये सिद्धा,
ज्ञातव्येति शिवः ; सा चेत् तण्डुलादिभिः षड्गुणे च तीये साधिता, तथा
घना च कृशन्, तथा सा यवागूः कृशया, श्रेया इति शिवः । कृशया तिस्रस्तण्डुल-

यवाग्नूपाः ।—

यवाग्नूपांश्चो बन्धा तर्पणी वातनाशिनो ॥ ६२ ॥

विलेप्याः पाकविधिर्गुणश्च ।—

विलेपो च घना सिक्यः सिद्धा नोरे चतुर्गुणे ।

विलेपो तर्पणी हृद्या मधुरा पित्तनाशिनो ॥ ६३ ॥

पेशायुषोः पाकविधिः ।—

द्रवाधिका घना सिक्या चतुर्दशगुणे जले ।

सिद्धा पेया बुधैर्ज्या यूपः किञ्चिद्दनः स्मृतः ॥ ६४ ॥

पेशायुषोर्गुणाः ।—

पेया लघुनरा ज्ञेया याद्विषी धातुपुष्टिदा ।

यूपो बल्यः स्मृतः कण्ठो लघुपाकः कफापहः ॥ ६५ ॥

भक्तस्य पाकविधिः गुणश्च ।—

जले चतुर्दशगुणे तण्डुलानां चतुःपलम् ।

विपचेत् स्रावयेन्मण्डः स भक्तो मधुरो लघुः ॥ ६६ ॥

भावकृता यवाग्नूः” इति त्रिषटाक्षः । यथाः निश्चरेति संज्ञान्तरं ज्ञातव्यं, तथा च द्रव्यगुणद्वन्द्वे—“तिस्रसकृन्मापेसु कृशरा निश्चरेति च” इति ॥ ६२ ॥

यवः स्याः सानाश्वगुणनाह, यवाग्नूरिति ।—यवाग्नूपांश्चोन्मन् यवाग्नूः पेशा कृशरा वा ॥ ६२ ॥

विलेप्याः पाकविधि गुणश्चाह—विलेपी चेति ॥ ६३ ॥

पेशायुषोः मत्तान्तरसिद्धं साधनविधिनाह, द्रव्यविधेति ।—द्रवाधिका घना इत्यत्र घना बद्धीत्यर्थं, “पेया सिक्यसमन्विता” इति लक्षणात् । यूपः किञ्चिद्दनः स्मृतः इत्यत्र दैनन्वं चतुर्दशगुणसंज्ञासहितपेशाऽपेक्षया बोद्धव्यम् । यव यूपस्य जलनानामुक्तेः पेशायाश्चतुर्दशगुणस्य यूपेऽपि बोजनीयं, यदुक्तमन्यत्र—“यद्वैश्विटी भवेत् यूपः क्वचित् प्रादावशेषितः । यथादशगुणे तोषे यूपनिष्कान्ति केचन । चतुर्दशगुणे तोषे यूपनिष्कान्ति चापरे ॥” इति ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

भक्तस्य मण्डस्य च साधनविधिनाह, जले इत्यादि ।—मण्डः चतुर्दशगुणसंज्ञासहितलेन मण्डप्रायः इत्यर्थः, भक्तः यवम्

मन्त्रपाठविधिः ।—

नीरे चतुर्दशगुणे सिद्धो मण्डस्त्वसिकथकः ॥ ६७ ॥

तण्डुलानामिति क्षुद्रिततण्डुलानामित्यर्थः । सावयेदिति वस्त्रादिना चालयेत् । असिकथक इति सिकथकरहित इत्यर्थः, अन्नादिरहित-सिकथकः कुटीति (सिटि) लोके ।

अथ मांसरससाधनावधानमाह ।—

द्रव्यतो द्विगुणं मांसं सर्वतो द्विगुणं पयः ।

पादस्थं संस्कृतं चाज्ये षडङ्गो यूप उच्यते ॥ ६८ ॥

पक्वानि द्वादश प्रस्थे घनेऽथ तनुके तु षट् ।

मांसस्य वटकं कुर्यात् पलमच्छतरे रसे ॥ ६९ ॥

अस्यार्थः ।—घने मांसरसे कर्तव्ये प्रस्थे जले मांसस्य द्वादशपलं दत्त्वा पक्तव्यम् । तनुके रसे कर्तव्ये मांसस्य षट्पलं पानीयं प्रस्थमिव दातव्यम् । अच्छतरे रसे कर्तव्ये प्रस्थे जले मांसस्य पलं दत्त्वा एतन्मांसं पिष्ट्वा प्रस्थैर्द्विगुणस्थितजले पक्त्वा अनुरूपं स्थाप्यं, वस्त्रेण छानयित्वा यूपः कार्यः । मांसस्य वटकं कुर्यादिति खिलमांसस्य पलं पिष्ट्वा वटकान् विधाय घृतादौ भर्जयित्वा अच्छतररसं साध्यमित्यर्थः, अन्यथा मांसपलस्याति-द्रवपाके विलयनं स्यादित्याशङ्क्या वटकं कुर्यादित्याह ।

लाक्षारससाधनमाह ।—

षड्गुणेनाश्रसा क्षाप्त्वा दोलायन्त्रे ह्युपस्थिता ।

त्रिसप्तधा परिस्राव्या क्षाक्षारसमिमं विदुः ॥ ७० ॥

नीरे चतुर्दशगुणे इत्यादिमन्त्रमन्त्रवचने तण्डुलस्य उचिताइत्यात् चतुर्भागलं बोधव्यं, न तु भक्तोक्तचतुष्पदानांमन् । यदा—जले इत्यादि चतुष्पद इत्यनेन द्वादश्लोकेन द्वैवत्तमण्डलवचनं ज्ञातव्यम् ; अजिन् पसे—मण्डः स भक्तः,—मण्डालः स भक्तः पानीयमत्रिशेषः इत्यर्थः । सिद्धो मण्डः,—प्रदक्षितप्रकारेण साधितः मण्डालः भक्त इत्यर्थः ॥ ६९।६७ ॥

लाक्षारसविधानाह, द्रव्यत इति ।—द्रव्यतः वस्त्राधिकारे चक्रपाठविहितवक्त्रद्वयोक्त-व्यादिद्रव्यापेक्षेत्यर्थः । सर्वतः निक्षिप्तद्रव्यनाशनानापेक्षेत्यर्थः । पयः जलम् ॥ ६८ ६९ ॥

क्षाक्षारससाधनविधानाह, षड्गुणेनेति ।—षड्गुणेनेति क्षाक्षारसपेक्ष्य बोधव्यम् ।

त्रिसप्तधा एवविंशतिवारान् ॥ ७० ॥

अथ प्रक्षेपविधिमाह ।—

प्रक्षेपः पादिकः क्वाथ्यात् स्नेहे कल्कसमो मतः ।

परिभाषामिमांमन्थे प्रक्षेपेऽप्युचिरे परम् ॥ ३१ ॥

अस्यार्थः ।—स्नेहे पातयत्तादिसाधने तेलदिसाधने वा प्रक्षेपः शर्करा-
मधुप्रभृतीनामिति कल्कसमो मतः ज्ञायते अ इत्यर्थः । क्वाथ्य इति
पाचनदिद्रव्यान् कर्षां प्रक्षेपः पादिकप्रवृत्तौ ज्ञेय इति चक्र-
पाणिदत्तसम्मतः । अन्येऽपि वृद्धादय इमां परिभाषां प्रक्षेपेऽपि ऊचिरे
परिभाषाग्राम्भूयुः, अत एव चक्रदत्तोऽपि तत् स्वीकृत्य स्वसङ्गहे
लिखितवान् ।

चूर्णादीनां मक्षणप्रकारमाह ।—

कर्षश्चूर्णं च कल्कश्च गुडिकानाञ्च सर्वशः ।

द्रवशुक्र्या म लेद्व्यः पातयश्च चतुर्द्रवः ॥

मात्रा क्षौद्रवृतादीनां स्नेहकाथेषु चूर्णवत् ॥ ३२ ॥

अस्यार्थः ।—चूर्णं कल्को गुडिका, चकारात् वटिका च यद्युपयुज्यते
तर्हि सर्वत्र वक्ष्यमाणविशेषं त्रिना तोलकप्रमुपयुज्यते । स चूर्णादिः
कर्षो यदि लेद्व्यः, तर्हि द्रवशुक्र्या माक्षिकप्रभृतीनां अर्द्धघनेन तोलक-
चतुष्टयेनेति यावत्, चूर्णस्य तथा लेदुं सुखचान्, पतय्यन्तदा चतुर्द्रव
इति माक्षिकादीनां चतुर्गुणेन पत्रेनेति श्रेयः, तथा सति चूर्णस्य पातुं
सुखचादित्यय प्रधानार्थः साम्प्रदायिकेश्चक्रदत्तादिभिर्मन्थने । अन्ये तु
प्रक्षेपेऽप्येनां मन्थन्ते ; तथा हि तेषामयमर्थः,—यत् चूर्णस्य कल्कश्च गुडिकाना-
नाञ्च भेषजानामुपयोगस्तत्र कर्षः प्रक्षेपो दातव्यः । शेषार्थः सुगमः । मात्रा
क्षौद्रवृतादीनामिति क्षौद्रप्रभृतीनां मधुघृतगुडानां स्नेहे काथेषु वा प्रक्षेप-
चूर्णवत्, चूर्णस्य उक्तः ; तर्हि यत्र घृतादयः प्रक्षेप्यास्तत्रैषां घृतक्षौद्रादीनां

प्रक्षेप इत्यादि ।—“इती वक्ष्यमाणान्” इति विशेषणः ; तेन “कर्षश्चूर्णं
कल्कश्च” इत्यादिना वक्ष्यमाणमित्यर्थः । “परम्” इत्यत्र “वधा” इति चक्र-
वृत्तपाठः ॥ ३१ ॥

इति परिभाषावक्षेपे द्वितीयखण्डस्याख्या समाप्ता ।

कर्ष इत्यर्थः ; एतन्न, रास्नादिकाण्यस्य कर्षस्य प्रक्षेप्यं मिलितयोः शर्करा-
मधुनोः पादिकं मापचतुष्टयं प्रदेयमिति साम्प्रदायिकमतम् ; यदुक्तमन्यत्र,
—“प्रक्षेपः पादिकः काष्ठ्यात् खेष्टे कल्कसमो मतः” इति “अयमग्रतमः
सर्व-वादिनामविवादतः” इति । अन्ये तु शर्करामधुनोः प्रत्येकं द्रव्यं
कृत्वा मिलित्वा द्रव्यद्वयं कर्षं दातव्यमाहुः ; “शाणौ द्वौ द्रव्यं विद्यात्
तौ द्वौ कर्षं उडुम्बरः ।” “परमतमव्याहृतमनुमतमेव” इति न्यायात्
अक्रदत्तानुमतमेतत्, किन्तु सर्वत्र मेवम् ; अपितु क्वचित् किञ्चिद्दोषवयो-
धङ्गाद्यपेक्षया इत्यवधेयम् । वस्तुतस्तु वातज्वरात्तं रास्नादिकषायि शर्करा-
मापकलयं मधुमापैकं प्रक्षेप्तुमर्हति, यथा चैतत् तथा—“षोडशाष्टचतुर्भागं
दाति पित्तं कफे क्रमात् । क्षौद्रं कषायि दातव्यं विपरीता तु शर्करा ॥”
इति संहितोपाये स्वयमेव अक्रेण व्याख्यातम् । इह तु पादिकप्रक्षेपात्
क्रियासिद्धिरिच्यभिप्रायेण तन्नाभिहितं, हेयमन्यत् । किञ्च चूर्णवदिति
प्रक्षेप्यक्षौद्रघटादीनामपि चूर्णं इव, चूर्णस्य जरणादेर्यथा शाणः प्रक्षेपस्तथा
क्षौद्रघटादीनामपि शाणो दीयः इति गुरवः, प्रक्षेपः पादिकः काष्ठ्यादिति
वाक्यस्य एकवाक्यत्वान्नोहरम् ।

काष्ठेन चूर्णपानं यत् तत्र काष्ठप्रधानता ।

प्रवर्तते न तेनात्र चूर्णापेक्षी चतुर्द्रवः ॥ ७३ ॥

अस्यार्थः ।—यत्र चूर्णपानं यौगिकं तत्र चूर्णस्य प्राधान्यात् कर्षमानं,
कृत्वात् काष्ठं चतुर्गुणं, तस्य काष्ठस्य तत्र अप्राधान्यं, यत्र काष्ठेन सह
प्रक्षेप्यस्य चूर्णस्य पानं तत्र काष्ठस्य प्रधानत्वाच्चूर्णापेक्षी चतुर्द्रवः चतुर्गुणत्वं
द्रवस्य न प्रवर्तते इति ।

मतान्तरमाह द्रव्यविशेषस्य ।—

माषिकं हिङ्गुं सिन्धुं जरणाद्यास्तु शाणिकाः ।

सितोपलागुडक्षौद्रं सामान्यांशप्रकाशनाः ॥ ७४ ॥

अस्यार्थः ।—हिङ्गुसैन्धवयोः प्रक्षेप्ययोस्तैश्चाप्यामाषिकम् । जीरकाद्याः
शुभः काष्ठ्यान् पादिका एव । सितोपला-सिता-शर्करादीनाञ्च सामान्यानां
सामान्यप्रमाणानाम् उत्तमस्य पलं मात्रा इत्यादीनामिव अंशांशप्रकाशनाः

काय्या इति सामान्यांशं पलविकर्षार्द्धपलरूपं सौश्रुतमित्यर्थः । सामान्य-
मिति प्रक्षेपः पादिकः काय्यादिति, तेन पादिकम् इति गुरवः ।

दोषभेदे मधुशर्करयोः प्रक्षेप-मानमाह ।—

षोडशाष्टचतुर्भागं वातपित्तकफाक्षिभु ।

क्षौद्रं कषाये दातव्यं विपरीता तु शर्करा ॥ ७५ ॥

षोडशाष्टचतुर्भागमिति वायौ पित्ते च कफे च कषायपाने क्षौद्रं प्रक्षेप्यं
वायौ षोडशांशं, पित्ते अष्टांशं, कफे चतुर्थांशम् । शर्करायास्तु वायौ
चतुर्थांशं, पित्ते अष्टमांशं, कफे षोडशांशमिति विपरीतमिति वचनसामर्थ्यात् ।
क्षीरादिपाकमाह ।—

द्रव्यादष्टगुणं क्षीरं क्षीरात्तोयं चतुर्गुणम् ।

क्षीरावशेषः कर्त्तव्यः क्षीरपाके त्वयं विधिः ॥ ७६ ॥

क्षीरमस्त्वारनालानां पाको नास्ति विनाऽन्धसा ।

सम्यक्पाकं न गच्छन्ति तस्मात् तोयं चतुर्गुणम् ॥ ७७ ॥

एतत्तु वचनं केवलक्षीरपक्वपाचनादौ क्षीरपक्ष्मूल्यादामित्यर्थः,
नान्यत्र तैलवृतादिपाके, तत्र द्रवान्तरमस्यैव, यत्र तैलादिपाके, केवलं
चतुर्गुणं क्षीरमेवास्ति, न द्रवान्तरमस्ति, तत्र कण्ठीकृत्यात् परिभाषा न
प्रवर्त्तते; यथा “अशक्तानुक्तलेशोक्तसन्दिग्धार्थप्रकाशिकाः” इत्यभिप्रेत्य
व्याख्येयमिति गुरवः ।

इति परिभाषाप्रदीपे द्वितीयः खण्डः ।

द्वितीयः खण्डः ।

अथ स्नेहसाधने काय्याजलादिः परिमाणमाह ।—

काय्याश्चतुर्गुणं वारि पादस्थं स्वाश्चतुर्गुणम् ।

स्नेहात् स्नेहसमं क्षीरं कल्कस्तु स्नेहपादिकः ॥

चतुर्गुणत्वष्टगुणं द्रवहेगुण्यतो भवेत् ॥ १ ॥

अथेदानीं स्नेहपाकविधिमाह, काय्यादिति ।—पादस्थं स्वाश्चतुर्गुणमित्यर्थः स्नेहा-
दिकनेन वक्ष्यते । काय्याद्रव्यापेक्षया चतुर्गुणं द्रवहेगुण्यादष्टगुणं जलं पादाद्यं दत्त्वा
वर्द्धय चतुर्भागाविति वक्ष्ये स्नेहाश्चतुर्गुणं कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ १ ॥

अपिच ।—

अत्र द्रवान्तरानुक्तो क्षीरमेव चतुर्गुणम् ।

द्रवान्तरेण योगे हि क्षीरं खेदसमं भवेत् ॥ २ ॥

अन्यच्च ।—

जलमष्टगुणं काथ्यात् काथ्यञ्च जलपादिकः ।

काथ्याच्च पादिकः खेदः खेदात् कल्कस्तु पादिकः ॥ ३ ॥

पञ्चप्रभृति यत्र स्थूर्द्रवाणि खेदसंवाधौ ।

तत्र खेदसमान्याहुरवाक् च स्वाच्चतुर्गुणम् ॥ ४ ॥

क्षीरमेव क्षीरद्रवेण पञ्चगुण खेदस्य विधिनाह, अत्रेति ।—यत्र क्षीरवट्पञ्चगुणे, द्रवान्तरानुक्तो स्वरमन्त्रावादिद्रवान्तरानुल्लेखादिकथ्यः । परिभाषेयं ज्वगधिकारी क्षीरवट्पञ्चके घृते लिखिता श्रीचक्रपाणिना ॥ २ । ३ ॥

पञ्चप्रभृति इति ।—अवाक् पञ्चभ्यो द्रवेऽवाक् एकद्वित्रिचतुःपञ्चगुणम् इत्यर्थः, चतुर्गुणमिति लिखित्वा चतुर्गुणमित्यर्थः, “खेदात्तु चतुर्गुणम्” “खेदाच्चतुर्गुणो द्रवः” इति अरबस्तुगुणत्या चतुर्गुणद्रवे खेदभावस्योक्त्या संविद्यन्तात् । अत्राह प्रवितनामा नकाधः,—“तत्र लिखास्यं—खेदचतुर्गुणो द्रव इति अदृक् तत्र किमेतन्न द्रवञ्च ? अथ किं द्रवः ? अथवा अवाचा चतुःप्रभृतीनां सर्वेषामित ? तत्राह कश्चित्—एकनापि द्रवेण चतुर्गुणं, द्वाभ्याञ्च चतुर्गुणं, त्रिभिरपि चतुर्गुणं, चतुर्भिस्तु समानि चतुर्गुणानि । इत्येवमेकद्वित्रिचतुःपञ्चगुणेषु चतुर्गुणत्वस्यै खेदसाधनप्रतिषेधाच्च “खेदाच्चतुर्गुणो द्रवः” इति सुसृतः, “खेदात्तु चतुर्गुणम्” इति दृढवच उत्तरवान्, न तु पञ्चप्रभृतिद्रवेषु चतुर्गुणाधिक्ये प्रतिषेधायेन । तत्र ‘भाग्येऽप्यनुक्ते समता विधेया’ इति परिभाषया खेदसमत्वं प्रत्येकमिति । अथैवखेतिकं यत्र क्षीरमेवमेव द्रवं, तत्र क्षीरमेव चतुर्गुणं भवति भवतु, यत्र तु क्षीरञ्चापरञ्च द्रवमेकं द्रवं वा, तत्र किं क्षीरेण सहापरिषेकेन द्रवेण चतुर्गुण्ये कर्तव्यं समता क्षीरापरयोः कर्तव्या ? तत्राले क्षीरं द्विगुणं द्रवान्तरञ्च द्विगुणं भवति । क्षीरेण सह चापरयोः चतुर्गुण्ये च किं समता कर्तव्या ? तत्र अवाचा चतुर्गुण्ये कृते प्रत्येकं समत्वमिति । तत्राह—मेवं, क्षीरे विज्ञेयवचनान्, तद्वचना—“यत्र द्रवान्तरं मोहं तत्र क्षीरे चतुर्गुणम् । द्रवान्तरप्रधाने तु क्षीरं खेदसमं सतम् ॥” इति । नन्वेतेन द्रवान्तरपरयोरे क्षीरेण खेदसमत्ववचनेन तत्र वत् द्रवान्तरमेकं द्रवं अथ वा, तत्र किं क्षीरं

अर्थः ।—अत्र यमोपरख्याख्यामाह—अत्र मिलित्वेव चातुर्गुण-

विनेकेन चातुर्गुणं, बाभ्यानपि चातुर्गुणं, भिभिरपि चातुर्गुणं, चतुर्भिः समनिति चातुर्गुणं अतएव ? अथ किं चोरेव सहेव ? चोरेव सहेव द्रवान्तरमेकं अथ अथ विशेषीत्या किं चोरे सहेवमं द्रवान्तरमेकं त्रिगुणं अथमपि त्रिगुणं अथमपि त्रिगुणमिति प्रत्येकं समनिति ? तथाह—चोरेव सहेव द्रवान्तरं चातुर्गुणं अतएव, अथ चोरे सहेवमं, द्रवान्तरमेकं त्रिगुणं, अथमपि त्रिगुणं, अथमपि त्रिगुणमिति चोरेव चतुर्णां समनिति । तदुक्तं—“पञ्च प्रभृति यत्र आह्वयन्तु खेदसंविधौ । यत्र खेदसमं प्राहुरवाक् च आह्वयन्तु चतुर्गुणम् ॥ खेदात् खेदसमं चोरे चत्कृत्य खेदपादिकः ॥” इति । अथ खेदसमं चोरमित्युक्तेरवाक् खेदाह्वयन्तुवचनेन चोरेव सहेवावांवा द्रवावां चातुर्गुणं, “खेदाह्वयन्तु चतुः” इति सुसुतवचनात् “खेदाह्वयं चतुर्गुणम्” इति दृढवचनवचनात् इति । तेन विज्ञायते, अवाक् पञ्च प्रभृति द्रवात् येत् आत् तदा खेदाह्वयन्तुवचनित्या खेकेन द्रवान्तरं चोरोक्तौ चोरे खेदसमं त्रिगुणमपरं द्रवम् । दावां सहे चोरोक्तौ चोरे खेदसमं, दयोर्द्रवान्तरयोः प्रत्येकं खेदात् साह्वयन्तुवचनिति मिलितयोर्गुणम् । विभिः सहे चोरोक्तौ चतुर्णां चोरसहितानां प्रत्येकं समनिति चातुर्गुणं यथा भवति, तथा किं चतुर्भिः सहे चोरोक्तौ पञ्चप्रभृत्किर्भवति, तत्र प्रत्येकं समनिति चोरे खेदसममिति न व्याहृत्यै इति चेत्तदा “चतुःप्रभृति यदोक्तम्” इत्येव पाठान् विध्यति, अथैवः पञ्चप्रभृतीति पाठः ? द्रवान्तरैर्हि विभिः सहे चोरोक्तौ अन्वारि द्रवावि भवन्ति, तत्र खेदसममिति विध्यति, चोरेव खेदसममित्युपपद्यते । एवमुपपत्तौ क्त्वां वत् पञ्चप्रभृतीति पठितं, तेनेन विज्ञापितं, अथ चोरेव सहेकं अथ अथ चतुष्टयं वा द्रवमुक्तं, तत्र चोरातिरिक्ता-द्रवान्तराचामेकेनापि चातुर्गुणं, बाभ्यानपि चातुर्गुणं, भिभिरपि चातुर्गुणं, चतुर्भिस्तु समनिति प्रत्येकं मिलित्वा चातुर्गुणमिति पञ्च प्रभृति द्रवात् चोरातिरिक्ता-ह्वयनेकं द्रवान्तरमपि चतुर्गुणं, अथमपि मिलित्वा चतुर्गुणं, अथमपि मिलित्वा चतुर्गुणं, चतुष्टयमपि मिलित्वा चतुर्गुणमिति प्रत्येकं समं, चोरेव सर्वेषु खेदसममिति पञ्चगुणे पाठः । उक्तं—“एकदिविचतुर्भिस्तु कुर्यात् खेदचतुर्गुणम् । चोरे खेदसमं तत्र नानागुणावयं विधिः ॥” इति । केचित्तु चतुर्गुणमित्यत्र मिलित्वा चातुर्गुणव्याख्याने यत्र खेदे द्रवचतुष्टयं विद्यते, तत्र प्रत्येकद्रवस्य खेदसमत्वे पञ्चप्रभृति इत्युपादानस्य वैभ्र्यात् अवाक् च आह्वयन्तुवचनित्या एकादिवचतुःपथेन द्रवे विद्यमाने प्रतिद्रवस्य चतुर्गुणमिति व्याचक्षते, तथा च—“द्रवावि यत्र खेदेव

मिति युक्तमेव एकादिवतुर्द्रवपर्यन्तम्, अन्यथाऽत्रानुपपत्तिः स्यात् ।
द्रवचतुष्टयप्रिययेण (?) चरितार्थमेव तद्वचनं, तत्र द्रवचतुष्टयसमन्वे
तु न वस्तुवति ; तस्मादिकेनापि चातुर्गुण्यन् इत्यादि चतुर्भिः सममित्यन्ता
परिभाषा द्रवचतुष्टयप्रियये तावत् । यत्र ज्ञेयादेः पाकविधौ द्रवाणि
पञ्चप्रभृतिषट्सप्ताष्टाधिकतराणि च दियानि स्युः, तत्र स्नेहसमानानि
दियानि ; अर्वागिति पञ्चशब्दस्य, अर्वाक् पञ्चमादित्यर्थः, तेन एकादि-
चतुःपर्यन्तं द्रवाणां चातुर्गुण्यं स्नेहभागापेक्षया इति । एक-द्वि-त्रि-द्रव-
योगेऽपि मिलित्वा चातुर्गुण्यं, चतुर्षु द्रवेषु तु प्रत्येकं स्नेहस्य भागापेक्षया
चातुर्गुण्यमित्येके वदन्ति, एतेन चतुर्णां चातुर्गुण्यं, त्रयाणामपि
द्वयोरपि एकस्यापि चातुर्गुण्यं, पञ्चापेक्षया एषाम् एकादिचतुर्णां प्रति
चार्वाक्त्वमित्यभिप्रायः ।

अन्यत्र।—

एकादिवद्रवद्वयेः कुर्यात् स्नेहाच्चतुर्गुणम् ।

चौरं स्नेहसमं देयं चतुर्भिश्च चतुर्गुणम् ॥ ५ ॥

कल्काच्चतुर्गुणः स्नेहः स्नेहात्तोर्यं चतुर्गुणम् ।

क्वाथ्याच्चतुर्गुणं वारि क्वाथः स्नेहसमो भवेत् ॥ ६ ॥

जलस्नेहीषधानाञ्च प्रमाणं यत्र नेरितम् ।

पादः स्यादौषधं स्नेहात् स्नेहात्तोर्यं चतुर्गुणम् ॥ ७ ॥

पञ्चादीनि भवन्ति हि । तत्र स्नेहसमानाहुयंवापूर्वे चतुर्गुणम् ॥” अत्र यथापूर्वे चतुर्गुण-
मिति विद्योमतः पूर्वे पूर्वे चतुरारभ्येवान्तं द्रवं प्रत्येकं स्नेहाच्चतुर्गुणं देयमित्यर्थः ॥ ५ ॥

मत्तान्तरमाह, एकैति।—स्नेहाच्चतुर्गुणमिति मिलित्वा, चतुर्भिश्च चतुर्गुणमिति
प्रत्येकं बोद्धव्यं, पृथक्-पृथक्वात् । स्नेहात्तोर्यं चतुर्गुणमित्यत्र तोयशब्दः द्रवमात्रस्योप-
पन्नत्वम् । क्वाथ्याच्चतुर्गुणं वारि इत्यत्र “चतुर्गुणत्वत्तुर्गुणं द्रवस्येगुण्यती भवेत्” इति
नियमात् जलसमाप्तयुक्तं बोद्धव्यम् ; अथवा सद्द्रव्यविवक्षितोय परिभाषा मन्वाया,
“सहो चतुर्गुणं देयं कठिनेऽष्टगुणं भवेत्” इत्यादि पूर्वोक्तनियमात् । क्वाथः स्नेहसमो
भवेत् इत्येवा परिभाषा पञ्चप्रभृतिद्रवविवक्षितो ज्ञेया, अन्वया एकादिचतुःपर्यन्तेषु
द्रवचातुर्गुण्यनियमवाधान् । “क्वाथः स्नेहसमो भवेत्” “क्वाथः क्वाथसमो भवेत्”
इति पाठान्तरद्वयम् ॥ ५—७ ॥

वृषादिद्रुमुमात् कल्कः केवलं खेहसिद्धये ।

यत्रोक्तः खेहपादार्हः खेहकार्ये मनौषिभिः ॥ ८ ॥

अन्यत्र ।—

खेहे सिध्यति शुद्धाम्बुनि काथस्वरसैः क्रमात् ।

कल्कश्च योजयेदं चतुर्थं षष्ठमष्टमम् ॥ ९ ॥

स्वरसञ्चारमाङ्गल्यैः पाको यत्ररितः क्वचित् ।

जलं चतुर्गुणं तत्र वीर्याधानार्थमावपेत् ॥ १० ॥

स्वरसञ्चारमाङ्गल्यैरत्रोपलक्षणे तृतीया । माङ्गल्यं दधि ।

न मुञ्चति रसं द्रव्यं चौरादिभिरुपस्कृतम् ॥

सम्यक् पाको न जायते तस्मात्तायं चतुर्गुणम् ॥ ११ ॥

विष्णुनेलपाके केवलं द्रुमचतुर्गुणे पाकः, तत्र वीर्याधानार्थं जलं चतुर्गुणं क्वचिद्विच्छन्ति, तदसत् ; अथं चौरपाकः, किन्तु चौरचतुर्गुणे तैलस्य पाकः, नदं तैलं द्रुमप्रधानम्, “एतद्द्रव्यं तैलम्” इति ग्रन्थान्तरे प्राठात्, अङ्गुलं कल्कप्रधानमित्यर्थः । अथवा पाको द्विविधः चौरस्य—चौर-करणकः, चौरकर्मकः । अत्र पुनः चौरकरणकः पाकः । चौरकर्मकः चौरपाकः “द्रव्यदष्टगुणं चोर् चौरात्तायं चतुर्गुणम्” इति वचनात् अत्र चतुर्गुणं द्रव्यं विना सम्यक् पाको न स्यादित्यर्थः । यदि तु विष्णुनेले जलं चतुर्गुणं ददाति तदा द्रुवबाहुत्वद्रोषः स्यात्, चतुर्गुणद्रुमैश्चैव फलसिद्धेः इति गुरवल्बाहुः ; परिधापा तु कल्कात् विना इति ।

खेहपाकविधौ यत्र चौरमेकन्तु कथ्यते ।

तोयादौनामनिर्देशे चौरमेव चतुर्गुणम् ॥ १२ ॥

एतदेव समाधानमत्युचितम् ।

पुष्पकल्कविषयिको परिभाषणाह, वृषादौति ।—वृषादिद्रुमुमात् वासवादि-
वृषात्, चादिपदेन अथैवाविदारानां पदार्थं, यदुक्तमन्यत्र—“अथैव विविदाद्व-
कल्पस्य च प्राक्तनैः । कल्कात्पुष्पात् पुष्पकल्कं वक्ष्ये षष्ठमष्टमम्” इति ।
खेहपादार्हः खेहात्मनाश्च इत्यर्थः, अथेत्यन्यत्र “पुष्पकल्कस्य वः खेहस्य तोयं
चतुर्गुणम् । खेहात् खेहात्पुष्पात्पुष्पकल्कः षष्ठमष्टमम्” इति ॥ ८ ॥

अकल्कोऽपि भवेत् खेदो यः साध्यः केवले द्रवे ॥ ११ ॥
 खेदपाकविधौ यत्र प्रमाणं नेरितं क्वचित् ।
 खेदस्य कुडवं तत्र पचेत् कल्कपलेन तु ॥ १४ ॥
 मानानुक्तौ घृते तैले प्रख्यमाहुस्त्रिकल्काः ॥ १५ ॥
 द्विगुणं त्रिगुणं वाऽपि बहुमात्राच्च पादिकम् ।
 योगं यदि पचेत्प्रदो ह्योनवीर्यं भवेत् तदा ॥ १६ ॥
 तुलाद्रव्ये जलद्रोणो द्रोणे द्रव्यतुला मता ।
 अनुक्ते द्रवकार्ये तु सर्वत्र सलिलं मतम् ॥ १७ ॥

अन्येऽप्याहुः ।—

अङ्गेऽप्यनुक्ते विहितन्तु मूलं भागेऽप्यनुक्ते समता विधेया ।
 द्रवेऽप्यनुक्ते जलमेव देयं कालेऽप्यनुक्ते दिवसस्य पूर्वम् ॥१८॥
 प्रसारण्यादिनिर्दिष्टं शतमेकं पृथक् पृथक् ।
 जलद्रोणेन चैकैकं साधयेत् श्लक्ष्णकुट्टितम् ॥ १९ ॥
 काथ्यद्रव्यस्य बाहुल्यात्, उदकं स्रल्पमेव तु ।
 सम्यक् पाकं न जायेत ह्योनवीर्यन्तु केवलम् ॥ २० ॥

खेदो इत्यादि ।—उपस्कृतं साहितम् ॥ ८—१३ ॥

अनिर्दिष्टप्रमाणाणां खेदानां मात्रा निर्दिशति, खेदेति ।—खेदस्य कुडवं
 खेदेति परिभाषा नखविषयिणी प्रातःप्रा, “अनिर्दिष्टप्रमाणाणां खेदानां पञ्च
 दृश्यते । नखादो खड्कडन दृश्यते खेदवेदिना ॥” इति श्लाघात्, “मानानुक्तौ घृते
 तैले प्रख्यमाहुस्त्रिकल्काः” इति “वत्यनाशमाज्जविराधाच्च । मानानुक्तावित्यादि
 परिभाषा नखेतरविषयिणी बोधव्या ॥ १४।१५ ॥

द्विगुणमिति ।—निर्दिष्टमानात् त्रिगुणादिकम् अल्पमात्रं वा खेदखेदादिकं
 प्रसक्तमोषधं यदि पचेत्, तदा तदोषधं ह्योनवीर्यं भवेदित्यर्थः ॥ १६—१८ ॥

प्रसारण्यादीति ।—प्रसारण्यादियु कुङ्कुमप्रसारणी-निम्बतीप्रसारणी चमसतीप्रसार-
 ण्यादियु निर्दिष्टं शतमेकं प्रत्येकशतपत्रमित्यर्थः, निम्बतीप्रसारण्यादित्येतेषु
 प्रतिशतपत्रस्याप्येकं द्वौषधितं कर्तुं दत्त्वा पृथक् पृथक् पत्रस्य, प्रतिशतं द्वौषधिशला-
 दित्यर्थः ॥ १९।२० ॥

कल्ककाथावनिर्देशे गणात् तस्मात् समाहरेत् ॥ २१ ॥

समस्तं वर्गमर्हं वा यथालाभमथापि वा ।

प्रयुञ्जीत भिषक् प्राञ्चः कालसात्मरविभागवित् ॥ २२ ॥

यत्राधिकरणेनोक्तिर्गणे स्यात् खेदसंविधौ ।

तत्रैव कल्कनिर्व्यूहविष्येते खेदवेदिना ॥ २३ ॥

यत्रेद्यदि।—अधिकारितया यत्र गणचमधिकृतं तत्रोभयकल्पना, यत्र तत्रास्ति तत्र मुख्यतया कल्ककल्पनैव; अतः चक्रपाणिप्रकृतसङ्घे पिप्पल्यादिघृते तेनैव परिभाषा लिखिता । तत्र निश्चलकरेण व्याख्यातं—न चायं पिप्पल्यादिगणोऽधिकरणेन उक्तिरिति, अतः पिप्पल्यादेः कल्कसाध्यत्वं ज्ञेयं, न काथकल्को कुर्व्यात् इति । अत्र चोक्तम् “एतद्वाक्यबलादेव कल्कसाध्यपरं घृतम्” इति । यत्र खेदसाधने अधिकरणेन उक्तिः स्यात्तत्र गणे कल्कनिर्व्यूहौ साध्यौ; यत्र गणे अधिकरणेन उक्तिर्नास्ति तत्र कल्ककल्पनैव, न काथः कार्य्य इति ।

कल्ककाथागुक्तौ विधिमाह, कल्केति।—एव खेदे चयं कल्कः चयं काथः प्रत्येवं निर्देशो वा विद्यते, चयच विदारोक्त्यादिगणेन काथसारादिगणेन काथितव्यादिगणेन वा खेदः साध्यः इत्येवं निर्देशः कृतः, तत्र मुख्यं मन्वन् कल्कं पादिकं काथच चतुर्गुणं दत्त्वा खेदः साधनीय इति । “समस्तं वर्गमर्हं वा” इत्यादि परिभाषाऽपि नचाविषयिणो प्रथा ॥ २१, २२ ॥

गणेन खेदसाधनोक्तौ असंख्यविधिमाह, अनेति।—खेदसंविधौ खेदपाकविधौ इत्र गणे अधिकरणेन अधिकारतया, मन्वन्धिकल्पेत्स्यं, उक्तिः स्यात्, आरग्वधादिगणेन भट्टदासोदिगणेन वा खेदः साध्यः इत्येवमुक्तिर्विद्यते इत्यर्थः, खेदवेदिना तत्रैव कल्कनिर्व्यूहो तत्र मन्वन् कल्ककाथो इष्येते, कथचा कल्क एव इष्यते इत्यर्थः । प्रवितनाना मन्वापरस्तु श्रीविजिन-सन्वथा व्याचष्टे—“यत्राधिकरणे मन्विन् खाने, खेदसंविधौ खेदसाधनविधाने, यथे द्रव्याचा समुहं, कल्ककाथसंविधयेव गीकतः तत्रैव कल्कनिर्व्यूहोऽस्ति । अधिकरणमन्वस्तु खाने प्रयुज्यते सर्वैराचार्य्यैः; तैःशरीरोपनिषद्युक्तम्—‘चयानः क्वंदिताया उपनिषदं व्याख्याकानः पञ्चभधिकरणेष्विति’ । तस्मादनिर्देशे यावाद् द्रव्यमवः खेदसाधने निर्दिष्टः, स च द्रव्यमवः कल्कतया काथतया च प्रवीकृत्यः

गणोक्तमपि यत् द्रव्यं भवेद्द्राधावयौगिकम् ।

तदुद्धरेत् यौगिकन्तु प्रक्षिपेत् यदकीर्तितम् ॥ २४ ॥

यत्र व्याधौ ये गणाः सन्ति तत्रैव धात्वपेक्षया न विहितस्तत्र गणोक्ता अपि अयोगिकत्वात् हेयाः, धातुव्याध्यनुरूपम् अकीर्तितमपि यौगिकं प्रक्षिपेत् । यथा—वायौ रूक्षशैत्यादि, तोष्णकटुकादि पित्ते, कफे स्निग्धमधुरादि, एतत् सर्वं गणोक्तमपि न देयं, वातादिषु यदुपयुक्तं तदेव देयम् ; यदुक्तं लौहशस्त्रे पतञ्जलादयः,—“उचितमपि हेयमौषधमनुचितमुपादेयम्” इति सङ्केपः, उचितमययौगिकं हेयम्, अनुचितं यौगिकमपि धात्वनुरूपमुपादेयं ग्राह्यमित्यर्थः ।

शार्ङ्गधरस्वाह ।—

कल्काच्चतुर्गुणीकृत्य घृतं वा तैलमेव वा ।

चतुर्गुणद्रवे साध्यं तस्य मात्रा पलोन्मिता ॥ २५ ॥

पलोन्मितेति पानादौ मात्रा देया निष्पन्नस्य घृतादेः ।

निक्षिप्य क्वाथयेत्तौयं क्वाथ्यद्रव्याच्चतुर्गुणम् ।

पादशेषं गृहीत्वा तु खेहं तेनैव साधयेत् ॥ २६ ॥

चौरि हिरात्रं खरसे त्रिरात्रं तक्रारनानादिषु पञ्चरात्रम् ।

न चायं मन्त्रश्चो मन्त्रसंज्ञया यो यो मन्त्रः पञ्चमूलादिभक्तः, तन्मात्रे विवक्षितः, किन्तु विप्रवृत्तिद्रव्यसमूहे विवक्षितः, मन्त्रान्नादित्युक्तः” इति ॥ २१२४ ॥

इदानीं खेदसाधने शार्ङ्गधरमतसुपन्वर्णात्, कल्कादिति ।—तत्र मात्रा पलोन्मिता इति उक्तमवधानादिनिमित्तपुरुषापिचया, “उक्तमस्य पत्र मात्रा विनिश्चयेन मध्यमे । क्वाथ्यस्य पलाङ्गन खेदकाप्योवधेषु च ॥” इति पूर्वाज्ञापनात् ॥ २५२६ ॥

“घृततेलगुडादौ च मेकाडादत्तारयेत् । व्युषितास्तु प्रकुर्वन्ति विशेषेण गुणान्मतः ॥” इति ऊरवात् गुणवैशिष्ट्याद्ये चौरादिना पक्वस्य खेदस्य विरामकायनाह, चौरि इति ।—चौरिच सप्त पक्वस्यखेदस्य एकाहमेव पात्रो न निष्पादनीयः, प्रथमदिने विक्षिप्तं चौरावशेषं पक्वा चवतायं व्यापयेत्, ततो द्वितीयादिने पाकशेषं कुष्यात्, त्रयं खरसादिष्वपि यथानुसङ्गं कर्तव्यम् ; चवता चौरिच सप्त पक्वा, विक्षिप्तं चौरावशेषमवतायं हिरात्रं व्यापयेत्, ततस्तृतीयादिने पाकशेषं कुष्यात्, तथा च चक्षिप्ये पाटान्तर यथा—“खेदान् विवाच्यं च विरामयेत् चौरि हिरात्रं खरसे त्रिरात्रम् । कल्के चवतायं च पञ्चरात्रं दध्जारनादी पुनरीकरणम् ॥”

खेहं पचेद्देववरः प्रयत्नादित्याहुरेके भिषजः प्रवीणाः ॥ २७ ॥

इति । अथ पुनरिदं निश्चास्यं—खेहोऽयं किं द्रवेषादौ कल्कः पश्चात् सप्ततुर्गुण-
जलेन कल्केन ? अतादौ कल्केन पश्चात् द्रवेष आर्यः ? आहोस्तिन् कल्क द्रवेष
ऐह्यं संसृज्य पक्कः इति ? उच्यते. “खेहासतुर्गुणो द्रवः खेहचतुर्गुणी
भेषजकल्कः, तदेह्यं संसृज्य विपचेत्” इति सुसुतवचनात् कल्कं द्रवेष खेहे
दत्त्वा एवम विपचेत्, न तु पृथक् पृथक् इति । एवञ्च “खीरे दिगुलं खरसे विरानं
कल्के कषायेषु च पञ्चरामम्” इत्यादिवचनेन खीरादिषु पृथक् पृथक् विरानकाल-
स्यंनात् खीरादिद्रवेषु कल्के च यत् पृथक् पृथक् पाकः कार्यं इति केवास्ति मतं,
तत्र सम्यक्, युक्तिविरोधात् सुसुतविरोधाच्च ; यदि हि कल्कपाकः पृथक्
क्रियेत, तदा किं खेहेन कल्कज भोजनं करिष्यम् ? न च तदा व्यवहरन्ति इहाः,
‘कल्कपाकाद्यं चतुर्गुणं जलं दातव्यमेतत् “खेहसिद्धौ द्रवेषुक्ते सर्वदासप्ततुर्गुणम्”
इति निबन्धात् अगुणद्रवे एव जलं विहितं, न तूक्ते द्रवे, अतः पुनर्जलदाणे
द्रवाधिक्यात् परिभाषाविरोधः, तस्मात् द्रवं कल्कञ्च एवम दत्त्वा विपचत्, तत्र खीरेच
पक्का विरानं खरसेन विराननिष्पादिकपं विज्ञानयेत्, यत्र तु केवचः कल्कः
द्रवान्तराभावश्च, तत्रैव चतुर्गुणं जलं दत्त्वा पक्का च पञ्चरामं विज्ञानयेत् इति । अथाह
श्रीमहाश्वरः,—“अथ खेहपाहोऽयं किं द्रवेषादौ कर्तव्यः, पश्चात् कल्केन चतुर्गुण-
जलेन ? अथवा आदौ कल्केन पश्चात् द्रवेष आर्यः ? इति चेन्न, यतः सुसुतेनोक्तं—
‘खेहासतुर्गुणो द्रवः खेहचतुर्गुणी भेषजकल्कः, तदेह्यं संसृज्य विपचेत्’
इति ; तस्मात् खेहे कल्कं द्रवेष दत्त्वा एवम विपचेत् इति, न तु पृथक्
पृथक् । तनाह कश्चित्, “खेहान् विपाच्येव विरानयेत् खीरे विरानं खरसे
विराचम् । कल्के कषायेषु च पञ्चरामं दध्यारनासे पुनरेकरामम् ॥” इत्यनेन
पृथक् पृथक् विरानकालवचनात् खीरादिषु पृथक् पाकः कल्के च पृथक् पाकः
इति, तत्र, सुसुतवचनविरोधात् युक्तिविरोधाच्च । यदि हि पृथक् कल्केन पाक
कृत्यते, तदा खेहे किं कल्कं भुञ्जेत् ? तत्रः पाकाद्यं चतुर्गुणं जलं दातव्यमेतत् तत्र
परिभाषा ‘खेहसिद्धौ द्रवेषुक्ते सर्वदासप्ततुर्गुणम्” इति, तत्र द्रवागुणौ जलं
विहितं, न खीरे द्रवे इति जलविधानं, तस्मादेव सुसुतवचनविरोधेनैवं व्याख्येयं,
खीरादिद्रवाणि कल्कखेह्यं संसृज्य विपचेत्, तत्र खीरेच कल्कस्य यत्र, तदेह्यं
यद्यं संसृज्य पक्का विरानं विज्ञानयेत् । खरसच कल्कस्य यत्र, तदेह्यं संसृज्य
पक्का विरानं विरानयेत् । यत्र कल्कस्य खीरादौनां विज्ञानादिभानि द्रवाणि

द्वादशाहन्तु मूलानां वल्लीनां क्रममेव च ।

एकाह त्रीद्विमासानां पाकं कुष्याद्विचक्षणः ॥ २८ ॥

चतुर्गुणं सृष्टुद्रव्ये कठिनंऽष्टगुणं जलम् ।

तथाच मध्यमे द्रव्ये दद्यादष्टगुणं पयः ॥

अत्यन्तकठिने द्रव्ये नौरं षोडशिकं मतम् ॥ २९ ॥

कर्षादितः पलं यावत् क्षिपेत् षोडशिकं जलम् ।

तदृद्धे कुडवं यावत् भवेत् अष्टगुणं पयः ॥

प्रस्थादितः क्षिपेन्नौरं खारौ यावच्चतुर्गुणम् ॥ ३० ॥

अम्बुजाथरसेर्यत्र पृथक् खेहस्य साधनम् ।

कल्कस्त्रांशं तत्र दद्याच्चतुर्थं षष्ठमष्टमम् ॥ ३१ ॥

५. तत्र कल्कं गर्भे दत्त्वा, तत्रत् खीरादिकञ्च प्रवेक्ष्यं दत्त्वा संसृज्य पक्षा खलीकक्षात् विरामयेत्—खीरे विरामं, खरसे विरामं, खराये पक्षरामं, दधि पक्षरामं, खारनाले खेहराचमिति । कल्के चागुक्तद्रवे यत्र खेहपाकः, तत्र चतुर्गुणं जलं कल्कञ्च ऐश्वर्यं संसृज्य पक्षा पक्षरामं विरामयेत्, विशेषेण गुणानां धानाधनं, यत्तं हि—“स्रुततेष्वगुणादींश्च नैकाहादवतारयेत् । व्युत्थितास्तु प्रज्ञानं निशेषेण गुणान् यतः ॥” इति । खीरादिभ्यो द्रव्येभ्योऽन्वय द्रवे तन्मसुरासवादी खेहपाकः पक्षदिने सम्भवति, तत्राऽऽप्यथ नैकाहादिति । विरामरानात् न्यूनत्वे तु विशेषेण गुणाधानाभावनामं, न तु खेहपाक्षादितिः, यदिके च न दोषः इति निश्चयः इति । द्वादशाहमिति—केवलमेव मूलेन चक्षान्तरविरहितेन चतुस्तद्रवेण च केवलमूषजातीयेन कल्केन तथा केवलया वज्रा वा चक्षान्तरविरहितेन चतुस्तद्रवेण च केवलसतानातीयेन कल्केनेत्यर्थः, पक्षव्यस्य खेहस्य द्वादशाहेन पाकः सत्पादनीयः, न तु त्वमाचक्षान्तरयुक्तेन वल्लीमूलेन पक्षव्यस्य, तस्य खीरे विराचमित्यादि परिभाषयेव सत्यत्वात् इति । एकाहं त्रीद्विमासानामिति केवलत्रीद्विमासजात्यायां पक्षव्यस्य खेहस्य पाकः, एकाहेनेव सत्पादनीयः, न तु क्षाचान्तरसंसृटायां, केवलत्रीद्विमासजात्यधीर्व्युत्थितोदीपवत्त्वात्, तदुक्तं “केवलं त्रीद्विमासवत्-क्षापी व्युत्थस्तु दोषवः । आगतो वर्मवेद्युष्टमन्वनित्री न दोषवः ॥” इति ॥ २०—२० ॥

अम्बुजाथेति—अम्बुजाथेत्यादि परिभाषारथं अरकसुसुतविषसत्त्वात् केचिदं-

अस्यार्थः ।—केवलजलसिद्धे स्नेहनाले कल्कस्य चतुर्थांशं स्नेहापेक्षया
दियम् । एवं क्रमात् केवलतु काथसिद्धे कल्कस्य षड्भागं दियम् । रसेरिति
स्वरसेः सिद्धे कल्कयाष्टांशं दियमित्यर्थः ।

दुग्धे दाक्षि रसे तन्ने कल्का देयोऽष्टमांशिकः ।

कल्कस्य सम्यक् पाकार्थं तोषमत्र चतुर्गुणम् ॥ ३२ ॥

अस्यार्थः ।—केवलदुग्धसिद्धे तैलादौ स्नेहादष्टांशिकः कल्कः कार्य्यः,
एवं दाक्षि, * रसे इति स्वरसे, तन्ने इति पारिभाषिकतन्ने, सर्वत्राष्टांशिकः
कल्को दियः । एतेषां घनत्वेन कदाचित् सम्यक् पाकाभावत्वात् सर्वस्मि-
न्नापि चतुर्गुणं जलं दापयन्ति वृद्धाः ।

द्रवाणि यत्र स्नेहेषु पञ्चादीनि भवन्ति हि ।

तत्र स्नेहसमान्याहुयथापूर्वं चतुर्गुणम् ॥ ३३ ॥

पञ्चादीनीति पञ्चषट्सप्तष्टकानि तदतिरिक्तान्यपि यत्र स्नेहे द्रवाणि
दियानि स्युः, तन्नेमानि स्नेहतुष्यानि भवन्ति । यथापूर्वमिति प्रतिलोमरौत्या
पूर्वं पूर्वं चतुःप्रभृथेकपर्यन्तं प्रत्येकं स्नेहाच्चतुर्गुणं द्रवं दियमिति केचिदाहुः ।
अथे तु एकद्वित्र्यनुपर्यन्तं मिलित्वा चतुर्गुणं ददते, तन्नैकस्यापि चातुर्गुणं
द्वयोरपि त्रयाणामपि चतुर्णामपि चातुर्गुणमिति ; यथा महीश्वरश्चक्र-
शश्टीकायामाह—गुडूचीतैले गुडूचीकाथं द्वादशशरावं दुग्धं शराव-
चतुष्टयम् इति मिलित्वा षोडशशरावं टीकायां लिखति । एवं द्राघारसस्य
षोडशशरावं दत्त्वा एकस्य द्रवस्य चतुर्गुणं लिखति । एवं यष्टिमधुगाम्भारि-
फलत्रयोर्निलियोः चतुःषष्टिपलं गृहीत्वा पाकार्थं चतुःषष्टिशरावे
यानीये पक्त्वाऽवशिष्टषोडशशरावं दत्त्वा तैलत्रयं पचति ; यथा—“गुडूची-

कार्पमाह । रसे स्वरसे । तन्ने चतुर्थांशजलं नास्तीति इत्यर्थः, “तन्न पादजलं
प्रीक्षम्” इत्युक्तत्वात् ॥ ३१ ३२ ॥

द्रवाचीति ।—व्याख्यातोऽयं प्राक् ॥ ३३ ॥

* “रसे इति स्वरसे” इत्यत्र “रसे इति स्वरसे” इति पाठे—स्वरसे स्वरसालोके
असिद्धे रसे, न तु पारिभाषिकस्वरसालोके रसे इत्यर्थः । तन्न इति पारिभाषिकतन्ने
“द्रवं द्वादशं प्रीक्षम्” इत्यादिषु इत्यर्थः, न तु तन्नसालोके ।

काथदग्धाभ्यां तैलं द्राक्षारसेन वा । सिद्धं मधुककाश्मर्य-रसैर्वा वातरक्तं
नुत् ॥” इति ।

द्रव्येण केवलेनैव स्नेहपाको भवेत् यदि ।

तत्राम्बुपिष्टः कल्कः स्वाञ्जलश्चात्र चतुर्गुणम् ॥ ३४ ॥

काथेन केवलेनैव पाको यत्रैरितः क्वचित् ।

काथद्रव्यस्य कल्कोऽपि तत्र स्नेहे प्रयुज्यते ॥ ३५ ॥

कल्कहोनस्तु यः स्नेहः स साध्यः केवले द्रवे ॥ ३६ ॥

पुष्पकल्कस्तु यः स्नेहस्तत्र तोयं चतुर्गुणम् ।

स्नेहात् स्नेहाष्टमांशस्तु पुष्पकल्कः प्रयुज्यते ॥ ३७ ॥

अथ स्नेहनिष्पत्तिलक्षणमाह ।—

स्नेहकल्को यदाऽङ्गुल्या वर्त्तिती वर्त्तिवद्भवेत् ।

वङ्गी क्षिप्ते च नो शब्दस्तदा सिद्धिं विनिर्दिशेत् ॥ ३८ ॥

शब्दस्योपरमे प्राप्ते फेगस्योपरमे तथा ।

गन्धवर्णरसादीनां सम्यक्तौ सिद्धिमादिशेत् ॥

फेनोऽतिमात्रं तैलस्य शेषं घृतवदादिशेत् ॥ ३९ ॥

द्रव्येणेति ।—द्रव्येण कल्कद्रव्येणेत्यर्थः । “द्रव्येण” इति पाठान्तरमसाधु ।
द्रव्येण तथा काथमेत्यादि परिभाषादर्थं परकसुसुतादिभिरगृहीतत्वेनानार्थत्वत्
उद्धरणव्यवहृतम् ॥ ३४—३७ ॥

अथ स्नेहस्य पाकासाहचर्यवद्भाह, स्नेहकल्क इति ।—“तदा सिद्धिं विनि-
र्दिशेत्” इत्यनन्तरं “क्षिप्ते क्त्रमानो न क्वराति शब्दं नाङ्गुल्येपी (वशदोऽपि नास्ति ।
अवर्त्तिती वर्त्तिमुपेतौ कल्को निष्पातरेवा घृततेजयोश्च ॥” इत्यपि च. पाठः
क्वचित् दृश्यते । तत्र क्त्रमानो चघ्नो । विमदः शून्यिच्छाशब्ददिक्त्वान्न इत्यर्थः । उपरमे
निवृत्तौ । गन्धवर्णरसादीनां सम्यक्तौ यच्च स्नेहस्य साहचर्यः गन्धः, साहचर्यः वर्णः,
साहचर्यो वा रसः पवित्रः, तेषां निष्पत्तौ इत्यर्थः । एतद्भाहचर्यन्तु निष्पत्तस्य घृतस्य ।
तैलस्य विशेषलक्षणमाह, फेन इति ।—निष्पत्ते तु घृते फेनविरतिर्जायते, तैले तु
पवित्रात् फेनाङ्गुली गन्धः, गन्धत्, घृतपाकासाहचर्यादिति (प. ५५) ॥ ३८, ३९ ॥

चारण पाकविधिवचनम् ।—

एवमेव चारतीयं साधयेत्तु क्षतादिषु ।

फेनोदयस्य निष्पत्तिर्नष्टदुग्धसमाकृतिः ॥

स एव तस्य पाकस्य कालो नेतरलक्षणम् ॥ ४० ॥

त्रिविधः खेडपाकः, तेषां लक्षणानि च ।—

खेडपाकस्त्रिधा प्रोक्तो मृदुर्मध्यः खरस्तथा ।

ईषत्सरसकल्कस्तु खेडपाको भवेत्मृदुः ॥ ४१ ॥

मध्यपाकस्य सिद्धिश्च कल्का नीरसकामलः ।

ईषत्कठिनकल्कश्च खेडपाको भवेत् खरः ॥ ४२ ॥

तदूर्ध्वं खरपाकः स्यात् दाहकनिष्पृयोजनः ।

आमपाकश्च निर्वीर्यो वृद्धिमान्यकरो गुरुः ॥ ४३ ॥

क्षतादिषु प्रतिचारणोपचारपाकलक्षणमाह, एवमिति ।—“फेनोदयस्य” इत्यत्र
“फेनोद्गमेऽस्य” इति पाठान्तरम् ॥ ४० ॥

मृदादिभेदेन त्रिविधस्य पाकस्य लक्षणमाह, खेडपाक इति ।—“कल्को नीरस-
कोमलः” इत्यत्र “कल्के नीरसकोमले” इति पाठान्तरम् । “खरपाकः” इत्यत्र
“दग्धपाकः” इति पाठः साधुः । आमपाकः अल्पसूपपाकः । “वृद्धिमान्यकरो
गुरुः” इत्यत्र तत्र—“वर्तिषत् खेडकल्कः स्यादनुत्था च विवर्तितः । शब्द-
हीनोऽग्निनिश्चितः खेडः सिद्धो भवेत्तदा ॥ यदा फेनोद्गमस्येते फेनहीनस्तु सर्पिणि ।
वर्षमन्वरसोत्पत्तो खेडमिद्विस्तदा भवेत् ॥” इत्यधिकः पाठः कश्चित् पुस्तके ।
खेडपाकविज्ञानमुक्तं सुश्रुतेन यथा—“यत ऊर्ध्वं खेडपाककममुपदेत्यामः, स च
त्रिविधः, तद्वयथा—मृदुर्मध्यः खर इति । तत्र० खेडोपचरविवेकपात्रं यत्र भेषजं
स सदा रति । मधुच्छर्त्तानव विशदमविलोपि यत्र भेषजं, स मध्यमः । कृष्णमध-
वत्रभीषुद्दिग्दं चिकृष्य यत्र भेषजं, स खर इति । यत ऊर्ध्वं दग्धखेडो भवति, तं
पुनः साधु साधयेत् । यत्र पानाम्बुवहारयोर्मृदुः, नक्ताम्बुलघोर्मध्यमः, वास्तव्यं-
पुरणयोस्तु खर इति । चरकेऽप्युक्तं—“खेडपाकस्त्रिधा प्रोक्तो मृदुर्मध्यः खरस्तथा ।
तुल्यः कल्केन निर्वीर्यो भेषजाना मृदुः क्षुतः ॥ श्लेष्माश्च रव निर्वीर्यो मध्ये
दर्वो विमुच्यते । श्लेष्माश्च तु निर्वीर्यो वत्तंमाने खरस्तथा । खरोऽप्यूर्ध्वे
क्षुतः पाको मधो नक्षत्रियासु च । मृदुपाकस्तु पानाश्च नक्षो वाऽपि निषोक्तयेत् ॥”

विषयविशेषे खरादिपाकविधिः ।—

नस्यार्थं स्यान्मृदुः पाको मध्यमः सर्वकर्मसु ।

अभ्यङ्गार्थं खरः प्रोक्तो युञ्जगादेवं यथोचितम् ॥ ४४ ॥

अन्यच्च ।—

मृदुर्नस्ये खरोऽभ्यङ्गे वस्ती पाने च मध्यमः ।

तुष्ये कर्ल्के च निर्यासे भेषजानां मृदुः स्मृतः ॥ ४५ ॥

शम्पाक इव निर्यासो मध्या दर्वी विमुञ्चति ।

शीर्यमाणे तु निर्यासे वल्यमाने खरः स्मृतः ॥ ४६ ॥

खरादिपाकस्य प्रशस्ततादिनिर्देशः ।—

सर्वेषामिह द्रव्याणां मध्यपाकः प्रशस्यते ।

वरं पाको मृदुः कार्यः तथाऽपि न खरो मतः ॥

किञ्चिद्दीर्यं मृदुर्धत्ते तज्जहाति खरः पुनः ॥ ४७ ॥

अन्यत्पाकलक्षणमाह ।—

वर्त्तिवत् स्नेहकल्कं स्यात् यदाऽङ्गुल्या विवर्त्तितः ।

शब्दहीनाऽग्निनिक्षिप्तः स्रहः सिद्धा भवेत्तदा ॥ ४८ ॥

यदा फेनोद्गमस्तैले फेनहीनस्तु सर्पिषि ।

वर्णगन्धरसोत्पत्तौ स्नेहमिच्छिस्तदा भवेत् ॥ ४९ ॥

अन्यच्च ।—

व्युष्य व्युष्य पाके खेदादीनां गुणवैशिश्यानिर्देशः ।—

घृण-तैल-गुडादींश्च नैकाद्वादयतागयेत् ।

व्युषितास्तु प्रकुर्वन्ति विशेषेण गुणान् यतः ॥ ५० ॥

इति । चन्दाव्युक्तं—“स्नेहश्च निविषः पाको मृदुमध्यः खरस्तथा । खरपाकां भवेत् कल्के मृदुरङ्गलिषेपनि ॥ न मृदावङ्गुलिं मध्य शीर्यमाणे खरः स्युनः । मध्ये मृदुर्भवेत् सिद्धं पेषे किदृत्तु मध्यमम् । नासिखरं पषेत् नस्यौ खर-मध्यमने पषेत् ॥” इति । शम्पाकः चारुवर्गः, तस्य मज्जा । “शम्पाकः” इत्यत्र “संवापः” इति पाठान्तरम् । शीर्यमाणे मध्यमाने ॥ ४९—४९ ॥

एषादिशेषे दिने घृतादीनां पाकशेषस्य च कसन्वयानाह, घृतेत्यादि ।—व्युषिताः
हृद्यदिनाः, कविषदिनां दयात्पराणा इत्यर्थः ॥ ५० ॥

व्युष्ट्रीक्षादिक्वाचल सदोषत्वनिर्देशः ।—

कैवलं त्रौहजन्वङ्ग-क्वाथो व्युष्टस्तु दोषलः ॥ ५१ ॥

अथ गुडपाकलक्षणमाह ।—

यदा टर्वीप्रलेपः स्यात् यदा वा तन्मुलौभवेत् ।

तोयपूर्णं च पात्रे तु क्षिप्तो न भ्रवते गुडः ॥ ५२ ॥

क्षिप्तस्तु निखलास्तष्ठेत् पाततस्तु न शीर्यति ।

एष पाको गुडादीनां सर्वेषां परिकीर्तितः ॥ ५३ ॥

सुखमर्दः सुखस्पर्शी गन्धवर्णरमान्वितः ।

पीडितो भजते मुद्रां गुडः पाकमुपागतः ॥ ५४ ॥

गुग्गुलुपाकलक्षणम् ।—

गुडवद्गुग्गुलोः पाकः सवन्धस्तु विशेषतः ॥ ५५ ॥

द्रव्यविशेषे व्युष्टिकारणस्य टीकमाह, कैवलमिति ।—त्रौहजन्वङ्गक्वाथः त्रीहोषां भावमसुरादीनां, जन्वङ्गानां ह्यानादिमांसादीनां, क्वाथः व्युष्टः पर्युषितः । “दोषलः” इत्यनन्तरं “सुततेकगुडादीषु भावयेत्कवाचरे । प्रकुटंन्युषिता स्तोते विशेवात् गन्ध-सचयम् ॥” इत्यधिकः पाठः क्षिप्तम् ॥ ५१ ॥

अथ गुडपाकलक्षणमाह, यदिति ।—पाककाले यदा द्रव्यां क्षिप्यति, तन्मुलीभवति अर्करादिपाके तन्मुवत् सानुबन्धोभवतीत्यर्थः । न भ्रवते तोयोपरि प्रवनागो न वर्तते इत्यर्थः । न शीर्यति परितः चूर्णीभूत इव न प्रसरतीत्यर्थः । मुद्राम् चकुलीरेखाम् ॥ ५२—५४ ॥

गुग्गुलुपाकलक्षणमिति जति गुडवदिति ।—सवन्धः पिच्छाकारत्वेन मुष्टिकादि-रूपेण वा बन्धनाहं इत्यर्थः । सुपक्वो गुडः नाटद्रवो भवति, गुग्गुलस्तु पिच्छवत् बन्धनशून्यो भवति इति गुग्गुलुगुडयोः पाकभेदिरुच्यते । “सवन्धस्तु” इत्यत्र “सुगन्धस्तु” “रक्षो गन्धो” इति च पाठान्तरद्वयम् । “गुडवद्गुग्गुलोः” इत्यत्र “रक्षो गन्धः शुभः पाके वर्धिः क्वात् नाटनर्दनात्” इति पूर्वार्हः कैवल्येति पठ्यते ॥ ५५ ॥

गुग्गुलुसेवनमात्रनिर्देशः ।—

श्रेष्ठमध्यमहीनेषु हाटशाष्टचतुष्टयैः ।

माषकेर्गुग्गुलोर्मात्रां व्याधिं वीक्ष्य प्रयोजयेत् ॥ ५६ ॥

अथ लोहशोधनादिपरिभाषामाह ।—

(यदाहुस्त्रिविक्रमादयः लोहप्रदीपे)—

शुद्धार्थं त्रिफला लोहात् कर्त्तव्या द्विगुणा सदा ।

चतुर्गुणं फलात्तोयमर्द्धभागावशेषितम् ॥ ५७ ॥

एष एव विधिर्नित्यं ज्ञाननेऽपि प्रशस्यते ॥ ५८ ॥

ब्रधार्थं त्रिफला ग्राह्या लोहान्नित्यं चतुर्गुणा ।

तोयमष्टगुणं तत्र चतुर्भागावशेषितम् ॥ ५९ ॥

भानुपाकार्यमिच्छन्ति त्रिफलामयमा समाम् ।

मलिनं द्विगुणं तत्र चतुर्भागावशेषितम् ॥ ६० ॥

पाण्डुरव्यात् तु पाकार्यं त्रिफला त्रिगुणेरिता ।

स्यात् षोडशगुणं तोयमष्टभागावशेषितम् ॥ ६१ ॥

अन्यानि यानि वस्तूनि योक्तव्यानि पुटादिषु ।

तानि लोहसमान्याहुर्जलं प्रागेव कौर्त्तितम् ॥ ६२ ॥

गुग्गुलोर्मात्रमाह, श्रेष्ठेत्यादि ।—श्रेष्ठमध्यमहीनेषु प्रथममध्यमाद्यमषडानस-
र्विषिष्टेषु प्रह्वेषु इत्यर्थः । हाटशाष्टचतुष्टयैरिति क्रमात् लोहस्यम् ॥ ५६ ॥

इदानीं लोहनारथाद्ये तस्य शोधनादिविधिमाह, शुद्धार्थमिति ।—शुद्धार्थं
लोहशोधनार्थम् । फलात् त्रिफलातः । ज्ञाननेऽपि शीतकरश्रेऽपि, एष एव विधिः
शोधनार्थे त्रिफलायाः क्रावकरस्य स्यो विधिः, स एव विधिः, शोधनानन्तरं लोह-
ज्वालने कर्त्तव्ये पूर्वविधिना त्रिफलायाः क्रायं कृत्वा तेन क्रायेण प्रवालये-
दित्यर्थः । ब्रधार्थे नारथाद्ये, शोधनशालनानन्तरं नारथकाप्यायेमित्यर्थः । भानु-
पाकार्यं सूर्यशरथे शोधनार्थे, लोहसनां त्रिफलां द्विगुणकलेन क्रावयित्वा पाटाव-
शेषं षड्हीनात्, मलिनं क्राये लोहं प्रक्षिप्य क्रावशोधं यावत् सूर्यसन्नापे
ज्वालयेत् इति । पाण्डुरव्यात् लोहादित्यर्थः । पाकार्यं स्त्रालोपाकार्यम् । अन्यानि
यानि वस्तूनि लोहप्रदीपोक्तानि त्रिफलाव्यतिरिक्तानि यानि पेषवालंष्टव्यालोक्तव्यः ।
पुटादिषु लोहस्य पुटनादिसर्वम् । जलं प्रागेव कौर्त्तितं “प्रदी चतुर्गुणं देवं

सन्ध्यते स्वरसो येषां तेषां क्वाथोऽत्र नेष्यते ।

त्रिफलाव्यतिरेकेण मतमेतत् पतञ्जलिः ॥ ६३ ॥

एष एव विधिर्नित्यं चालनेऽपि प्रशस्यते ॥ ६४ ॥

अथशोधनपरिभाषा ।—

लौहवत् त्रिफला व्योम्नि त्रिफलावत् पयो मतम् ।

प्राक्कीर्तितं जलञ्चात्र मृदुमध्यादभेदवः ॥ ६५ ॥

क्वाथद्रव्याणां वेदिकानिर्देशः ।—

मृदुमध्यकठारत्वात् क्वाथद्रव्यं त्रिधा मतम् ।

क्वाथद्रव्यानुसारं देयं स्थाप्यं जलं त्रिधा ॥ ६६ ॥

पतञ्जलिश्च सामान्यपरिभाषां लौहमारणार्थम् ।—

द्विगुणा त्रिफला लौहात् फलात् षोडाशकं जलम् ।

अष्टभागावांशष्टन्तु मारणे जलमिष्यते ॥ ६७ ॥

समा च त्रिफला ग्राह्या जलञ्चाष्टगुणं तथा ।

बधार्थं स्थापयेत् तोयं तस्याहं वस्त्रशोधनम् ॥ ६८ ॥

बधार्थेन समं ग्राह्यं पाकार्थञ्च समं फलम् ।

कठिनेऽष्टगुणं तथा" इत्यादिना पूर्वोक्तम् । एष एव विधिर्नित्यं चालनेऽपि प्रशस्यते लौहस्य प्रचालनकर्मण्यपि त्रिफलाव्यतिरेकानां येषां स्वरसो सन्ध्यते, तेषां स्वरसिनैव प्रचालनं कर्तव्यं, न तु क्वाथेन, त्रिफलायास्तु क्वाथेनेव कर्तव्यम् इति ॥ ५७—६४ ॥

इदानीं लौहशोधनपरिभाषामभेदपि अतिष्टिश्रितः, लोहवदितिः ।—व्योम्नि अक्षे । पयः जलम् । प्राक् कीर्तितं "मृदो चतुर्गुणं देयं कठिनेऽष्टगुणं तथा" इत्यादिना प्रागुक्तम् । अथमर्थः—अथमारणे कर्तव्ये लौहशोधनविधिवत् अस्मात् द्विगुणां त्रिफलां मृहीत्वा चतुर्गुणजलेन पक्वा च अर्द्धांशत्रयं कुर्व्यात्, तेनेव अथ शोधयेत्, एवं लौहवत् चालनादिकमपि कुर्व्यात् । एवं पुटादिकभाषे क्वाथे चतुर्गुणं क्वाथद्रव्यस्य मृदुमध्यादभेदेन जलमपि चतुर्गुणादिकं दातव्यमिति ॥ ६५६६ ॥

लौहमारणे पतञ्जलिमतमाह, द्विगुणेति ।—“फलात् षोडशकं जलम्” इत्यहं “पथेत् षोडशिके कले” इति पाठान्तरम् । इषार्थेन समं ग्राह्यं पाकार्थञ्च समं

अष्टभागावशिष्टञ्च पाकार्थं जलमिच्यते ॥

एवं जलं फलं प्रोक्तं यथासङ्गेन योजयेत् ॥ ६८ ॥

अथ लौहपाकलक्षणमाह, तदुक्तं पतञ्जलिना ।—

तावत्तौहं पचेद्द्वेषो यावद्वस्त्रेण गालितम् ।

समुद्रं जायते व्यक्तं न निःसरति सन्धिभिः ॥ ७० ॥

अन्यच्च ।—

अङ्गुलिभ्यां निष्टृष्टन्तु यदा चूर्णत्वमागतम् ।

तदा सिद्धं विजानीयात्तौहं लौहविदां वरः ॥ ७१ ॥

अन्यच्च ।—

अस्त्रनाभं घनं स्निग्धं श्लक्ष्णभूतमलेपनम् ।

अस्त्रिन्नमभसि क्षिप्तं सम्यक् पक्त्वञ्च लक्षणम् ॥ ७२ ॥

असम्यक्पक्त्वौहलक्षणम् ।—

मन्दमाहुरथो लौहमसव्याखिललक्षणम् ।

फलं—वशाद्येवम पाकार्थमपि समं लौहसमं फलं नेफलं यास्तमित्यर्थः. अथायः
समं-शब्द तद्विषये बन्धयं, द्वितीयः समं-शब्दः समानार्थे प्रयोज्यः । "पाकार्थञ्च
समं फलम्" इत्यत्र "पाकार्थञ्च जलं फलम्" इति पाठकल्पना सुखपीषानुकूला ।
यथासङ्गेन लौहमानानुसारित्येवार्थः ॥ ६७—६८ ॥

लौहञ्च पाकविहितवचनमाह, तावदिति ।—समुद्रम् अङ्गुलीरेखायुक्तम्,
सन्धिभिः अस्त्रिन्द्रेरित्यर्थः । अशमयः,—अस्त्रोपरि मञ्ज्याय अङ्गुलीभिर्द्वयं च कृते
कदा अङ्गुलीरेखा लोहे मुदिता मयेत्, तथा अस्त्ररग्धं क्षिप्वा तिष्ठेत्, न
स्निग्धत्वपात्रे पठेत्, तदा समुद्रं लौहमिति विजानीयात् इति । "सन्धिभिः" इत्यत्र
"सन्धिभिः" इति पाठान्तरम् । "सिद्धम्" इत्यत्र "विहितम्" इति पाठः
प्रायेऽस्मत्तः । अस्त्रनाभं अस्त्रनाभं. घनं गाढं, गाढकञ्जनाभमित्यर्थः ।
श्लक्ष्णभूतं सुचिकणं, सुखस्यर्थाभिति यावत् । "श्लक्ष्णभूतम्" इत्यत्र "श्लक्ष्णभूतम्"
इति पाठान्तरम् । अस्त्रिन्नमभसि क्षिप्तं जले
क्षिप्तं सत् न क्षिपति, उपरि प्रवर्ते इत्यर्थः. वारितरमिति यावत् ॥ ७०—७२ ॥

आनपक्व-अरप्रकृषीर्ष-अपमाह, मन्दमिति ।—मन्दं हीनपक्वमित्यर्थः ।

अतिपाकेन तज्ज्ञेयं खरमुज्झितकक्षयम् ॥ ७३ ॥

अमोघ-तन्त्रे चोक्तं—

त्रिविधपाककक्षयम् ।—

पाकस्तु त्रिविधः प्राक्तो मृदुमध्यमतीक्ष्णकः ।

त्रैविध्यात् सर्वभ्रातॄणां पित्तानिक्लृप्तात्मनाम् ॥ ७४ ॥

दर्शोमाश्रियने यत्तत् स्त्रैरं खलु जति वा न वा ।•

मृदुपाकं विजानीयात् पित्ते तद्दीक्ष्य योजयेत् ॥ ७५ ॥

निक्तापुञ्जोपमं यत् तु मूषिकेषु समन्वितम् ।

तदयः खरपाकं स्यात् श्लेष्मण्येव प्रकीर्तितम् ॥ ७६ ॥

एकैकगुणयोगित्वात् तदिच्छन्ति तद्ददः ।

सर्वप्रकृतिसेव्यत्वान्मध्यमं बहुपूजितम् ॥ ७७ ॥

गुडादिबद्धितकोटपाककक्षयम् ।—

गुडादिः प्रविशेत् यत्र तत्र पाकोऽस्य मुद्रया ॥ ७८ ॥

अथ भावनाविधिः ।—

द्रवेषु यावता द्रव्यमेकौभूयार्द्रतां व्रजेत् ।

तावत् प्रमाणं कर्तव्यं भिषग्भिर्भावनाविधौ ॥ ७९ ॥

अथ आदिबद्धकक्षयम् अथ च्चातपूर्वोक्तात्मनामादित्वात्तन्मृदुमध्यमत्वैः । उष्णित-
कक्षयम् अतिक्लृप्तकक्षयं, सम्यक्पाककक्षये सन्नातेऽपि यदि पाकान् न
विरमति तदा अतिक्रान्तकक्षयत्वात् खरपकं भवतीत्यर्थः ॥ ७३ ॥

पाकविधौ अमोघतन्त्रात्तत्रचनमाह, पाक इति ।—सर्वभ्रातॄणां औषधार्द्र-
साक्षाद्भ्रातॄणां । पित्तानिक्लृप्तात्मनां, पुंशानिति शिवः, पित्तानिक्लृप्तात्मनां
पुंशं वेदित्वात् सर्वभ्रातॄणां पाकस्तु मृदुमध्यमतीक्ष्णकत्रिविधः प्रोक्तः इत्यन्वयः ।
निक्तापुञ्जोपमं वा लुच्चारानिवृत्तम् । मूषिकेषु समन्वितं मूषिकोश्छातवृत्तिका-
तुल्याम् । "निक्तापुञ्जोपमं यत् मूषिकेषु समन्वितम्" इत्यत्र "विद्यतां भवेत् यत्
या मूषिकोत्करवृत्तिसम्" इति पाठकल्पना सुखमोषानुसूया । "विद्यता" इत्यर्थं
"विद्यता" इति चकटोक्तायां शिवदासपुत्रपाठः । सर्वप्रकृतिसेव्यत्वात् वातादि-
त्रिविधप्रकृतिसेव्यत्वात् ॥ ७४—७८ ॥

अथेदानीं विधिनाम् आरणाविधिमाह, द्रव्येति ।—द्रव्यं पुंसकक्षादिब-

अत्र जलं पाकार्थमष्टगुणं देयं ग्रन्थान्तरदर्शनात् । भाव्यद्रव्यसमं
 क्षार्थं क्षायादष्टगुणं जलम्" इति पञ्चाङ्गिखितमेव । केचिन् तु अनुक्त-
 जलपरिमाणे चतुर्गुणं जलं दत्त्वा द्रवत्वादिविदस्तु (?) अष्टांशशेषं गृह्णन्ति ।
 दिवा दिवाऽऽतपे शुष्क रात्रौ रात्रौ च वासयेत् ।

अथ चूर्णीकृतं द्रव्यं सप्ताहं भावनाविधिः ॥ ८० ॥

ग्रन्थान्तरे च—

भावनासं क्षायापाचविधिः ।—

भाव्यद्रव्यसमं क्षार्थं क्षायादष्टगुणं जलम् ।

अष्टांशशेषितः क्षाथो भाव्यानां तेन भावना ॥ ८१ ॥

अथ चारोदकमाह ।—

पानौयो यस्तु गुल्मादौ तं वारानेकविंशतिम् ।

स्नावयेत् षड्गुणे तोये केचिदाहुश्चतुर्गुणे ॥ ८२ ॥

चारात् षड्गुणं जलं दत्त्वा वस्त्रेण दोलायत्नं विधाय तदधः पार्श्वं
 धातयित्वा चारोदकं ग्राह्यम् । एवमेकविंशतिवारं पुनःपुनः स्नावयित्वा
 ग्राह्यम् । अथवा केचिदाहुः चारःचतुर्गुणं जलं दत्त्वा चतुर्धावशिष्टे ( )
 स्नावयित्वा तज्जलं ग्राह्यम् ।

अथ विसक्तद्रव्यग्रहणम् ।—

घृततेजादियोगे च यद्द्रव्यं पुनरुच्यते ।

ज्ञातव्यं तदिहाचार्यैर्भागतो द्विगुणेन हि ॥ ८३ ॥

आदिग्रन्धेन चूर्णवटिकालेहप्रभृतिषु ज्ञेयमिति ।

अथ चूर्णस्य पाकनिषेधमाह ।—

प्रायो न पाकचूर्णानां भूरिचूर्णस्य तेन हि ।

श्रीवचस्पृश्यम् । तावत्परमाचिनित्यस्य द्रवमिति शेषः । वासयेत् क्षापयैदित्यर्थः ।
 "वासयेत्" इत्यत्र "भासयेत्" इति पाठान्तरमवाह । "शुष्कम्" इत्यत्र "शुष्कम्"
 इति पाठान्तरम् ॥ ७२।८० ॥

एष क्षायेन भावनाविधौ क्षायादीनां परिभाषणाह, भाव्येति ।—एतेषु
 विधिना क्षायां क्षाया तेन एषादिभिः तावत्परिभाषणम्, एषं एवाहम् ॥ ८१ ॥

आसन्नपाके प्रक्षेपः स्वल्पस्य पाकमागते ॥ ८४ ॥

प्राय इति प्रचुर्येण, प्रचुरार्थे इति । आसन्नपाके इति उपस्थित-
पाके, न तु पाकमापन्ने, तथा सति प्रचुरचूर्णानां प्रवेशो न स्यादित्यर्थः ।
स्वल्पस्य चूर्णस्य पाकान्ते, कदुष्णदशायां प्रक्षेप इति शेषः ।

चूर्णादी गुडस्य मात्रानिर्देशः ।—

चूर्णे चूर्णसमो ज्ञेयो मोदके द्विगुणो गुडः ॥ ८५ ॥

पक्षशब्देन निर्देशे मात्रायदृशविधिः ।—

सङ्क्राया पक्षानां शतशः पक्षं प्रमूयते यतः ।

तदा चाकृतिमानेन तेषान्तु ग्रहणं विदुः ॥ ८६ ॥

आकृतिमानेनेति यद्गुरुपसङ्क्राया येषां तथा तेषां द्रव्याणां ग्रहणं
विदुः, एतेन मृदादीनां हेगुण्यं नानुष्ठेयं, “पलोद्धेखागते माने न हेगुण्य-
मिच्छियते” इति वचनात् ।

अथानुपानविधिमाह—

अनुपानाकारणे दीपनिर्देशः ।—

स्थिरतां गतमक्लिन्नमन्नमद्रवपायिनः ।

भवत्यावाधजनकमनुपानमतः पिबेत् ॥ ८७ ॥

आवाधमिति आ सम्यक् प्रकारेण, बाधजनकं पीडाजनकमित्यर्थः ।

अनुपानस्य हेतुनिर्देशः ।—

यथा जलगतं तैलं क्षणेनैव प्रसर्पति ।

पानीयचारविधिमाह, पानीय इति ।—पानीय इत्यत्र चार इति
शेषः ॥ ८२—८४ ॥

चूर्णादी गुडस्य परिमाणं निर्दिशति, चूर्णे इत्यादि ।—चूर्णस्य इत्यत्र गुड इति
शेषः । मोदके द्विगुणो गुड इत्यत्र सर्वचूर्णात् द्विगुण इत्यर्थः ॥ ८५ ॥

सङ्क्राति ।—यतः पक्षानां सङ्क्राया शतशः बहुवारान्, सर्ववेत्त्वर्थे, पक्षं प्रमूयते
पक्षमेव मूयते, न प्रस्रादिवत् हेगुण्यमेत्वर्थः, यदा—यतः शतशः पक्षानां
शतपक्षानामतीत्यर्थः, सङ्क्राया पक्षं पक्षमेवेत्वर्थः, प्रमूयते, न तु प्रस्रादिवत्
हेगुण्यमेत्वर्थः, ततः तेषां पक्षानान् चाकृतिमानेन आदपेय, पक्षमानेनेव, न तु
हेगुण्यमेत्वर्थः, ग्रहणं विदुः ॥ ८६ ॥

तथा भेषज्यमङ्गेषु प्रसर्पत्यनुपानतः ॥ ८८ ॥

अनुपानगुणाः ।—

रोचनं बृंहणं वृष्यं दोषघ्नं वातभेदनम् ।

तर्पणं मार्टवकरं अमक्लमहरं परम् ॥ ८९ ॥

टीपनं दोषशमनं पिपासाच्छेदनं परम् ।

रसवर्षंकरश्चापि अनुपानं सदोच्यते ॥ ९० ॥

वातापिर्भक्षितो येन अगस्त्येन द्विजोत्तम ! ।

अनुपानं कृतं तेन का कथा सर्वदेहिनाम् ॥ ९१ ॥

अनुपानं करोत्यञ्जं दृष्टिं व्याप्तिं दृढां गतिम् ।

अन्नसङ्घातश्रेयिष्य-विक्लित्तिजारणानि च ॥ ९२ ॥

व्याप्तिं शरीरव्यापनम् । विक्लित्तिर्विक्लिन्नता इत्यर्थः ।

दोषभेदे अनुपाननिर्देशः ।—

स्निग्धोष्णं मारुते शस्तं पित्ते मधुरशीतलम् ।

कफेऽनुपानं रूक्षोष्णं क्षये मांसरसं पयः ॥ ९३ ॥

खेडपाने अनुपानविशेषः ।—

उष्णोदकानुपानञ्च खेडानामथ शक्यते ।

ऋते भङ्गातकस्त्रेहात् तत्र तोयं सुशीतलम् ॥ ९४ ॥

अनुपानं च चतस्र्यन्वतायां युक्तिमाह, स्थिरतानिति ।—स्थिरतां नतं यथासुक्तं स्थितमित्यर्थः ॥ ८७।८८ ॥

अनुपानस्य गुणमाह, रोचनमिति ।—बृंहणं बृंहणं, पुष्टिजननमित्यर्थः । “दोषघ्नं वातभेदनम्” इत्यत्र “दोषसङ्घातभेदनं” तथा “रसवर्षंकरश्चापि” इत्यत्र “वर्षं वर्षंकरं वष्यक्” इति सुसुते पाठः । “रसवर्षंकरश्चापि अनुपानम्” अन्तान्त्वित्तु हान्दसः । अनुपानस्यावश्यचतस्र्यन्वतायां दृष्टान्तमाह, वातापिरिति ।—वातापिः अचिरसुरविशेषः । ऊर्ध्वं वलम् । विक्लितिः क्लिप्तोपाहः ॥ ८९—९२ ॥

अस्मिन् दोषे खोड्ग-रसगुणवद्भव्यमनुपेयमित्याह, स्निग्धोष्णमिति ।—“पयः” इत्यत्र “परम्” इति पाठान्तरम् ॥ ९१।९४ ॥

अन्यच्च ।—

भङ्गाततोवरे खेहे शीतमेव जलं पिबेत् ।

जलमुष्णं घृते पेयं यूपस्त्रौलेऽनुशस्यते ॥

वसामज्ज्वास्तु मण्डः स्यात् सर्वेषुष्णमथास्यु वा ॥ ८५ ॥

अन्यच्च ।—

शामान्यतोऽनुपाननिर्देशः ।—

शीतोष्णतोयासवमद्ययूष-फलान्धान्यान्धपयोरसानाम् ।

यस्यानुपानन्तु भवेद्विहितं यत्तस्मै प्रदेयं त्विह मात्रया तत् ॥ ८६ ॥

अन्यच्च ।—

यूषो मांसरसो वाऽपि शालिसुहादिभोजिनाम् ।

मांसादीनां चानुपानं धान्यान्धं दधिमस्तु वा ॥ ८७ ॥

अथानुपानमात्रामाह ।—

अनुपानं प्रयोक्तव्यं आधौ श्लेष्मभवे पक्ष्मम् ।

पक्ष्मद्वयन्त्वनिलजे पित्तजे तु पक्ष्मत्रयम् ॥ ८८ ॥

गुडचौद्रसितादीनां पक्षाईच्च विशेषतः ॥ ८९ ॥

पक्ष्मत्रयं सौशुतम् । *

अनुपानविषये सतान्तरमाह, भङ्गातेति ।—भङ्गाततोवरे खेहे भङ्गातकफस-
साधिते तुररकसाधिते च खेहे इत्यर्थः । तत्र तुररकस विज्ञानं यद्योक्तं
शुश्रुतसंहिताया—“पत्रेस्तु केसराकारेः कलायसदृशेः फलेः । इत्यस्तुवरको नाम
सविभासंयतोरगः । चादृक्करं तोवरकं कषाय कटुपाकि च । उष्णं क्षामिव्वरा-
माह मोहोदायतंनान्नमम् ॥” इति । “तेले” इत्यत्र “खेहे” इति पाठान्तर-
महाध, चरकायसम्मतत्वात् । शीतोष्णस्यो तोयेत्यनेनाज्येते, तेन शीततोयमुष्णः
शोषणेत्वर्थः । फलान्धं योजपूरादिसम् । “फलान्ध” इत्यत्र “फलान्धु” इति पाठः
सुश्रुतविद्वद्भिः । धान्यान्धं कालिन्धम् । प्रकृतिपर्यायोच्यमथा सस्य पत्रेषु
ऋक्षितमनुशस्यते, तस्यै तदेव वक्ष्यामासया प्रदातव्यमित्यर्थः । “यूषः” इत्यत्र “यवः”
शब्दा “मांसादीनाम्” इत्यत्र “मासादिः” इति पाठान्तरं सुश्रुते ॥ ८५—८७ ॥

शोषभेदेनानुपानमात्रामाह—अनुपानमिति ॥ ८८-८९ ॥

ॐ पक्ष्मत्रयं सौशुतमिति पक्ष्मरक्तिनायात्कर्मित्यर्थः ।

[६६]

परिभाषा-प्रदीपः ।

कृत्तिभेदे नामानिर्देशः ।—

दीप्ताम्बुगो महाकायाः खेडसात्म्या महाबलाः ।
 विसर्पोन्मादगुल्मात्ताः सर्पदंष्ट्राविषादिताः ॥
 ज्येष्ठां म्नात्रां पिबेयुस्ते पलान्यष्टौ विशेषतः ॥ १०० ॥

अथ लोहानुपानमाह ।—

माहृषं गव्यमाजश्च पयो ग्राह्यं त्रिधाऽयसि ।
 माहृषं भस्मके देयमाजं क्षीरं पुनर्मृतम् ॥ १०१ ॥
 क्लोष्ठदोषे कफे श्वासे कासे चापि नवञ्जरे ।
 गव्यमन्यत्र सर्वत्र समवारिप्रसाधितम् ॥ १०२ ॥
 सर्वत्र गव्यमेवेति मतमाह पतञ्जलिः ।
 अनुपानं प्रयोक्तव्यं लोहात् षष्टिगुणं पयः ॥ १०३ ॥
 यदा तु वद्धितं क्षीरं तदाऽहं भोजने पिबेत् ।
 दद्यात् समग्रने तस्य योऽत्यर्थं क्षीणपावकः ॥ १०४ ॥

अथानुपानविशेषमाह ।—

अनुपानं द्विमं कारि यवगोधूमयोर्द्वितम् ।

दीप्ताघ्रादीनां विशेषविधिमाह, दीप्ताग्रस्य इति।—ज्येष्ठां नामानुपानं नामानिर्देशः ॥ १०० ॥

अथ लोहसेवने कृते लोहानुपानमाह, माहृषमिति।—अथवि लोहे, लोह-
 सेवने कृते इत्यर्थः । भस्मके तोष्णाद्यौ, माहृषस्यात्मन्यन्वितत्वात्, इत्यन्वये अथयि-
 दितानुपानमाह । अथन लोहरोमादन्वयं रोमे । समवारिप्रसाधितं
 मुख्यनामनसेन सह पतं, गव्यमिन्वयेनात्यर्थः । सर्वत्र सर्वेभ्यः रोमे, अथवि
 केषां लोहलोपादी वेति वाच्यम् । यदेति।—लोहस्य नामाह्वयं यदा दुग्ध-
 कापि नामाह्वयः काव्यां, तदा लोह सेवित्वा वहे दुग्धं भोजनकाले पादं
 दुग्धं सेवयित्वाः । अथिषीषाद्येषु भोजनकाले एव देयं, न तु लोहसेवना-
 नुपानमिति ॥ १०१—१०४ ॥

दक्षिमण्डले विषे क्षौद्रेऽनुष्णं पित्तामयेऽपि च ॥ १०५ ॥

रीतविशेषे चनुपाननिवेधः ।—

कर्षुजत्रुगदे श्वास-कासोरःक्षतपौनसे ।

गोतभाण्यप्रसक्तेषु स्वरभेदे न तद्धितम् ॥ १०६ ॥

न पिबेत् श्वासकासात्तो रोगे चाप्युर्जत्रुगे ।

क्षतोरस्कः प्रसेकी च यस्य चोपहतः स्वरः ॥ १०७ ॥

अथ शिशोर्भेषजपरिमाणमाह ।—

प्रथमे मासि जातस्य शिशोर्भेषजरत्तिका ।

अवलीङ्गा तु कर्त्तव्या मधुक्षीरसिताद्युतैः ॥ १०८ ॥

एकैकां वर्धयेत् तावत् यावत् संवत्सरो भवेत् ।

तदूर्ध्वं माषवृद्धिः स्यात् यावदाषोडशाब्दकः ॥ १०९ ॥

ततस्तु सप्ततिं यावत् कर्षमात्रां प्रयोजयेत् ।

एवमेव त्रिभागोऽयं तदूर्ध्वं बालवत् क्रिया ॥ ११० ॥

जातस्य शिशोर्बालकस्य प्रथमे मासि भेषजस्य रत्तिका मात्रा मध्वादिभिर्लेदुं दातव्या । प्रथममासादारभ्य द्वादशमासपर्यन्तं मासं मासं प्रति रत्तिकैकावृद्धिः कार्या, * नात्र दशरत्तिकपरिमाणमाषकविभागः किन्तु संवत्सरपूर्णाद्यं द्वादशरत्तिका मात्रा दैयिति भावः ।

द्रव्यविशेषे दोषविशेषे च अनुपानविशेषमाह, अनुपाननिति ।—अनुष्णमित्यत्र चारि इति शेषः ॥ १०५ ॥

निषिद्धानुपानं रोगमाह, ऊर्ध्वत्वादि ।—तत् अनुपानमित्यर्थः ॥ १०६।१०७ ॥

शिशोरोपधनामानाह, प्रथमे इति ।—मासेष्वधर्षोयशिशोः रत्तिका मात्रा, तत्र च मासि मासि रत्तिकावृद्धिं कृत्वा द्वितीयवर्षादौ मासेष्वृद्ध्या षोडशे वर्षे कर्षमात्रां दातव्या, षोडशवर्षोयस्यापि षाडशेमात्रिधानात्, बहुर्षं वाग्मटे—

* नात्र दशरत्तिकपरिमाणमाषकविभागः ; अयमर्थः,—द्वितीयवर्षमारभ्य षोडश-वर्षपर्यन्तं माषवृद्ध्या षोडशमाषकं यावत् देवान्कले वत्त्यदि, एतदनुष्णद्रव्यं प्रथममासादारभ्य दशममासपर्यन्तं रत्तिकैकवृद्ध्या दशमे मासि माषकापरपर्यन्तं दशरत्तिके सन्त्युषे, एवाद्दशे तथा द्वादशे च मासि माषकान्तरमेव न रत्तित्वम्, किन्तु एकेष्वृद्ध्या द्वादशरत्तिकेव मात्रा कार्यायेत्यर्थः ।

तद्दूर्ध्वमिति द्वादशमासदूर्ध्वं, तेन द्वितीयवर्षे प्रथममासादारभ्य षोडशवर्षपर्यन्तं माषकठञ्जा कर्षपूरणं कार्यम् । ततः षोडशवर्षात् सप्ततिं यावत् तावदेव कर्षणैव व्यवहारः । तद्दूर्ध्वं सप्ततिः परं यावज्जीवनपर्यन्तं बालवत्, माता कार्येति शेषः ।

अन्येष्वप्याहुः,—

रक्षितमारभ्य कर्षन्तु मानं बालगदे मतम् ।

कर्षादौ तु जलशुत्या क्वाथस्य कार्षिको मतः ॥ १११ ॥

कर्षादाविति प्रागुक्तं परिभाषया “कर्षादौ तु पलं यावत्” इत्यात् षोडशवर्षात् “जलम्” इत्याख्यायति शेषः ।

अतिशिशो शोषप्रयोगविधिः ।—

यस्तु स्यात् क्षौरपो बालः कषायं पातुमक्षमः ।

तदा भिषक् कुमारस्य तस्य धात्रीञ्च पाययेत् ॥ ११२ ॥

ये गदानाञ्च ये योगाः प्रोक्ताः स्वे स्वे चिकित्सिते ।

तेषां कल्केन संलिप्तौ कुमारं पाययेत् स्तनौ ॥ ११३ ॥

विविधवाक्यनिर्देशः ।—

त्रिविधाः कथिता बालाः क्षौरान्नोभयवर्तिनः ।

स्वास्थ्यं ताभ्यामदुष्टाभ्यां दुष्टाभ्यां व्याधिसम्भवः ॥ ११४ ॥

बालास्तु त्रिविधा भवन्ति—क्षौरवर्ती, अन्नवर्ती, उभयवर्ती च ; उभयवर्तीति क्षौरान्नाभ्यां द्वाभ्यां वर्तनं धेयामिति ।

अथ भैषज्यभक्षणकालमाह ।—

भैषज्यकालो भक्तादौ मध्ये पञ्चान्मुहुर्मुहुः ।

सामुद्रं भक्तसम्भुक्तं घ्रासे घ्रासान्तरेऽष्टधा ॥ ११५ ॥

“यवस्त्रापोकृमाशालं तत्र धालिन्दिशोनसाम् । उद्विरासप्ततेर्मध्यं तत्राठडिः परं चयः ॥” इति ॥ १०८—१११ ॥

अतिशिशो शोषप्रयोगविधिमाह—य इत्यादि । शिशोस्त्रेविध्यमाह, विविधा इति ।—क्षौरान्नोभयवर्तिनः, क्षौरवर्तिनः, अन्नवर्तिनः तथा क्षौरान्नोभयवर्तिन इत्यर्थः । ताभ्यां क्षौरान्नाभ्याम् ॥ ११२—११४ ॥

रोगभेदे हीनभेदे च भैषज्यप्रयोगकालमाह, भैषज्येत्यादि ।—मध्ये भुक्तस्य मध्यभोगने । पञ्चान् भोजनान्ते । सामुद्रं सम्युदकमित्येव सम्युदकमित्युक्तम् ।

रोगविशेषे षोडशमक्षयकालः ।—

अपाने विगुणे पूर्वं समाने मध्यभोजने ।

व्याने तु प्रातरशनमुदाने भोजनोत्तरम् ॥ ११६ ॥

वायो प्राणे प्रदुष्टे तु ग्रासे ग्रासान्त इष्यते ।

श्लासक्वासपिपासासु तत्तु कार्यं मुहुर्महुः ॥ ११७ ॥

सामुहं द्विक्लिने देयं लघुनाऽन्नेन संयुतम् ।

सभोज्यं त्वौषधं मध्येर्विचित्रैररुचौ हितम् ॥ ११८ ॥

सामुहमिति—“सामुहं भेषजं विद्यादन्वस्यायवसानयोः” इति ।

अन्ये त्वाहुः,—

अभक्तं पूर्वभक्तञ्च मध्यभक्तं सभक्तकम् ।

भक्तोपरिष्ठात् सामुहं भक्तस्यैवान्तरेऽपि च ॥ ११९ ॥

ग्रासे ग्रासान्तरे चैव मुहुर्महुरिति स्मृतः ।

काला दृशेते धीमद्भिरोषधस्य समासतः ॥ १२० ॥

सप्तमारे रोगविशेषे षोडशमक्षयकालः ।—

बलिनो महतो व्याधेरभुक्ते भेषजं हितम् ।

सर्वव्याधिहरं पथ्यं पूर्वभक्तं महीषधम् ॥ १२१ ॥

मध्यकायगतान् रोगान् मध्ये भक्तं निहन्ति च ।

सभक्तं सुकुमाराणां बालानामौषधद्विषाम् ॥ १२२ ॥

भक्तोपरिष्ठात् शस्तञ्च ऊर्ध्वजत्रविकारिणाम् ।

सख्यन्धे वर्चसां मुहं टीसाग्निबलिनानां हितम् ॥ १२३ ॥

भक्तयोरन्तरे ज्ञेयं भोजनदयमध्यतः ।

तच्च नित्यं प्रयुञ्जीत मध्यदेहविकारिणाम् ॥ १२४ ॥

भोजनस्य चाशक्तकाले सेवितयोरोषधयोर्मध्ये पतितस्य मुक्तदस्यस्य सम्पुटमन्ध-
खितत्वादिविति वाच्यम् । साप्तमारे इयोर्षासयोर्मध्ये । अपाने इत्यत्र वायाविति
शेषः । पूर्वे भक्तादौ । समाने वायाविति बोध्यं, विगुणे इति शेषः । एवं
प्यानोदानादावपि बोध्यम् । अभक्तं प्रातरिष्यते । भक्तस्यैवान्तरे दिवाभोजनस्य

यासे यासे कृशान्नीनां वाह्यासक्तधियामपि ।

यासान्तरे हितं विद्यात् कुष्ठमेहविकारिणाम् ॥ १२५ ॥

श्वासनामपिगमानां तत्तु कार्थ्यं मुहुर्मुहुः ॥ १२६ ॥

अन्यत्र ।—

भैषज्यमभ्यवहरेत् प्रभाते प्रायशो बुधः ।

कषायांस्तु दिशेषेण तत्र भेदस्तु दर्शितः ॥ १२७ ॥

भेदः पुनः कषायपानेन वा पयस्तु (१) प्रातः सायं मध्याह्ने रात्रौ च
आधिविप्रेप्र-घातुविशेष-प्रकृतिविशेषतारतम्यतया देयमित्यर्थः ।

प्रथमकालः ।—

ज्ञेयः पञ्चविधः कालो भैषज्यग्रहणे नृणाम् ।

किञ्चित् सूर्योदये जाते तथा दिवसभोजने ॥ १२८ ॥

सायन्तने भोजने च मुहुद्यापि तथा निशि ।

प्रायः पित्तकफोद्रेके विरेकवमनार्थयोः ॥ १२९ ॥

लेखनार्थं च भैषज्यं प्रभातेऽनन्तमाहरेत् ।

एवं स्यात् प्रथमः कालो भैषज्यग्रहणे नृणाम् ॥ १३० ॥

द्वितीयकालः ।—

भैषज्यं विगुणेऽपाने भोजनाद्ये प्रशस्यते ।

अरुचौ चित्रभोज्येषु मिश्रं रुचिरमाहरेत् ॥ १३१ ॥

समानवाते विगुणे मन्देऽग्नावपि दीपनम् ।

रात्रिभोजनञ्च च मध्यभागे इति यावत् । मुहुं चासुहृन् । वाह्यासक्तधियां
विषयासक्तचेतवान् । तत्र भेदस्तु दर्शितः. अथमभिप्रायः,—कषायपाने सामान्यतः
प्रभातकालस्यैव प्रशस्यतेऽपि व्याध्याख्यादिकं नीत्य आसान्तरमपि प्राक्स्थेन गच्छते,
अथा जीर्णस्वररगिदिग्धिक्कादिकायः रात्रिज्वरे सायं दिवाज्वरे च प्रातः
प्रवीच्यः, यदुक्तं चकटौकायां त्रिषदासेन—“तत्र रात्रिज्वरे सायनञ्च प्रातरिष्यते ।
आसक्तविवनाग्नाव मन्दाग्रदीपनाय च । अरुचेण निवृत्त्यर्थे प्रातश्चत्वात्
तं पिबेत् ॥” इति । अथा वा नाववसादिकावस्य सायं देवत्वेनाभिधानम्
इति ॥ १३१—१२७ ॥

रुच्येवार्थं तन्नाम्नरीयश्चनेनाह, ज्ञेय इति ।—लेखनार्थं चर्जनार्थं, यथा

दद्यात् भोजनमध्ये तु भैषज्यं कुशलो भिषक् ॥ ११२ ॥

व्यानकोपे च भैषज्यं भाञ्जनान्ते समाहरेत् ।

हृक्काक्षेपककम्पेषु पूर्वमन्ते च भोजनात् ॥

एवं द्वितीयकालश्च प्रोक्तो भैषज्यकर्मणि ॥ ११२ ॥

द्वितीयकालः ।—

उदाने कुपिते वाते स्वरभङ्गादिकारिणि ।

घ्रासे घ्रासान्तरे देयं भैषज्यं साम्यभोजने ॥ ११४ ॥

प्राणे प्रदुष्टे साम्यस्य भक्तस्यान्ते च दौयते ।

शौषधं प्रायशो धीरेः कालोऽयं स्यात् द्वितीयकः ॥ ११३ ॥

चतुर्थकालः ।—

मुहुर्मुहुश्च ढट्कृद्दि-हृक्काक्षासगरेषु च ।

सान्द्रश्च भेषजं दद्यादिति कालश्चतुर्थकः ॥ ११६ ॥

पञ्चमकालः ।—

ऊर्ध्वजत्रुविकारेषु लेखने ह्रंङ्घणे तथा ।

पाचने श्मने देयमनन्तं भेषजं निशि ॥

इत्ययं पञ्चमः कालः प्रोक्तो भैषज्यहेतवे ॥ ११७ ॥

अथ क्रियाकालव्यवस्थामाह—

प्रथमक्रियायाः निर्देशः ।—

या तूदीर्घं श्मयति नान्यं व्याधिं करोति च ।

श्लोकादौ । “साम्यभोजने” तथा “साम्यस्य” इत्यत्र “साम्यभोजने” तथा “साम्यस्य” इति पाठान्तरद्वयं प्राणादिकम् । ननु प्राणादिभेदेन पञ्चविधस्य वायोः प्रक्षुपे पृषक् पृषक् भैषज्यकावः प्रदर्शितः, पित्तकफयोस्तु बाधोचलादिभेदमित्ययोः न तथा, तत् कथमिति चेदुच्यते—दीर्घेषु वायोरप्रतिवार्यबोध्यत्वादायकारित्वात् बहुविधविकारकारित्वाच्च प्राणान्येन पित्तकफवीरवि प्रक्षोपकत्वेन च वायोः पृषक् दर्शितः, न पित्तकफयोः ; तथा च—“अयम्पुंसं श्मयन्तु वायुरित्यभिप्रेक्षितः । अविश्वस्योर्षो दीर्घाणां वेता रोगसमूहराद् ॥” इति ॥ १२८—१२७ ॥

उप चनावतविकित्वाविविज्ञाह, धेवि ।—उदीर्घं उद्धतं, उद्यातमित्यर्थः ।

सा क्रिया न तु या व्याधिं हरत्यन्यमुदीरयेत् ॥ १३८ ॥
 अन्यमिति च्चरादीनाम् अन्यतमं न उदीरयेदिति न वर्धयेत्,
 न जनयेदित्यर्थः । तथा च चरकचिकित्साप्राभृतीयाध्याये—

याभिः क्रियाभिर्जायन्ते शरीरे धातवः समाः ।

सा हि क्रिया विकाराणां कर्म तद्विषजां मतम् ॥ १३९ ॥

विषजां चिकित्सकानामित्यर्थः ।

निन्दितक्रियायाः निर्देशः ।—

अल्पे गटे महत् कर्म क्रिया लघ्वी महागटे ।

द्वयमेतदकौशल्यं कौशल्यं युक्तकर्मता ॥ १४० ॥

क्रियासाङ्ख्येनिषेधः ।—

क्रियायास्तु गुणान्नामे क्रियामन्यां समाचरेत् ।

पूर्वस्यां शान्तवेगायां न क्रियासङ्करो मतः ॥ १४१ ॥

सङ्करो व्यामिश्रता । अतो मुख्यप्रयोगाणां मिश्रणम् एकस्मिन्नेव
 शोणितं न कर्तव्यं, परस्परगुणविरोधात् भैषज्यगुणवैकल्यादग्निमान्द्य-
 जननत्वाच्च ।

तथाऽपि साङ्ख्येमाह—

साङ्ख्येऽपि निर्देशः ।—

क्रियाभिस्तुत्यरूपाभिः क्रियासाङ्ख्येमिष्यते ।

भिन्नरूपतया यास्तु ताः कुर्वन्ति न दूषणम् ॥ १४२ ॥

तुत्यरूपाभिः क्रियाभिः क्रियासाङ्ख्येमिष्यते, तु पुनः, ताः क्रियाः
 त्रैलोक्यरूपा भवन्ति तदा न साङ्ख्येमिति तु-शब्देनैतदुच्यते । अतो भिन्न-
 रूपतया अतुत्यरूपाभिः क्रियाभिर्न क्रियासाङ्ख्ये भवतीत्यर्थः । • एतेनैवं

धातवः वातादयः रसादयश्च, रसादीनामिव वातादीनामपि शरीरधारकत्वेन
 प्रातृशब्देनाभिधीयमानत्वात् । अल्पे गटे लघ्व्याधौ, महत् कर्म मुख्यसाङ्ख्येपयोगिनो
 चिकित्सा । क्रियायाः चिकित्साकर्मणः, प्राक्प्रयुक्तलोपस्येति यावत् ।
 पूर्वेणां पूर्वप्रयुक्तावां क्रियायां, शान्तवेगायां निवृत्तगुणवर्णान्यर्थः, पूर्वप्रयुक्तलोपस्य
 क्रिया यदा मन्दोभवति तदा चत्या क्रिया समाचरेदित्यर्थः ॥ १३८—१४२ ॥

• व्याख्यानिर्देशं न सङ्ख्येयमनोहरम् ।

बोधयति—पाचनदृतयोर्द्वयोर्गुणवटकलेहगुड़िकादीनाञ्च पाचनयुक्तामा-
मेकस्मिन्नेत्रे रोगिण्येकदिने प्रयोगः कर्तव्यो यथा—व्याघरेनुपानं यद्वयत्
पाचनं विहितमिति ; किन्तु भिन्नरूपेष्वौषधद्वयेन दोषप्रसङ्गः स्यादेव, (?)
अतः परस्परविरोधित्वेन औषधद्वयकल्पना न कार्या, यथा गुड़िकाद्वये
लेहद्वयमधिकमिति दिक् ।

रसस्य परिचयो दिग्भाषिनिर्देशः ।—

षड्भिः केचिदहोरात्रैः केचित् सप्तभिरेव च ।

इच्छन्ति मुनयः प्रायो रसस्य परिवर्त्तनम् ॥ १४३ ॥

उचितक्रियाकालस्य अनुपेक्षणीयतानिर्देशः ।—

शीते शीतप्रतोकार उष्णे चोष्णनिवारणम् ।

कृत्वा कुर्यात् क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न ह्यपयेत् ॥ १४४ ॥

सर्वेषु रोगे प्रशमाय कर्म

ह्यौनातिरिक्तं विपरीतकालम् ।

मिथ्योपचारान्न हि तद्विकारं

शान्तिं नयेत् पथ्यमपि प्रयुक्तम् ॥ १४५ ॥

अथ पारिभाषिकीसंज्ञामाह—

चतुरश्रं पञ्चाश्रं च ।—

वृक्षाश्लमातुलुङ्गाश्लौ बटराश्लान्श्वेतसी ।

चतुरश्रमिदं तद्वि पञ्चाश्रं सदाङ्गमम् ॥ १४६ ॥

पञ्चलवणम् ।—

सौवर्चलं सैन्धवञ्च विङ्गमौङ्गदमेव च ।

रसस्य रसत्वेन परिचयो दिग्भाषिमाह. षड्भिरिति ।—रसस्य रसचारी,
अदृग्ं चरके—“षड्भिः केचिदहोरात्रैरिच्छन्ति परिवर्त्तनम् । सप्तत्या भोज्यधातूनां
पारिभित्तु चकवत् ॥” इति, यथा—रसस्य रसोषधस्येत्यर्थः ॥ १४३ ॥

उपयुक्तकाले चिकित्साया अनुपेक्षणीयतानिर्देशः, शीते इति ।—ह्यपयेत् पारि-
श्रजेत्, अतिकाम्यदिति यावत् ॥ १४४।१४५ ॥

पारिभाषिकी संज्ञामाह, उष्णस्येत्यादि ।—उष्णं महाद्रवम् । शौण्डं “शान्तर”

सामुद्रेण सहेतानि पञ्च स्युर्नवणानि च ॥

एक-द्वि-त्रि-चतुः-पञ्च-लवणानि क्रमाद्द्विदुः ॥ १४७ ॥

अष्टसूत्रम् ।—

अविमूत्रमजामूत्रं गामूत्रं माहिषञ्च यत् ।

हस्तिमूत्रमथोष्टस्य ह्यस्य च खरस्य च ॥

इति प्रोक्तानि मूत्राणि यथासामर्थ्ययोगतः ॥ १४८ ॥

चतुःस्रंहाः ।—

सपिंस्तेनं वसा मज्जा स्नेहाऽप्युक्तचतुर्विधः ।

पानाभ्यञ्जनवस्त्यर्थे नस्थायञ्चैव योगतः ॥ १४९ ॥

अष्टचौरम् ।—

अविचौरमजाचौरं गोचौरं माहिषञ्च यत् ।

उष्ट्रीणां हस्तिनोनाञ्च बडवायाः स्त्रियास्तथा ॥ १५० ॥

चातुर्जातक-त्रिजातके ।—

चातुर्जातं समाख्यातं त्वगिनापत्रकेशरैः ।

तदेव त्रिसुगन्धिष्यात् द्विजातकमकेशरम् ॥ १५१ ॥

सर्वगन्धः ।—

चातुर्जातककर्पूर-कक्कोलागुशङ्खकम् ।

श्लवङ्गसहितञ्चैव सर्वगन्धं विनिर्दिशेत् ॥ १५२ ॥

त्रिफलाद्वयम् ।—

पथ्या विभीतकं धात्री महती त्रिफला मता ।

स्त्रिया काश्मर्यखर्जूर-परुषकफलेर्भवेत् ॥ १५३ ॥

इति त्रिषिद्धम् । सामुद्रं “करकच” इति ख्यातम् । अविमूत्रं नेषीमूत्रम् । बड-
वायाः अश्विन्वाः । लक्ष् “दाकाचनि” इति ख्यातम् । पञ्चं तैलपत्रम् । केशरः
जागकेशरः । तदेव चातुर्जातकमेव । अकेशरं नामकेशररहितम् । शिङ्खलं
“त्रिवारस” इति त्रिषिद्धम् । काश्मर्यं गाक्षारी । परुषकं “फलवा” इति ख्यातम् ।

द्रूपणं, तिमदश्च ।—

पिप्पली शुङ्गेरश्च मरिचं द्रूपणं विदुः ।

विडङ्गमुस्तचित्त्रैश्च त्रिमदः समुदाहृतः ॥ १५४ ॥

पञ्चोरिवृत्तः ।—

उडुम्बरो वटोऽम्बुत्या वेतमः प्लक्ष एव च ।

पञ्चैते क्षौरिणो वृक्षाः संज्ञायां समुदाहृताः ॥ १५५ ॥

वेतसोऽत्र गन्धिज इति ख्यातः, गन्धमुत्त इत्युत्तरदेशे यस्य प्रसिद्धिः ।

प्लक्ष इति वटः, अथवा पर्कटोत्पञ्चमेदः ।

पञ्चपल्लवम् ।—

आम्र जम्बूकपित्यानां वोजपूरकविल्वयोः ।

गन्धकर्मणि सर्वत्र पत्राणि पञ्चपल्लवम् ॥ १५६ ॥

पञ्चकोलम् ।—

पिप्पली पिप्पलीमूलं चव्यचित्रकनागरम् ।

पञ्चकोलमिदं प्राहुः पञ्चोषणमथापरे ॥ १५७ ॥

षडपणम् ।—

पञ्चकोलं समरिचं षडपणमुदाहृतम् ॥ १५८ ॥

महत् पञ्चमूलम् ।—

विल्वश्याणाकगाभारो-पाटलागणिकारिका ।

एतन्महत् पञ्चमूलं संज्ञया समुदाहृतम् ॥ १५९ ॥

स्वल्पपञ्चमूलं दशमूलञ्च ।—

शालपर्णी शृङ्गपर्णी बृहतोदयगोक्षुरम् ।

कनीयः पञ्चमूलं स्यात् उभयं दशमूलकम् ॥ १६० ॥

दशपञ्चमूलम् ।—

• कुयः काशः शरो दर्भः दक्षुश्चैव दण्डवम् ।

पञ्चदशमिदं ख्यातं दण्डजं पञ्चमूलकम् ॥ १६१ ॥

शुङ्गेरं शुङ्गो । आमाकं तु "वेतसः" इत्यत्र "नपुंसकं" पठित्वा पञ्च क्षौरिवृत्तं व्याख्याताः । वोजपूरकः "विजोरा" इति ख्यातः जम्बीरभेदः । गन्धकर्मणि, तेजाशोणानिभि र्भेदः । बृहतोदयं बृहती ऋष्यशारो च । कनीयः स्वल्पम् ।

वह्नीपञ्चमूलम् ।—

विटारो चाजमृङ्गी च रजनी सारिवाऽमृतम् ।

वह्नीजं पञ्चमूलञ्च कथितं मुनिपुङ्गवैः ॥ १६२ ॥

कण्टकपञ्चमूलम् ।—

करमर्दः श्वदंष्ट्रा च हिंसा भ्रिण्टी शतावरी ।

कण्टकाख्यं पञ्चमूलं निर्दिष्टं सूक्ष्मबुद्धिभिः ॥ १६३ ॥

करमर्दः करझः श्वदंष्ट्रा गोलुरकः । हिंसा कुडुवकाली, कालियाकड़ा ।

स्यष्टमन्यत् ।

अष्टवर्गः (जीवनीयाष्टकम्) ।—

ऋद्धिर्वृद्धिश्च मेटे हे तथर्षभकजीवकी ।

काकोली-चौरकाकोलीत्यष्टवर्गः प्रकौर्त्तितः ॥ १६४ ॥

जीवनीयगणः ।—

अष्टवर्गश्च पर्णिन्धो जीवन्ती मधुकं तथा ।

जीवनीयगणः प्रोक्तो जीवनश्च पुनस्ततः ॥ १६५ ॥

श्वेतमरिचं, ज्येष्ठांशु सुखोदकञ्च ।—

शोभाञ्जनस्य यदोजं तत् श्वेतमरिचं स्मृतम् ।

ज्येष्ठांशु तण्डुलांशु स्यात् उष्णांशु च सुखोदकम् ॥ १६६ ॥

गुडांशु ।—

गुडयोगात् गुडांशु स्यात् गुडवर्णरसान्वितम् ॥ १६७ ॥

वेशवारः ।—

निरस्थि पिशितं पिष्टं खिलं गुडघृतान्वितम् ।

कण्ठा-मरिचसंयुक्तं वेशवार इति स्मृतः ॥ १६८ ॥

अश्वमूलकम् ।—

काञ्चिकव्यपितं पक्वं मूलकं त्वश्वमूलकम् ॥ १६९ ॥

विटारो विटारोवन्दः, “मुनिपुङ्गवः” इति लोके । अजमृङ्गी चर्कटशङ्खी । रजनी
हरिद्रा । सारिवा अजममूलम् । अमृतं गुडुषी । “हिंसा” इत्यत्र “बहिंसा” इति
पाठान्तरम् । पर्णिन्धो मुद्गपर्णी माषपर्णी च । मधुकं कटिजम् । व्यभिर्त्तं व्यभिर्त्तं,

कटुरं त्रिविधतक्रञ्च ।—

दध्नः सप्सारकस्यात्र तक्रं कटुरमिष्यते ।

तक्रं द्यटश्चिन्मथितं पाटाभ्वूर्ध्वान्बु निर्जसम् ॥ १७० ॥

दधिकूर्चिका तक्रकूर्चिका च ।—

दध्ना सह पयः पक्वं सा भवेद्दधिकूर्चिका ।

तक्रेण पक्वं यत् चीरं सा भवेत्तक्रकूर्चिकम् ॥ १७१ ॥

शुक्तम् ।—

कन्दमूलफलादीनि सञ्चेद्वलवणानि च ।

यत्र द्रवेऽभिष्यन्ते तच्छुक्तमभिधीयते ॥ १७२ ॥

श्रीधुः, आसवः, मेरेयम् ।—

श्रीधुरिन्दुरसैः पक्कैरपक्कैरासवो भवेत् ।

मेरेयं धातकीपुष्प-गुडधान्याञ्चसंक्षितम् ॥ १७३ ॥

आरनालम् ।—

आरनालन्तु गोधूमैरामैः स्यान्निस्तुषीकृतैः ।

पक्कैर्वा सन्धितेस्तत्तु सौवीरसदृशं गुणैः ॥ १७४ ॥

अस्त्रवटकाः ।—

मन्थनी नूतना धाय्यां कटृतैलेन लेपिता ।

निर्मलेनाम्बुनाऽऽपूर्य्य तस्यां चूर्णं विनिक्षिपेत् ॥ १७५ ॥

राजिकाजोरलवण-द्विङ्गुशुण्ठीनिशाकृतम् ।

आक्षिप्यः क्षितं मूत्रममममूत्रमनिलयैः । सप्सारकल चतुस्तनवनीतक । पाटाभ्व-
र्ध्वान्निर्जसमिति पदमथं तक्रादिभिस्त्रिभिः कमेच बीजनीयम् । कूर्चिका
“हार्णा” इति भावा । अभिष्यन्ते सन्धानीक्षिते, आसान्करेयाकीभूतानि
जावन्ते इत्यर्थः । श्रीधुरिति—विहितं पक्कः इन्दुरसः सत्यामे सन्धानीकृतः
श्रीधुरिति श्रेयः । अपक्कः इन्दुरसः तथामृतः चासव इति श्रेयः ;
अपक्वासवः “अहपक्वोपचान्मुष्ठां विष्टं मयं च चासवः” इत्युक्तादासपादयो
ज्ञानयः । मेरेये चान्धानं आक्षिप्यम् । आनेरपक्केः सन्धितेः आसान्करेय
सुषुप्ताक्षैरित्यर्थः । सौवीरं वल्लभाचम् । मन्थनी आसौत्यर्थः । निम्न

निक्षिपेद्वटकांस्तत्र भाण्डस्याख्यञ्च मुदयेत् ॥

ततो दिनत्रयादूर्ध्वमग्नाः स्रुवेटका ध्रुवम् ॥ १०६ ॥

कशरा त्रिशरा वा ।—

तिक्ततण्डुलमाषैश्च कशरा त्रिशरेति सा ॥ १०७ ॥

स्वल्पवृक्षम् ।—

यन्मस्त्वार्दि शूची भाण्डे सगुडञ्चौद्रकाञ्चिकम् ।

धान्यराशौ त्रिरात्रस्थं स्वल्पवृक्षं तदुच्यते ॥ १०८ ॥

आसवारिष्ठ्योर्लक्षणम् ।—

यटपक्षीषधाम्बुभ्या सिद्धं मर्द्यं स आसवः ।

अरिष्टः काथसिद्धः स्यात् सम्यक्को मधुरद्रवैः ॥ १०९ ॥

श्रीधुमाह ।—

आमृतस्यापि श्रीधुः स्यादित्याहुस्त्रिहो जनाः ॥ ११० ॥

आश्रयत इति सम्यक् पक्वः ।

सुरायाः प्रकारभेदे नामानि ।—

सुरामण्डः प्रसन्ना स्यात् ततः काटम्बरी घना ।

तदधो जगन्तो ज्ञेयो मेदको जगत्तादृघनः ॥ १११ ॥

वक्रसो हृतसारः स्यात् सुराबोजश्च कियत्कम् ।

यत्तल्लखर्जूररसैः सम्मिता सेव वाह्यौ ॥ ११२ ॥

गुडेषुमृहीकाशुक्तानि ।—

गुडाब्जना सतैलेन कन्दशाकफसैःस्थया ।

आमृतं चाम्बुतां जातं गुडशुक्तं तदुच्यते ॥ ११३ ॥

एवमेवेक्षुशुक्तं स्यात् मृहीकासम्भवं तथा ॥ ११४ ॥

हरिद्रा । यटकाम् विष्टविष्टककताम् "वटा" इति स्याताम् । "स्वल्पवृक्षे गुणादिनाम-
सुपरीत्तरं विगुचं वाचं, वदुचं चक्रवर्तु—"विगुचं वृक्षमप्यारनासमस्य
जनादिषु" । चनादि-प्रत्याम् इति लक्षणं वाचनियते । निरासकानिति चर्मकाचानि-
मादेश, वपांदिषु च जनाचमुत्पाद्यवृक्षं आपनीयं, वाक्सा वा चकीमवदि
इति । "स्वल्पवृक्षम्" इत्यत्र "वृक्षं वृक्षम्" इति लक्षणम्; ५४५; वाह्यौ

तुषाम्बु-सौवीरादीनि ।—

तुषाम्बु चाशृतं श्रेयसामैर्विदलितैर्यवैः ।

सुनिस्तुषैश्च पक्षैश्च सौवीरं चाशृतं भवेत् ॥ १८५ ॥

कुष्माण्डो धान्यमण्डेन चाशृतं काञ्चिकं भवेत् ॥ १८६ ॥

अन्यत् यदाह चरकः,—

तुषोदकम् ।—

सृष्टान्नाशतुषान् सिद्धान् यवचूर्णसमन्वितान् ।

आशृतान्मसा तदज्जातं तच्च तुषोदकम् ॥ १८७ ॥

काञ्चिकम् ।—

आशुधान्यं शोदितञ्च बालमूलन्तु खण्डयः ।

कृतं प्रस्यमितं पात्रे जलं तत्रादकं क्षिपेत् ॥ १८८ ॥

तावत् सन्धीय संरक्षेत् यावत् अम्लत्वमागतम् ।

काञ्चिकं तत्तु विज्ञेयमेतत् सर्वत्र पूजितम् ॥ १८९ ॥

शिशुङ्गाकी ।—

शिशुङ्गाकी चासुता श्रेया मूलकैः सर्षपादिभिः ॥ १९० ॥

मधुशुक्तम् ।—

जम्बीरस्त्रसप्रस्थं मधुनः कुडवं तथा ।

तावच्च पिप्पलीमूलादेकौकिल्य घटे क्षिपेत् ॥

धान्यराशौ स्थितं मासं मधुशुक्तं तदुच्यते ॥ १९१ ॥

खड्गयूपकाम्बलिकयोर्द्वयम् ।—

तक्रं कपित्थचाङ्गेरी-मरिचाज्जाञ्चित्रकैः ।

*सुपक्वः खड्गयूपोऽयमयं काम्बलिकोऽपरः ॥

दध्यम्बो खड्गयूपे-तिक्त्वाभासमन्वितः ॥ १९२ ॥

“ताको” इति खानम् । मधुशुक्ते तावच्च पिप्पलीमूलादिति पिप्पली-
मूलकापि कुडवं वाञ्छितव्यं । खड्गयूपे तत्रप्रस्थे मरिचाकोना तीक्ष्ण-
मायुलनात् क्षणिकपाकेर्जनेदोषोत्पत्त्यात् वृष्टानां हला सुहादयः साम्यात्

प्रमथ्या तर्पणञ्च ।—

संज्ञा प्रमथ्या विद्धिता योगे दीपनपाचने ।

द्रवेषाबोद्धितास्ते स्युस्तर्पणं लाजशक्तवः ॥ १८१ ॥

मथ्यः ।—

शक्तवः सर्पिषा युक्ताः शीतवारिपरिष्णुताः ।

नात्यच्छा नपतिमान्द्राश्च मन्य इत्यभिधीयते ॥ १८४ ॥

उष्णोदकम् ।—

क्वाप्यमानन्तु यत्तोयं निष्फेनं निर्मलीकृतम् ।

भवत्सर्द्धावशिष्टन्तु तदुष्णोटकमिष्यते ॥ १८५ ॥

भेषजनामानि ।—

चिकित्सितं व्याधिहरं पथ्य साधनमौषधम् ।

प्रायश्चित्तं प्रशमनं प्रकृतिस्थापनं हितम् ॥ १८६ ॥

विद्याङ्गेषजनामानि तच्चापि द्विविधं स्मृतम् ।

स्वस्थस्यौजस्करं किञ्चित् किञ्चिदार्त्तस्य रोगनुत् ॥ १८७ ॥

इति परिभाषाप्रदीपे तृतीयः खण्डः ।

चतुर्थः खण्डः ।

अथ पञ्चकमोण्याङ्—

संशोधनप्रश्नः ।—

दोषाः कदाचित् कुप्यन्ति जिताः कालेन पाचनेः ।

सुषोमितात् मुद्गादीनाम् । खड्गवृष्येषु रज्ज्वादिभोगान् कान्तविसर्जनात् प्रातस्त्वा ।

दध्यस्यः दध्ना चकोकृतः ॥ १४६—१८५ ॥

शोधकपञ्चकमोण्याङ्—चिकित्सितमिति ॥ १८६।१८७ ॥

इति परिभाषाप्रदीपे तृतीयखण्डमोण्याङ् समाप्ता ।

यथाशास्त्रं सुप्रसन्नमपि भेषजं विना पच्यमानं न स्वस्वच्छत्वं नावयेत्, चतुः पच्यमानं
पिप्लवदादौ तस्य ज्ञानान्वयः उपशोमितायाङ्, दोषा प्रति ।—साधनेन चिकित्साः

ये तु संशोधनैः शुद्धा न तेषां पुनरुद्भवः ॥ १ ॥
पाचनेरिति लङ्घनपाचनादिभिर्दोषहारिभिरित्यर्थः ।

पञ्चकर्मणां नाम ।—

वसनं रेचनं नस्यं निरुद्धश्चानुवासनम् ।
त्रेयं पञ्चविधं कर्म मात्रा तस्य प्रयुज्यते ॥ २ ॥

शोधनसंज्ञाया हेतुः ।—

यदावहेत् बहिर्दोषान् पञ्चधा शोधनं हि तत् ॥ ३ ॥

नकादिप्रयोगे बधोनिर्देशः ।—

न नस्यं न्यूनसप्ताब्दे नातीताश्रौतिवत्सरे ।
न चोनद्वाटश्रे धूमः कवली नोनपञ्चमे ॥ ४ ॥
न शुद्धिरुनदशमे न चातिक्रान्तसप्ततौ ।
न न्यूनषोडशेऽतीते सप्ततौ रक्षमोक्षणम् ॥
आजम्भमरणात् शस्तः प्रतिमघंस्तु सर्वदा ॥ ५ ॥

कालानन्तरमित्यर्थः । पाचनेः दोषपाचकोषधेः । संशोधनेः वसनधिरिषणादिभिः
पञ्चकर्मण्यैः ॥ १ ॥

पञ्चकर्मणां नामान्वाह, वसनमिति ।—रेचनं विरेचनम् । निरुद्धः चास्यापनं,
उत्सवित्कारित्यर्थः । अनुवासनं सहवासः । नामान्वाहिवयोवलाद्यनुकूपनाया इति
यावत् ॥ २ ॥

वसनादीनां शोधनसंज्ञाले हेतुमाह, यदिति ।—यत् कर्म दोषान् बहिरावहेत्
शरीराभ्यन्तरात् बहिर्भिः कारयेत्, तत् शोधनं, त्रेयमिति त्रैवः । तस्य पञ्चधा ॥ ३ ॥

वसनादीनां तथा शोधनविशेषत्वात् धूमकवलीरक्तमोक्षचानामपि प्रयोगयोग्यं
बधो निर्देष्टुमाह, निति ।—यत्र धूमकवलीरक्तमोक्षचानामपि दोषनिःसारकत्वेन
देहशुद्धिकरत्वात् शोधनपञ्चकेषु मध्ये पाठो न दोषावह इति मत्तन्वयम् ।
“न शुद्धिरुनदशमे” इत्यत्र शुद्धिवंशकत्वात् शुद्धिर्ज्ञातव्या, “रेचनं पञ्चमात्
वधात् धूमगु हाटश्यात् परम्” इत्यनेन पञ्चमवर्षाद्देहे विरेचनविधानदर्शनात् ।
प्रतिमघंः नकमेहः, तद्विषयान्वाये वक्ष्यति कथमेव ॥ ४।५ ॥

तत्रादौ वमनमाह—

वमनप्रयोगविधिः ।—

पूर्वाङ्गे पाययेत् पीतो जानुतुल्यासने स्थितः ।

तन्मना जातहृत्तास-प्रसेकश्छर्दयेत् ततः ॥ ६ ॥

परकस्वाह—

शोधनप्रयोगाहं मासः ।—

माधवप्रथमे मासि नभस्यप्रथमे पुनः ।

सहस्यप्रथमे चैव वाहयेद्दोषसञ्चयम् ॥ ७ ॥

माधवप्रथमे मासोति वैशाखप्रथमे भागे, भाद्रपदस्य प्रथमे, पौषस्य प्रथमे च, दोषसञ्चयं दोषाणां सञ्चयम् उपचयं वाहयेत् सारयेदित्यर्थः ।

अन्यच्च ।—

मधौ सहे च नभसि मासि टाषांस्तु वाहयेत् ॥ ८ ॥

मधौ चैते मासि, सहे अग्रहायणे, नभसि श्रावणे दोषान् वाहयेदित्यर्थः ।

चतुष्पादिकाश्च शोधनस्वाकसंन्यता ।—

अत्युष्णवर्षेऽशीता हि ग्रीष्मवर्षेऽहिमागमाः ।

श्लोषधस्य शरीरस्य ते भवन्ति विकल्पकाः ॥ ९ ॥

विकल्पका इति विरुद्धकार्यजनकाः ।

वमनविधिमाह, पूर्वाङ्गे इति ।—पाययेत्, वमनप्रयोगविधिं शेषः । जानु-
तुल्यासने जानुप्रमाणावतासने । तन्मना वमनविषये एव हताभिव्यक्तिः ।
प्रसेकः मुख्यात् जलनिःसरणम् ॥ ६ ॥

वमनाद्युपयोगिकस्वाहमाह, माधवेति ।—वाहयेत्, वमनादिनेति शेषः ।
“वाहयेत्” इत्यत्र “कारयेत्” इति पाठान्तरम् । केचित् माधवप्रथमे वन्याशोना-
शोधनं करोति, तद्वशा—माधवस्य वैशाखस्य प्रथमे पूर्वाङ्गान् मासि चैते,
मज्जस्य भाद्रपदस्य प्रथमे श्रावणे, सहस्यस्य पौषस्य प्रथमे अग्रहायणे इत्यर्थः ;
पक्षेऽङ्गान् “मधौ” इत्यादि वक्ष्यमाणवचनमुत्कृष्टोत्तरं भवेदिति ॥ ७ । ८ ॥

संशोधनाद्युपयोगिकस्वाहमाह, चतुष्पादिकाः ।—हिमागमः हिमः । विकल्पकाः
व्यापतिजनकाः, बालकान्युष्णवर्षेऽशीतत्वात् द्रव्याणां वीर्यात्मभावात् अत्यर्थं
पृथक्त्वादित्याह, बहुतां सुष्ठुते—“तत्र वर्षासु श्लोषधस्य दृष्ट्याऽस्त्वरीत्याः” इत्यादि ।

उपयुक्तकालमाह—

साधारण-ऋतुवयनिर्देशः ।—

प्राहट् शुचिनभौ ज्ञेयौ शरदूर्जसङ्घौ पुनः ।

फाल्गुनश्च मधुश्चैव वसन्तः शोधनं प्रति ॥

स्वस्थर्हात्तर्माभिप्रेत्य व्याधौ व्याधिवर्जनं तु ॥ १० ॥

सम्यक्वसनस्यथम् ।—

क्रमात् कफः पित्तमथानिलश्च यस्यैति सम्यक् वसितः स इष्टः ।

हृत्पाशुजूर्द्धेन्द्रियमार्गशुद्धौ तनोर्नदुत्वेऽपि च लक्ष्यमाणे ॥ ११ ॥

आशुशयस्यः कफाशुस्मात् कफसुत्या तस्य प्रथमोद्ध्वस्वः, ततस्तदधः पित्ताशयस्तस्मात् पित्तं, पक्वाशयस्तदधस्ततोऽनिलः एति आगच्छति, क्रमादित्यनुक्रमात् ।

“ता एवोषधयः साक्षपरिणामात् परिणतबीज्यां बलवत्यो हंसने भवन्ति, चापच प्रसन्नाः स्निग्धाः चत्यर्थं गुह्यः” इत्यादि । “ता एवोषधयः निदासि निःसारा इत्या अतिमानं लघुगो भवन्ति” इत्यादि ॥ ८ ॥

संशोधनोपयोगिकालमाह, प्राहट् इत्यादि ।—शुचिः आवाहः । नमः ग्राहणः । ऊर्जः ऊर्तिकः । सङ्घः अघङ्कायणः । मधुः श्वेतः । शोधनं प्रति वसनादिशब्द-सुद्दिश्य एतत् साधारणम् ऋतुवयं ज्ञातव्यम् ; यदाह चरकः,—“अत्युष्णवर्षंश्रीता हि बीजवर्षादिभागमनाः । तदन्तरे प्राहटाद्याः श्रियाः साधारणस्वयः ॥” इति, अत्र साधारणा इति अनुद्गतोष्णशीतवर्षा इत्यर्थः, साधारण-ऋतौ वसनादीनामुत्सर्ग-सिद्धत्वात् इति । सुस्तुतेऽप्युक्तं—“वर्षाद्धिमन्तशीघ्रेषु अस्वितानां शरद्वसन्प्राहट्सु च प्रकृपितानां दोषाणां निर्हरणं कर्तव्यम् । हरितं वसने श्रेष्ठार्थं पित्तं शरदि निर्हरितं । वर्षासु शमयेत् वायुं प्राग्निवारणमुच्छ्रयात् ॥” इति, अत्र वर्षाशब्देन प्राहट् । स्वस्थर्हात् स्वस्थत्व्यां, स्वस्थत्वात् स्वाशुशयस्यार्थं कालेष्वेतेषु वसनादिनिर्देशः । व्याधौ व्याध्यवस्थायां पुनः व्याधिवर्जनं व्याध्यनुसारेण, तदा वसनादिकं कर्तव्यं बुध्येत, तदेव कारयेदिति ॥ १० ॥

वसनस्य सम्यग्धोगस्यथमाह, क्रमादिति ।—क्रमादिति वचनेन शरीर-प्रसन्नसङ्घनेन कफाद्यागमनं न सम्यग्धोगस्यथमिति बोधयति ; यतः कफादूर्ध्वं श्रद्धा पित्तं ततं क्रमात्, तदा शयितान्तर्गतेषु, इति ॥

वमनगुणाः ।—

कफप्रसेकस्वरभेदतन्द्रा-निद्राऽऽस्यदौर्गम्यविषोपमर्गाः । ।

गुरुत्वकासग्रहणौप्रदोषा न सन्ति जन्तोर्वमनतः कदाचित् ॥ १२ ॥

असम्यग्बलिते दोषमाह—

दुःस्फूर्द्धिते स्फोटककोठकण्ड-

हृत्तस्त्राविशुद्धिगुरुगात्रना च ।

हृत् हृदयं, खमिन्द्रियम्, एतयोरविशुद्धिरित्यर्थः, अतः सर्वेन्द्रियस्या-
विशुद्धित्वं सामान्यात् ।

अतिवमनिते दोषमाह—

दृग्गोहमूर्च्छाऽनिलकोपनिद्रा-

बलातिहानिं वमनितेऽति विद्यात् ॥ १३ ॥

क्रियाया उपयुक्तकालस्य चनुपेक्षणीयता ।—

स्वस्थवृत्तिमभिप्रेत्य व्याधौ व्याधिबलेन तु ।

कृत्वा शीतोष्णवृष्टेनां प्रतीकारं यथायथम् ॥

प्रयोजयेत् क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न हापयेत् ॥ १४ ॥

अथ वमनभेषजमाह—

काप्यद्रव्यस्य कुडवं श्रपयित्वा जलाटुके ।

शुद्धिः, किन्तु वदेवामाश्रयाधोगतं पित्त वमनमानयति तदेव शुद्धिः, तत्र पित्तानवमन
कफानयनानन्तरमेव भवति । अनेनातिबो तथा हृत्पात्रे-यादिना लोहिको शुद्धिः
प्रदर्शिता इति ज्ञातव्यम् । इन्द्रियमार्गः चक्षुरादिस्रोतांसि ॥ ११ ॥

सम्यग्बमनस्य गुणमाह— नफेति ॥ १२ ॥

वमनस्य चबोने अतियोगे च दोषमाह, दुःस्फूर्द्धिते इति।—दुःस्फूर्द्धिते
असम्यग्बलिते । हृत्तस्त्राविशुद्धिः हृदः हृदयस्य, त्रानान इन्द्रियस्रोतसाश्च, अविशुद्धिः
हृदिन्द्रियाणां गौरवमित्यर्थः ॥ १३ ॥

शोधनार्थं व्याधौ निषिद्धकालेऽपि शोधनव्यावश्यकत्वं व्यतानुपदिशति, सस्ये ऽपि
—अतिशीतादिक्वापि शोधनार्थं चात्यधिके व्याधौ शीतोष्णादीनां यथायथं
प्रतीकारं कृत्वा उपयुक्तां क्रियां कुर्यात्, न तु उपयुक्तकालस्य चोदासीन्वेनातिबाहवेत्
शुभम् । तु च प्रतीकारो वमनवस्युच्चशीतोपचारादिकल्प इत्यर्थः ॥ १४ ॥

चतुर्भागावशिष्टम् वमनेष्ववधारयेत् ॥ १५ ॥

मतान्तरं मासानिर्देशः ।—

क्वाप्यद्वयपले वारि प्रख्यार्द्धं पादशेषितम् ।

कर्म प्रदाय कल्कस्य मधुसैन्धवयोस्तथा ॥

सुखांशां वितरेद्द्वान्ती मधुंशां स्यान्न दांपकत् ॥ १६ ॥

वमने सप्तमधुनः अदोषत्वे हेतुः ।—

प्रच्छूर्तने निरुद्धे च मधुंशां न विकृष्यते ।

अन्नस्यपाकमाश्लेष तयोर्यस्मान्निवर्त्तयेत् ॥ १७ ॥

यात्यधो दोषमादाय पच्यमानं विरेचनम् ।

गुणोत्कर्षान्न यात्यर्द्धमपक्वं वमनं पुनः ॥ १८ ॥

• तयोरिति वमनविरेकयोः पक्वापकयोरित्यन्वयः (१) ।

वमननिषेधमाह ।—

अथ वमनयोगे कर्त्तव्ये क्वाप्यादीनां मासमाह, क्वाप्येति ।—अर्थात्कवा
क्वाप्येति ॥ १५ ॥

मतान्तरमाह, क्वाप्यद्वयपले इति ।—क्वाप्यद्वयपले प्रख्यार्द्धं दण्डेगण्यात्
अरावद्वयं, वारि दत्त्वा पादशेषितं क्वाप्यादित्यर्थः । मधुसैन्धवयोस्तथा इति कर्मनित्यर्थः ।
सर्वत्रैव मधुन सप्ये प्रयोगो निषिद्धः, वमनयोगे तु तत्प्रयोगो न दोषमावहति
इत्याह मधुशेषमिति ।—वमनस्य अपक्वस्यैव ऊर्द्धमन्नात् सप्तमधुनः अदोषावहत्वं,
यतः जाठराग्निपाके हि विरोधो भवतीति ॥ १६ ॥

दोषामात्रे हेतुमाह, प्रच्छूर्तने इति ।—निरुद्धे आख्यापने । अन्नस्यपाकम्
अपक्वपाकं, जाठराग्निना अपक्वमित्यर्थः । तयोः पच्छूर्तमनिरुद्धयोः । निवर्त्तयेत्
निःसारयेत्, पीतो वमनयोग इति शेषः । अर्थां मधु जाठराग्निना पक्वं धातुभिः
कृद्दीप्तमनर्थाय भवति, वमनयोगे तु आश्लेष पीतस्य तत्कोशमधुगो वद्विनिर्गमनात्
धात्वाभेदात् न दोषवत्त्वमिति । इत्याह कदाचित् अयोगे पाकानुपपत्त्या मधु
नेत्रं प्राक्पन्तीति । विरेचने तु तथा न भवति इत्यतः तत्र मधुन सप्तमधुप्रयोगो
दोषावहो निषिद्ध इति ॥ १७-१८ ॥

* अर्थात्कर्मिणं दुर्बोधनसंज्ञप्रश्नः ; अन्ये, तयोरिति वमननिरुद्धयोरन्नस्यपाकयो-
रित्यर्थः, इति पाठो भवेत् ।

वमनानघाः ।—

न वामयेत्तेमिरिकं न गुल्मिनं न चापि पाण्डुररोगपीडितान् ।
 शूलक्षतक्षीणक्षयातिवृद्धानर्शाऽर्दिताक्षेपकपीडितांश्च ॥ १९ ॥
 हृद्ये प्रमेहे तरुणे च गर्भे गच्छत्यथोर्ध्वं रुधिरं च तीव्रे ।
 दुष्टे च कोष्ठे क्रिमिभिर्मनुष्यं न वामयेद्वर्चसि चातिबद्धे ॥ २० ॥

वमननिषेधस्तु अपवादविधिः ।—

एतेऽप्यजीर्णव्यथिता वाम्या ये च विषातुराः ।
 अत्युत्थणकफा ये च ते च स्युर्मधुकाम्बुना ॥ २१ ॥
 तेमिरिकादयोपि एतादृश्यामवस्थायां वाम्या इति ज्ञेयम् ।

अवस्थाविशेषे गुल्मिनो वमननिर्देशः ।—

मन्दाग्निर्वेदना मन्दा गुरुस्तिमितकोष्ठता ।
 सौत्क्लेशश्चारुचिर्यस्य स गुल्मी वमनोपगः ॥ २२ ॥

अन्यच्च ।—

वमननिषेधनाहंशाद्यः ।—

शरत्काले वसन्ते च प्राहृत्काले च देहिनाम् ।
 वमनं रेचनञ्चैव कारयेत् कुशलो भिषक् ॥ २३ ॥

वमनाहंः ।—

बलवन्तं कफव्याप्तं हृक्षासादिनिपीडितम् ।

अथान्य निर्दिशति, नेति ।—तेमिरिकं तिमिराख्यनेत्ररोगवन्तम् । अक्षणे
 गर्भे चाचरजाते गर्भे । गच्छत्यथोर्ध्वं रुधिरं च तीव्रे ऊरुंगरक्तपित्ते । दुष्टे च
 कोष्ठे इत्यस्य क्रिमिभिरित्यनेन सम्बन्धः ॥ १९।२० ॥

निषेधस्यापवादनाह, एतेऽपीति ।—मधुकाम्बुना घटिमधुकाम्बुनाद्येनेत्यर्थः ॥ २१ ॥

निषिद्धवमनस्यापि गुल्मिनः अवस्थाविशेषे वमनाहंशाद्यः, मन्दाग्निरिति ।—
 गुल्मी मन्दाग्नीत्यादित्यस्यविशिष्टरूपेत् वमनाहंः ॥ २२ ॥

श्रीवमनाहंशात् निर्दिशति, शरदिति ।—अत्र शरत्कालादि-शब्देन तत्त्वमोपवर्त्त-
 ताधारवशात्तौ बोद्धव्यः, बहुलं “वायुषे शरदंके येने मासि साधारणे क्रमात् ।
 श्रीश्रवणादिमन्थितान् वायादीनाम् निर्दिशति ॥” इति । रेचनञ्चैव इत्यत्र च-कारेण
 वसन्तेऽपि वाञ्छितम् ॥ २३ ॥

तथा वमनसात्म्याश्च धीरचित्तश्च वामयेत् ॥ २४ ॥
 विषदोषे स्तन्यरोगे मन्देऽग्नी श्लोपदेऽर्बुदे ।
 विमर्षकुष्ठहृद्दोग-मेहाजोर्णभ्रमेषु च ॥ २५ ॥
 विदारिकाऽपचो-कास-श्वास-पोनसहस्रिषु ।
 अपश्मारे ज्वरोन्मादे तथा रक्तातिमारिषु ॥ २६ ॥
 नासाताल्वोष्ठपाकेषु कर्णस्रावेऽधिजिह्वके ।
 गलगण्डेऽतोसारे च पित्तश्लेष्मगटे तथा ॥
 मेदोगटेऽरुचौ चैव वमनं कारयेद्विषक् ॥ २७ ॥

वमनानर्थाः ।—

न वामनीयस्तिमिरी न गुल्मी नोदरौ क्लशः ।
 नातिहृदो गर्भिणी च न स्थूलो न क्षतातुरः ॥ २८ ॥
 मदर्क्षा बालको रुचः क्षुधितश्च निरुद्धितः ।
 उदावर्त्यूर्ध्वरक्तौ च दृग्च्छर्द्यः केवलानिलौ ॥
 पाण्डुरोगो क्लिमिव्याप्तः पठनात् स्मरघातकः ॥ २९ ॥

अवाभ्यानामवस्थाविशेषे वास्यत्वनिर्देशः ।—

एतेऽप्यजोर्णव्यधिता वाभ्या ये विषपौडिताः ।
 कफव्यासाश्च ते वाभ्या मधुक्तायस्य पानतः ॥ ३० ॥
 ग्रन्थान्तरस्यान्यां * रसमात्रमाह—

वमनाहे निर्दिशति, बलवत्त्वमिति ।—विदारिका क्षुद्ररोगोक्ता ॥ २४—२७ ॥

अवाभ्य निर्दिशति, नेत्यादि ।—दृग्च्छर्द्यः दुःखेन वामनीवः, अस्य वमनं क्लेशेन
 भवति, स इत्यर्थः । केवलानिलौ दीवान्तरावंश्रितबासरोनवान् । पठनात्
 स्मरकृतकः अन्तर्द्वेष्यनात् स्मरभेदरोगवान् ॥ २८, २९ ॥

अवस्थाविशेषे अवाभ्यानां वास्यत्वं तथा वमनशोभसाह, एतेऽपीत्यादि ।—मधुक्तायस्य
 मधुक्तायस्येत्यर्थः । “मधुक्तायस्य पानतः” इत्यत्र “मधुक्तायपानतः” इति पाठः
 समीचीनः ॥ ३० ॥

* रसमात्रानित्यत्र रसग्रन्थेन क्लान्तो बोध्यः, इत्यत्रावाभ्यात् ।

मतान्तरे क्राचस्थोत्तमादिमातानिर्देशः ।—

ज्ञाथपाने नवप्रस्था ज्येष्ठा मात्रा प्रकीर्तिता ।

मध्यमा षण्मिता प्रोक्ता त्रिप्रस्था च कनीयसी ॥ ११ ॥

प्रसङ्गादन्योपधानाच्च मातानाह—

कल्कादीनामुक्तमादिमातानिर्देशः ।—

कल्कच्छर्णवलेहानां त्रिपलं श्रेष्ठमात्रया ।

मध्यमं द्विपलं दद्यात् कनीयस्कं पलं भवेत् ॥ १२ ॥

वमने वैमिक्वान्तिकीशुद्धौ उत्तमादिवेगनिर्देशः ।—

वमने चापि वेगाः स्युरष्टौ पित्तान्ता उत्तमाः ।

षड्वेगा मध्यमा वेगाश्चत्वारोऽप्यवरा मताः ॥ १३ ॥

दोषविशेषे द्रव्यविशेषनिर्देशः ।—

कफं कटुकतीक्ष्णोष्णैः पित्तं स्वादुहिमैर्जयेत् ।

सुस्वादुलवणास्त्राणैः संसृष्टं वायुना कफम् ॥ १४ ॥

[इति वमनम्] ।

अथ विरेचनमाह शार्ङ्गधरः,—

पानीयक्राचस्य मात्रा नव्यान्तरोक्तामाह, ज्ञाथपाने इत्यादि ।—षण्मिता षट्-
प्रस्था इत्यर्थः ॥ ११ ॥

यामककल्कादीनां मातानाह, कल्कति ।—मध्यमं तथा कनीयस्कमित्यस्य
मातानिति शेषः ॥ १२ ॥

वमनवेगस्य श्रेष्ठत्वादिसमाह, वमने इति ।—वमने वमनविषये पित्तान्ताः
षट्ठो वेगा उत्तमा मताः, कफाशयः पित्ताशयावस्थानात् यादौ कफनिःसरणानन्तरं
जदा पित्तं निःसर्तुमारभेत, तथा षट्ठो वारान् वमनानि भवेयुः, तदा उत्तम-
वेगोऽवगन्तव्यः, एवं षट्चतुर्विंशत्यां मध्यमावरवेनावगन्तव्यो । एतेन वमने वैमिक्वी
श्वान्तिकी च शुद्धिर्दंशिता इति । षट्ठो वेगा इति प्रथमवेगपरिचयानेन नवमीयाः,
तद्व्यति—“वमने तु षोडश” इति ॥ १३ ॥

दोषभेदात् रसवैर्ष्यनिर्देशसुखेन वमनकारकद्रव्यविशेषमाह, कफनिति ।—
“सुस्वादुलवणोष्णैश्च” इति पाठान्तरं न समीचीनम् । संसृष्टं वायुना कफमित्यनेन
कैवल्यबाधो वमनं निवृत्तमिति प्रदर्शितम् ॥ १४ ॥

विरेचनविधिः ।—

स्निग्धस्निग्धस्य वान्तस्य दद्यात् सम्यक् विरेचनम् ॥ ३५ ॥

अस्य गुणमाह सुश्रुतः,—

सम्यग्गुणोपयुक्तस्य विरेचनस्य गुणाः ।—

बुधेः प्रसादं बलमिन्द्रियाणां धातुस्त्रिरत्वं ज्वलनातिदौर्गतिम् ।

चिराच्च पाकं वपुषः करोति विरेचनं सम्यगुपसम्भ्रमानम् ॥ ३६ ॥

अवान्तस्य विरेचने दौर्गतिर्दोषः ।—

अवान्तस्य त्वधःस्रस्ती ग्रहणीं ह्यादयेत् कफः ।

मन्दाग्निं गौरवं कुर्व्याञ्जनयेद्वा प्रवाहिकाम् ॥ ३७ ॥

ग्रहणी अग्निवहा भमनी, तात्स्थ्यादग्निमाहुः, तां ह्यादयेत् ।

अवान्तस्य विरेचने दौर्गपरिहारोपायः ।—

अथवा पाचनैरामं बलासञ्च विपाचयेत् ॥ ३८ ॥

विरेचनिककालनिर्देशः ।—

स्निग्धस्य स्नेहनैः कार्थ्यं स्वेदैः स्निग्धस्य रेचनम् ।

शरदृतौ वसन्ते च देहशुद्धेयं विशेषतः ॥ ३९ ॥

विरेकनिषेधमाह—

विरेचनविधिमाह, स्निग्धेति ।—संश्लेखेदवनमानन्तरं विरेचनं हातव्यं, न तु प्रागेव चास्निग्धाद्याय ॥ ३५ ॥

सम्यक् विरेचनस्य गुणमाह, बुधेरिति ।—“ज्वलनातिदौर्गतिम्” इत्यत्र “बल-
मग्निदौर्गतिं” तथा “वपुषः” इत्यत्र “वयसः” इति पाठः सुश्रुतसम्मतः । चिराच्चः
पाकं वपुषः देहस्य जीर्णत्वादिकथं परिचामं, जरापक्षितादिकमिति यावत् । सम्य-
गुपसम्भ्रमानं न त्वयोगातिशयनिष्पत्तौ यैवपास्यमानमित्यर्थः ॥ ३६ ॥

प्रागवान्तस्य विरेचने दौर्गमाह, अवान्तस्येति ।—पृष्ठशोभं आचारभूतः
पृष्ठशोभप्रितमप्रितिलम्बः, यदुक्तं चरके—“पृष्ठशोभं बलमग्निं च चापि
शरदृतौ श्रितः” इति । विरेचनयोगेनादौ पित्तं पश्चात् कफो निःशरति,
वसन्तेन तं कफमनिःशर्यैव विरेचने कृते प्रभूततयाऽवस्थितः आनाशयुक्तः
सः कफः चरः शरितः अग्निमाहस्य मन्दाग्न्यादिकं जनयेदिति नित्यर्थः ॥ ३७ ॥

अथवा पाचनैरामं विपाचयेत्, अथवेति ।—वसाधं कफम् ॥ ३८ ॥

विरिचनानर्थाः ।—

बालहृद्वावतिस्त्रिंशः क्षतक्षीणो भयार्दितः ।
 आन्तस्तृषान्तः स्थूलश्च गभिणी च नवज्वरो ॥ ४० ॥
 नवप्रसूता नारो च मन्दाग्निश्च मदात्थयौ ।
 शल्यादित्तश्च रूक्षश्च न विरेच्यो भिषग्वरेः ॥ ४१ ॥
 विरेच्यमाह—

विरिचनार्थाः ।—

जीर्णज्वरो गरव्याप्तो वातरक्तो भगन्दरी ।
 अशंः-पाण्डुरग्रन्थि-हृद्रोगाक्षिपीडिताः ॥ ४२ ॥
 योनिरोगप्रमेहार्त्त-गुल्मप्लोहव्रणार्दिताः ।
 विद्रधिच्छर्दिविस्फोट-विस्त्रुचौकुष्ठसंयुताः ॥ ४३ ॥
 कर्णनामाशिरोवक्त्र-गुदमेढ्रामयादिताः ।
 प्लोहशोथान्निरोगात्ताः क्रिमिरोगानिस्तार्दिताः ॥
 शुक्तिनो मूत्रघातार्त्ता विरेकार्त्ता मरा मताः ॥ ४४ ॥

दोषभेदेन सहादिकोत्तनिर्देशः ।—

बहुपित्ता स्रुदुः प्रोक्तो बहुश्लेष्मा च मध्यमः ।
 बहुवातः क्रूरकोष्ठा दुर्विरेच्यः स कथ्यते ॥ ४५ ॥
 तस्य मालामाह—

विरिचने वैमिस्वान्निकोशुद्धी उत्तमादिवेगनिर्देशः ।—

मात्रोत्तमा विरेकस्य त्रिंशद्दोषैः कफान्तगा ।

विरिचनोपयोगिकावमाह, सिध्यत्येति ।—“वसुने च” इत्यत्र च-कारात् प्राणो-
 ह्वयि यत्रच कार्यमेति ॥ ३९—४१ ॥

विरिच्यमाह, जीर्णज्वरोति ।—गरव्याप्तः विवार्त्तः ॥ ४२—४४ ॥

दोषभेदेन सहादिकोत्तनामाह, चक्षति ।—स्रुदुः इत्यत्र स्रु- इति श्लेषः ; एवं
 कृष्यन् इत्यपि । सः बहुवातः ॥ ४५ ॥

विरिचनस्य चान्तिर्दोषो वैमिस्वान्निकोश्च शुद्धिं वक्तुम् उत्तमादिवेगमाह, मात्रोत्तमेति ।—
 त्रिंशद्दोषैः त्रिंशदारान् विरेचने सहाते इत्यर्थः । सहात्तना सा च वेगमात्रा कपोऽप्ये

वैविंशतिभिर्मध्या हीनोक्ता दशवेगकैः ॥ ४६ ॥

वेरेचनिकषयाणां श्रेष्ठादिमात्रानिर्देशः ।—

द्विपलं श्रेष्ठमाख्यातं मध्यमञ्च पलं भवेत् ।

पलाहञ्च कषयाणां कनीयस्कं विरेचनम् ॥ ४७ ॥

आनन्दसेनस्वाह—

मत्तानरे दोषभेदेन यदादिकोष्ठनिर्देशः ।—

पित्तं स्यान्मृदुः कोष्ठः क्रूरो वातकफाश्रयात् ।

मध्यमः समदाषः स्यात् मात्रा योज्याऽनुरूपतः ॥ ४८ ॥

मत्तानरे उत्तमादिमात्रानिर्देशः ।—

पलन्तु श्रेष्ठमाख्यातं मध्यम्वर्हपलं भवेत् ।

कर्ष-मानं कनीयः स्यात् ज्ञेयं श्रेष्ठाद्यपेक्षया ॥ ४९ ॥

वमनविरेकयोश्चतुर्धा विशुद्धिमाह—

नष्कति यस्याः तादृशी, पित्तनिःसरणानन्तरं यदा कफः निःसर्तुमारभेत, तदा उत्तमवेगमानया विरेचनं जातमित्यवगतव्यमित्यर्थः । एवं विंश-दशवेगाणां मध्यकोन-देगो बोद्धव्यो । अत्र प्रथमद्विवेगं परित्यज्य वेगसप्तमा काव्यां, “द्विद्वान् सविट्त्वान्” इत्याद्युक्तेरिति । एतेन विरेचनस्य वेगिकी चान्तिकी च शुद्धिः प्रदर्शयति ॥ ४६ ॥

विरेचने कषयाणां श्रेष्ठादिमात्रमाह, द्विपलमिति ।—कषयाणां वेरेचनिक-कषयाणाम् ॥ ४७ ॥

पिप्पेनेति ।—क्रूरो वातकफाश्रयात् कफस्य खिरमन्दादिगुणेन सुष्ठु मवा-निःसरणात् कफेऽपि क्रूरकोष्ठत्वमवधातव्यम् । अतु “बहुश्रेष्ठा च मध्यमः” इत्यनेन कफबाहुल्य मध्यकोष्ठता ज्ञाना, ततु तस्य शिग्धत्वादिगुणेन कदाचित् मवानिःसरणा-दवगतव्या । स्मृतिवैचवदुभयमपि मतं प्रमाचम । यदा—संसर्गसन्निपातजे कोष्ठे कफस्य योगबाहुल्यत्वात् वातकफे क्रूरकोष्ठत्वमवगतव्यं, यदाह खरनादः,— “वातीत्वथा स्यात् यद्यथो क्रूरकोष्ठस्य देहिनः । पित्तसा खदुकोष्ठस्य योगबाही तयोः कफः ॥” इति । सुश्रुतेनाप्युक्तं—“बहुवातश्रेष्ठा क्रूरः” इति । समदोषः प्रकृतिव्यवातादिषुः पुरुषः ॥ ४८ ॥

वेरेचनिकषयाणां श्रेष्ठादिमाने मत्तानरमाह, पलमित्यादि ।—श्रेष्ठाद्यपेक्षयां श्रेष्ठवसानसाद्यपेक्षया । “कोष्ठाद्यपेक्षया” इति पाठान्तरम् । अतु द्विपलमित्यादिना ज्ञानावैचम्यं प्राक् प्रदर्शितं ततु खदुदम्यसाधिसिरेचनयोगापेक्षया मन्तव्यम् इति ॥४९॥

शोधनचतुष्टयस्य माननिर्देशः ।—

वैगिकी मानिकी चापि चान्तिकी लैङ्गिकी तथा ।

चतुर्विधा शुद्धिरुक्ता वमने च विरेचने ॥ ५० ॥

वमनविरेकयोर्नैगिकीपक्षो जघन्यादिवेगस्य तथा विरेके

मानिकीपक्षो जघन्यादिवेगस्य निर्देशः ।—

जघन्यमध्यप्रवरे तु वेगाद्यत्वार इष्टा वमने षडष्टौ ।

दशंव ते द्वित्रिगुणा विरेके प्रस्थस्तथा द्वित्रिचतुर्गुणश्च ॥ ५१ ॥

जघन्येति ।—जघन्ये वमने चत्वारो वेगाः, मध्यमे षड्वेगाः, प्रवरे-
ष्टवेगाः । तथा च जघन्यविरेके दश वेगाः, मध्यमे विरेके दशत्रिगुणा
विंशतिवेगा इत्यर्थः, प्रवरे श्रेष्ठे विरेके दशत्रिगुणा त्रिंशद्देगा इत्यर्थः । विरेके
दोष-मनिनापि जघन्यादित्वमाह, प्रस्थ इत्यादि ।—द्विगुणः प्रस्थो जघन्ये,
त्रिगुणो मध्यमे, चतुर्गुणः प्रवरे इत्यर्थः ।

वमनविरचनयोश्चतुष्टयकारत्वमाह, वैगिकीति ।—वैगिकी वेगैः हीनमप्यात्मनैः चतुः
षडष्टभिर्वमनवेगैः तथा दशभिर्विंशच्छिमेभ्यो विरेचनवेगैः ज्ञायते इति तादृशो । मानिकी
मानेन बान्द्रव्यस्य हीनमप्योत्तमेन प्रस्थ-सार्द्धप्रस्थ-प्रस्थद्वयमानेन तथा विरिक्तमलस्य
द्वि-त्रि-चतुःप्रस्थमानेन ज्ञायते इति तादृशो । चान्तिकी चन्तेन वमने पित्तान्तेन
विरेचने कफान्तेन च ज्ञायते इति तादृशो । लैङ्गिकी लिङ्गेष्वान्तविरिक्तसम्यक्-
सम्यक्ज्ञायते इति तादृशो ॥ ५० ॥

वेगानुसारेण वमनरेचनयोः मानानुसारेण च विरेचनस्य हीनमप्यप्रवरत्वमाह,
जघन्येति ।—वारचतुष्टयवमनेन हीनबान्द्रवं षड्वारधमनेन मध्यबान्द्रव्यं
षट्वारचमनेन प्रवरबान्द्रव्यमवमनमप्यमिति । विरेके तु दशेव ते द्वित्रिगुणाः
दशविंशत्प्रसारेः विरेचनेः जघन्यादित्वं कमान् ज्ञातव्यमिति । यद्यपि वेगानुसारेण
विरेचनस्य सप्तमत्वादिकं प्रागेषोक्तं तथाऽप्यत्र वमनविषयकप्रसङ्गे तस्य पुनरुक्तिः
सम्पूर्णशोभानुपेक्षान् न दोषाय इति । जघन्यादिभेदेन वमनरेचनयोर्वैगिकी
शुद्धिमभिधाय सम्प्रति कैवल्यविरेचनस्य जघन्यादिदोषमानभेदेन मानिकी
शुद्धिमाह, प्रस्थस्तथा द्वित्रिचतुर्गुण्येति—दशविंशत्त्रिंशद्देगैः निश्च्युतमलस्य
समुदायस्य मानस्येण द्विप्रस्थं त्रिप्रस्थं चतुःप्रस्थं चान् तदा क्रमजः जघन्यादि-
विरेचनं जातमिति भिषग्भिरवधातव्यम् । श्लोकस्यैव प्रथमपादस्यैव वमनरेचनयोः
श्लोकौ तथा अल्पपादेन विरेचनस्य मानिकी शुद्धिर्वर्जिता इति बोद्धव्यम् ॥ ५१ ॥

वमनादौ प्रख्यमानस्य वैशिष्यनिर्देशः ।—

वमने च विरेके च तथा शोणितमोक्षणे ।

साहचर्योदशपलं प्रख्यमाद्दुर्मनीषिणः ॥ ५२ ॥

वमनविरेकयोरान्तिकोपह्वंमनस्य च मानिकोशुद्धिर्निर्देशः ।—

पित्तान्तमिष्टं वमनं विरेकादहं कफान्तश्च विरेकमाहुः ।

वमनविरेकयोर्वेगसङ्गायां विशेषनिर्देशः ।—

द्वित्वान् सविट्कानपनीय वेगान् मेयं विरेके वमने तु पीतम् ॥ ५३ ॥

• पित्तान्तमिति ।—आन्तिकी शुद्धिः । विरेकादहंमिति—विरेके यत् प्रख्यादिना जघन्यादित्वमुक्तं तदहंपरिमाणेन जघन्यादित्वं वमने ज्ञेयम् । कफान्तमिति ।—कफान्तमित्यनेन विरेकेन आन्तिकी शुद्धिरुक्ता । विरेके द्वित्वान् सविट्कान् वेगान् अपनीय त्यक्त्वा मेयं गणनीयं

पूर्वश्लोके “प्रख्यमानस्य” इत्युक्त्वा, इदानीं तं प्रख्यमेव विदधति, वमने इति ।— प्रख्यमस्य वमनपलमुच्यते, परन्तु वमनादिषु तेषु प्रख्यमस्योऽयं साहचर्योदशपल-रूपतया गणनीयः, न तु वमनपलरूपतया इति ॥ ५२ ॥

वमनविरेकयोरान्तिको तथा वमनस्य मानिको शुद्धिं दर्शयति, पित्तान्तमिति ।— पीतवमनभेदस्य यदा पित्तं निःसर्ज्यते, तदाऽवगमनस्य चानामयस्यः दृष्टः कफः कार्श्यानेव निःसृतवान्, अतः सम्यग्वमनं भूतम् ; एव विरेकेऽपि कफान्तम् इति पदस्य व्याख्याऽवगमनस्या इति । “पित्तान्तमिष्टं वमनं कफान्तश्च विरेकमहुः” इति पाठस्तु असम्पूर्णं एव, अकसङ्गहादौ भस्मविषपाठदशमेतत् “विरेकादहं” इति शब्दार्थः क्लृप्तस्याख्याया अप्रासाङ्गकत्वाच्च इति मनस्यम् । जघन्यमध्येत्यादिना वमनविरेकयोर्वेगानुसारेण अतमादिनामा निर्दिष्टा, तत्र विशेषमाह, द्वित्वानिति ।—द्वित्वानिति अनेकान्तिकवचनेन अष्टभागकामेयता दर्शिता ॥ ५३ ॥

• पित्तान्तमिति ।—आन्तिकी शुद्धिः वमने पित्तान्तेन विरेके च कफान्तेन वा ज्ञायते तादृशी । “विरेकादहं” इत्यत्र “विरेकाहंभेदजननासा चार्था” इति व्याख्या तु असङ्गता, खण्डप्रमादादेवाऽनङ्गतिरिति मन्ये । उक्तिरिधं निःसृतदोषस्य परिमाच-ज्ञापिका, न तु औषधस्य परिमाचज्ञापिका, तथा च अकटौकायां शोशिवहासः, “विरेकादहंमित्यनेन वमनस्य दोषप्रमाचोपख्यता मानिकी शुद्धिरुक्ता, जघन्य-मध्यप्रवरे विरेके प्रख्यस्येत्यादिना यद्दोषमानमुक्तं तदपेक्ष्य वमने चर्हमित्यर्थः” इति ।

परिमाणं कार्यं, विरेकसङ्गा कर्तव्येत्यर्थः । तथा वमने पीतम् औषधमपनीय मानं कर्तव्यं, वेगानामित्यर्थः । विरेके पूर्वदिनाहार-मलविरेकात् प्रथमतः वेगद्वयं त्वयं वा परिहृत्य सङ्गा कर्तव्या इति । वमनेऽपि पीतमोषधं प्रथमवेगेन वह्निर्निःसरति, अतस्तत्र गणनीयमतोऽनन्तरं सङ्गा कार्य्येति दिक् ।

वमनस्य सम्यग्शोगलक्षणेनानिर्दोषोद्दिशोद्दिनिर्देशः ।—

क्रमात् कफः पित्तमथानिलस्य यस्येति सम्यग्वमितः स इष्टः ।

हृत्पार्श्वमूर्धेन्द्रियमागंशुद्धौ तनोर्लघुत्वेऽपि च लक्ष्यमाणे ॥५४॥

विरेकस्य सम्यग्शोगलक्षणेन लैङ्गिकानिर्दोशुद्दिनिर्देशः ।—

स्रोतोविशुद्धौन्द्रियमम्यमादौ लघुत्वमूर्जोऽग्निरनामयत्वम् ।

प्राप्तिश्च विट्पित्तकफानिलानां सम्यग्विरिक्तस्य भवेत् क्रमेण ॥५५॥

प्राप्तिरिति प्रवृत्तिरित्यर्थः ।

विरेचनाशोगस्य लक्षणम् ।—

प्लात् श्लेषपित्तानिलमम्यकोपः माटस्तथाऽग्नेर्गृता प्रतिश्या ।

तन्द्रा तथा ष्ण्डिर्दररोचकश्च वातानुलोम्यं न च दुर्विरिक्ते ॥५६॥

विरेचनाशोगस्य लक्षणम् ।—

कफासपित्तक्षयजानिलोत्थाः सुत्यङ्गमर्दङ्गमवेपनाद्याः ।

क्रमात् कफ इति ।—व्याख्यातोऽयं प्राक् ॥ ५४ ॥

विरेकस्य सम्यग्शोगलक्षणमाट, स्रोत इत्यादि ।—स्रोतोविशुद्धिः त्रिरा-
वमनादिच्छिदाणां स्फुटोभावः । लघुत्वमित्यत्र देहस्य लक्षाश्रयस्य चेति शेषः ।
मूर्जोऽपिः प्रवृत्तापिः । क्रमेण विट्पित्तकफानिलानां प्राप्तिः चादौ लघुं ततः
पित्तं ततः कफः ततोऽनिलो निःसरति चेत् स सम्यग्विरिक्तो मनस्यः ।
चदान्ते वातनिःसरणं विट्पित्तादिनिःसरणेन रिक्तकोष्ठतया ज्ञातव्यमिति ।
प्रदंशितकमलक्षणेन विद्धादिप्रवृत्तौ तु न सम्यग्शोगलक्षणं भवतीति ज्ञातव्यम् ।
विद्याय पूर्वाह्णेन विरेचनस्य लैङ्गिको तथा परार्धेनानिलो उद्दिशिरिति
शेषम् ॥ ५५ ॥

निद्राबलाभावतमःप्रवेशः सोन्मादहिकाश्च विरेचितेऽति ॥५७॥

विरेकनिप्रिधमाह—

विरेचनानर्थाः ।—

श्लेषः चतोरःक्षतबालहृहा दीनोऽथ शोषी भयशीकृततः ।

स्थान्तस्तृषार्त्तोऽपरिजोषंभक्तो गर्भिष्यधो गच्छति यस्य चासृक् ॥५८॥

नवप्रतिश्यायपरीतदेहो नवज्वरो या च नवप्रसूता ।

कषायनिष्ठा न विरेचनीयाः स्नेहादिभिर्ये त्वनुपस्कृताश्च ॥५९॥

अविरेच्यानामवस्थानिग्रंथे विरेच्यत्वनिर्देशः ।—

अत्यर्थपित्ताभपरोतदेहान् विरेचयेत्तानपि मन्दमन्दम् ।

विरेचनैर्यान्ति नरा विनाशमज्ञप्रयुक्तैरविरेचनीयाः ॥६०॥

[इति विरेचनम्] ।

अथ नस्यमाह—

नस्यस्य वैविध्यं काव्येच ।—

नस्यमेदो हिधा प्राक्तो रचनं स्नेहनं तथा ।

रचनं कर्षणं प्राक्त स्नेहनं बृंहणं मतम् ॥ ६१ ॥

रचनं कफादीनामित्यर्थः ।

नस्यस्य निरुक्तः पर्यायश्च ।—

नस्यं तत् कथ्यते धीरैर्नासाग्राद्यं यदौषधम् ।

नावनं नस्यकर्मेति तस्य नामद्वयं मतम् ॥ ६२ ॥

हीनातिथोगयुक्तयोर्विरेक्तयोलंबचचनाह, आदिति ।—गुहता शरीरस्य कोष्ठस्य च गुहत्वम् ॥ ५६-५७ ॥

अविरेच्यानाह, श्लेष इति ।—चतोरःक्षत चतुरोनी चरःक्षतो च । शोषी यक्षी । अधो गच्छति यस्य चासृक् अधोगरक्तपित्तो । कषायनिष्ठाः कषाय-
रुचसेवनशीलाः । अगुप्रस्कृताः अवंस्कृताः । तान् शोषादीन् । मन्द-मन्दं कदु
ज्जवा तथा ॥ ५८—६० ॥

पचनसंतु चननविरेचने उक्त्वा इदानीं नस्यमाह, नस्यमेद इति ।—रचनं
श्लिरोविरेचनम् ॥ ६१ ॥

नस्यस्य निरुक्तपर्यायावाह—नस्यमिति ॥ ६२ ॥

दोषविशेषे नन्ददानवाक्यनिर्देशः ।—

कफपित्तानिबध्दंसे पूर्वं मध्येऽपराङ्गिके ।

दिनस्य गृह्णाते नख्यं रात्रावप्युक्कटे गदे ॥ ६१ ॥

अन्यच्च ।—

नन्दस्य चवान्तरभेदनिर्देशः ।—

प्रतिमर्शाऽवपीडस्य नख्यं प्रथमं तथा ।

शिरोविरेचनञ्चैव नस्तः-कर्म तु पञ्चधा ॥ ६४ ॥

प्रतिमर्शं नन्दस्य ।—

ईषदुक्कृङ्गनात् खेही यावान् वक्त्रं प्रपद्यते ।

नस्तो निषिक्तस्तं विद्यात् प्रतिमर्शं प्रमाणतः ॥ ६५ ॥

प्रतिमर्शप्रयोजनम् ।—

प्रतिमर्शञ्च नव्यार्थं करोति न च दोषवान् ॥ ६६ ॥

अवपीडस्य हेतुं निरुक्तम् ।—

शोधनः स्तम्भनश्च स्यादवपीडो द्विधा मतः ।

नन्ददानस्य समवनाह, कफेति ।—दिनस्य पूर्वं पुरांहे कफपित्तार्थे, मध्याह्ने पित्तप्लवात् परराह च रात्रनात्रार्थं नख्यं दातव्यम् । चान्दावके व्याधौ रात्रावपि नख्यं दद्यात् ॥ ६१ ॥

रेचनखण्डनभेदन द्विविधस्य तस्य चवान्तरभेदनाह, प्रतिमर्शं इति ।— शिरोविरेचनमिति—यद्यपि अवपीडादिभिरपि शिरोविरेचनं भवति, तथाऽपि यत् प्राधान्येन शिरोविरेचनार्थमेव दीयते तदेव शिरोविरेचनं मन्यते ॥ ६४ ॥

नन्दभेदप्रतिमर्शस्य नामानाह, ईषदिति ।—ईषदुक्कृङ्गनात् क्विचिदाकर्षणान्, नस्तो निषिक्तः नावायां पदम्, यावान् खेहः वर्जं मुख, प्रपद्यते प्राप्नोति, प्रमाकृतः क्वावावापिब, तं नख्यं प्रतिमर्शे विद्यात् । इदन्तु खेहिकं नन्दम् ॥ ६५ ॥

प्रतिमर्शस्य प्रयोजननाह, प्रतिमर्शञ्चेति ।—“खेहिकं शोधनञ्चैव द्विविधं कृत्स्नमुच्यते” इति चरकप्रचिन्तात् नखाद्ये नन्दस्य खेहिकशोधनप्रयोजनसाधनाद्येन । न च दोषवान् न च व्यापित्तम् ॥ ६६ ॥

अवपीडनाह, शोधन इति ।—शोधनः दोषसंशोधनः । स्तम्भनः रक्तपित्तादी

बापीष्य दीयते यस्मादवपीडस्ततः स्मृतः ॥ ६७ ॥

नक्षत्रेण खेदितेन सख्ये प्रयोगविषयः ।—

खेदार्थं शून्यशिरसां शीवास्त्रश्वोरसां तथा ।

बन्धार्थं दीयते खेदी नस्तः शब्दोऽत्र वर्तते ॥ ६८ ॥

अन्यत्र ।—

मत्तान्तरे नक्षत्रनिर्देशः ।—

अवपीडः प्रथमं ही मेढावपरी स्मृती ।

शिरोविरचनस्यार्थं तो तु देयी यथायथम् ॥ ६९ ॥

मत्तान्तरे अवपीडस्य च ।—

बल्लोक्ततादीषधात् यः पीडितो निःसृतो रसः ।

सोऽत्रपीडः समुद्दिष्टः तोऽत्रद्रव्यसमुद्भवः ॥ ७० ॥

विधिमुखेन प्रथमं नक्षत्रनिर्देशः ।—

षडङ्गुला द्विवक्त्रा या नाडी चूर्णं तथा धमेत् ।

तीक्ष्णं कोलमितं वक्त्र वातेः प्रथमं स्मृतम् ॥ ७१ ॥

रक्तस्य रसः । अवपीडस्य व्युत्पत्तिमाह, बापीष्येति ।—बापीष्य इत्यञ्च
पीडित्वा । “बापीष्य” इत्यत्र “पीष्य” इति चञोक्तपाठः ॥ ६७ ॥

नक्षत्रनामकं नक्षत्रमाह, खेदार्थेनेति ।—शून्यशिरसां खेदार्थं शीवादीनां
बन्धार्थं यः खेदी दीयते नक्षत्रार्थं खेदितेनस्य दीयते । अत्र नस्तः-शब्दो वर्तते
नस्तः-शब्दो नक्षत्रपर्यायक इत्यर्थः ॥ ६८ ॥

मत्तान्तरेनाह, अवपीड इति ।—शिरोविरचनस्यार्थं शिरसी कम्पादिक्षीव-
संशोधनार्थेनियतः । तो अवपीडप्रथमने । यथायथं बन्धाव्याधि विविधेत्यर्थः ॥ ६९ ॥

अवपीडस्य वपरी, बल्लोक्ततादिति ।—बल्लोक्ततात् दृष्ट्वादेवेतितात्, शीवधान्
तीक्ष्णवीर्यवधान । “निःसृतः” इत्यत्र “निष्पृतः” इति पाठान्तरम् । तीक्ष्णद्रव्यसमुद्भवः
षाट्कादितीक्ष्णद्रव्यसाधिन इत्यर्थः ॥ ७० ॥

प्रथमं नक्षत्रमाह, षडङ्गुलेति ।—षडङ्गुला षडङ्गुलकीर्णा, द्विवक्त्रा उभयतन्त्रि-
विश्रिता । धमेत् फुल्लवं वप्यादित्यर्थः, वक्त्रवातेरित्यनेनान्वयः । तीक्ष्णं कोलमित-
मिति चूर्णमित्यस्य विशेषणम् । कोलप्रमाणं तीक्ष्णद्रव्यस्य चूर्णं उभयत-
न्त्रिःश्रितार्थां नालिकाया निषाप्र नावापुटे संख्याय मुखेन फुल्लवं
द्रव्यादिति ॥ ७१ ॥

वैरेचनस्य विषयनिर्देशः ।—

ऊर्ध्वजत्रुगते रोगे कफजे च स्वरक्षये ।

धरोचके प्रतिश्याये शिरःशूले च पौनसे ॥

शोथापस्मारकुष्ठेषु नस्यं वैरेचनं हितम् ॥ ७२ ॥

श्लेष्मणस्य विषयः ।—

भौक्षत्रीक्षशवालानां नस्यं श्लेष्मणं शस्यते ॥ ७३ ॥

अवपीडनस्य विषयः ।—

मक्षरोगे सन्निपाते निद्रायां सविषे ज्वरे ।

मनोविकारे क्लिम्बिषु युज्यते चावपीडनम् ॥ ७४ ॥

प्रथमनस्य विषयः ।—

अत्यन्तोत्कटदोषेषु विसंज्ञेषु च दीयते ।

चूर्णं प्रथमनं धीरैस्तत्रि तौक्ष्णतरं यतः ॥ ७५ ॥

नस्यभेदश्लेष्मणस्य नामानिर्देशः ।—

नस्यस्य श्लेष्मिकस्यात्र देयास्वष्टौ च विन्दवः ।

प्रत्येकशां नस्तकयोर्नृणामिति विनिश्चयः ॥ ७६ ॥

शिरिवैरेचनस्य विषयमाह, ऊर्ध्वजत्रुगते इति ।—नस्यं वैरेचनं शिरो-
वैरेचनायै नस्यमित्यर्थः ॥ ७२।७३ ॥

अवपीडनस्य विषयमाह, मक्षरोगे इति ।—निद्रायां निद्राधिक्ये । सविषे ज्वरे
विषकी ज्वरे । “सविषे ज्वरे” इत्यत्र “विषमज्वरे” इति पाठान्तरम् ॥ ७४ ॥

प्रथमनस्य विषयमाह, अत्यन्तेति ।—तत् प्रथमनम् ॥ ७५ ॥

नस्याभिधेयस्य श्लेष्मणस्य नामानिर्देशः, नस्येति ।—प्रत्येकशः नस्ययोः
प्रतिनासारभेदे इत्यर्थः, अष्टौ विन्दवः श्लेष्मण्यो तर्कनोपबन्धुमनिमज्जन
आवाक् श्लेष्मः अत्यन्तो भवेत्, च विन्दुः, एवमष्टौ विन्दवः शुक्लपरपर्यायाः
एकेकस्मिन् नावाविषरे हातव्या इति । यदुक्तं—“कराङ्गुलीपरबन्धुम् द्रवमभ्ये
निमज्जयेत् । तद्वत्तं चावदुत्तिष्ठेत् द्रवं तत् विन्दुमंशकम् ॥ नस्ये तु विन्दव-
क्षुष्टौ तर्कनोपबन्धुमनाः । श्लेष्मण्यो नावा वा शुक्तिमस्यं नावमनुच्यते ॥ शुक्तिश्च
सदमा शुक्तिः पाचिशुक्तिश्चैवा मता । अष्टौ बोद्धव्यं हातिंश्लेष्मण्यः क्लमश्च ताः ॥
पाचिशुक्तिश्चैवा शुक्तिरित्यभिधीयते । हे शुक्लो परमा शुक्तिः पाचिशुक्तिश्चैवा

नखकर्मोपयोगिवयोनिर्देशः ।—

अष्टवर्षस्य ज्ञानस्य नखैः कर्म ममाचरेत् ।

अश्रातिवर्षादूर्ध्वं नावनं नैव दीयते ॥ ७७ ॥

निषेधमाह—

नखानर्थाः ।—

तथा नखप्रतिश्यायी गर्भिणी गरदूषितः ।

अजोर्णी दत्तवस्त्रिष पोतस्त्रेहोटकासवः ॥ ७८ ॥

क्रुद्धः शोकाभितप्तश्च लघात्तां वृद्धवास्तकौ ।

वेगावरोधो ज्ञातश्च ज्ञातुकामश्च वर्जयेत् ॥ ७९ ॥

[इति नखम्] ।

अथानुवासनमाह—

अनुवासनविधिः ।—

भवेत् सुखोष्णञ्च तथा निरेति सङ्घसा सुखम् ।

विरिक्तस्वनुवाख्यः स्यात् सप्तरात्रात्परं सदा ॥ ८० ॥

अन्यत्र चोक्तम्—

विरेचनात् सप्तरात्रे गते जातबलाय वै ।

ज्ञाताहाराय सायाह्ने वस्त्रिर्देयोऽनुवासनः ॥ ८१ ॥

अनुदिनं दीयते इत्यनुवासनः ।

शुभा ॥” इति । अक्षरकृद्वे तु “यत्किञ्च पाविशुक्तिञ्च नामास्त्रिषः प्रकीर्तताः” इति श्रीवाङ्मनविद्यतया दृश्यते । विन्दुशुक्त्यादीनां अक्षरपरिणये वक्ष्यते मतभेदा दृश्यन्ते ॥ ७९ ॥

नखोपयोगिवयो निर्देशमाह, अटति ।—कैवल्यस्यते चा-सप्तवर्षादारभ्य नखं ह्यतन्व्यमिति ; यदुक्तं—“न नखमूनसप्तमे नातीताश्रीतिवत्परि” इति ॥ ७७ ॥

नखानुवाङ्माह, तथेति ।—“ज्ञातुकामः” इत्यत्र “ज्ञानकामः” इति पाठे—ज्ञानः निवृत्तः, कामः इच्छन्, नखयहणे इति शेषः, यत् सः ज्ञानकामः ॥ ७८ ॥ ७९ ॥

अथानुवासनविधिमाह, भवेदिति ।—सुखोष्णञ्चैव चकारिति शेषः, वस्त्रिः सुखोष्णः आर्यः, तथा सति सङ्घसा सुखं निरेति । अक्षरकृद्वे तु अत्र—“स तु क्षेत्र्यवर्षेण ज्ञाताहारेण च संयुतः” इति पूर्वाहो दृश्यते । अथैव योगस्य सुखनिर्गमनत्वोक्तेः परिभाषा-यामोदग्रस्थाने श्रीवाङ्मनस्य सन्निवेशः अत्रापि लेखकस्य प्रमादजन्य इति मन्ये ॥ ८० ॥ ८१ ॥

बलिनेत्रस्य सपादाननिर्देशः ।—

सुरार्थ-रीय त्रपु-तास्र रीति-कांस्वायसास्थिद्रुमवेणु इन्देः ।

नक्षेत्रिषाणामेषिभिस्तु तैस्ते कार्याणि नेत्राणि सुकर्षिकानि ॥८२॥

बयोभेदेन बलिनेत्रस्य परिभाषादिनिर्देशः ।—

षड्-दाटशाष्टाङ्गुलमस्मिन्नानि षड् विंशति-दाटशवर्षजानाम् ।

स्युर्मह कर्कशु-सतीनवाङ्कि-च्छिद्राणि वर्यां पिहितानि चापि ॥८३॥

यथावयोऽङ्गुष्ठकनिष्ठि-काभ्यां मूलाग्रयोः स्युः परिषाड्भवन्ति ।

षट्त्रिंशत्तु गापुच्छममात्रतीनि श्लक्ष्णानि च स्युर्गुडिकासुष्ठानि ॥८४॥

कर्षिकायस्यस्य बलिपुटस्योपकरणानि च ।—

स्वात् कर्षिकैकाऽप्यवतुर्थभागे मूलाग्र्यते वस्तिनिवन्धने हे ।

बलिनेत्रस्य कामयोनाह, सुरार्थेति ।—त्रपु-वक्रम् । रीतिः पित्तकम् । आद्यसं-
खीडम् । अस्मि इत्यादीनाम्, एवं टलमपि । विषाद्येः सडिवादिप्रभेः ।
सुकर्षिकानि बलिपुटस्यनाथं कर्षिकस्युक्तानोक्त्यर्थः ॥ ८२ ॥

बयोभेदेन बलिनेत्रस्य देव्यादिकं निर्दिशति, वडिवादि ।—षड्-दाटशाष्टाङ्गु-
लमस्मिन्नानि षड्-विंशति-दाटशवर्षजानाम् इति यथामङ्गा नेत्रस्य देव्यंनवमलम्बम् ।
एवं मूलाग्र्यदिवाङ्कि-च्छिद्राणि इत्येवापि यथामङ्गुलमवमलम्बम् । कर्कशुः सुटपदरम् ।
सतीनो वर्णुलकलायः । वर्यां द्रव्यान्तरप्रवेश-बलिद्रव्यनिर्गमननिरामाद्ये वस्तीनां
वर्यां इत्यर्थः । “वर्यां” इत्यत्र “वस्यैः” इति पाठः—वस्यैः चर्माभः, पाठोऽयं न
परिभाषितः ; पिहितानि आच्छादितानि, नेत्राणि इत्यस्य विशेषणम् । बयो-
ऽनतिक्रम्येति यथावयवः बयोऽनुष्ठपनित्यर्थः, मुक्ते अमुखास्य स्वाङ्गुष्ठप्रमाणाणि चये
च अङ्कनिष्ठाङ्गुलिपरिभाषाणि परिषाड्भवन्ति विमलकताविजिह्वानि, स्युःशानोक्त्यर्थः ।
षट्त्रिंशत्तु गारुणानि । गोपुच्छममात्रतीनि श्लक्ष्णः सुष्माणि । गुडिकासुष्ठानि
कुडिकावत् वर्णुलाकारसुष्ठानि ॥ ८३-८४ ॥

सुकर्षिकानि नेत्राणि कार्याणि इत्युक्तं, वा कर्षिका तुम्ह कार्या इत्यपेक्षावा-
नाह, आदिति ।—अवयवतुषंभाये नेत्रस्य मूलाकारस्य ततोवमानानन्तरं, षडङ्गुल-
दीर्घनेत्रस्य सार्धचतुरङ्गुलात् परमित्यर्थः, एवा कर्षिका कार्या, मुहमप्ये

कारणो माद्विषहारिणो वा स्यात् शीकोरो वस्त्रिरजस्र वाऽपि ॥ ८५ ॥

वांसपुटवत् स्रवपादिकम् ।—

दृढस्तनुर्नष्टशिरो विगन्धः कषायरक्तश्च ऋतुः सुशुद्धः ।

भ्रूषां वयो वीर्यं यथाऽनुकूपं नेत्रेषु योज्यस्तु सुवहसूत्रः ॥ ८६ ॥

त्रयवसिनेत्रक परिमाणादिनिर्देशः ।—

त्रैश्वस्त्येस्तु नेत्रं स्यात् स्रक्त्वमष्टाङ्गुलीभ्रतमम् ।

भुङ्क्विद्भ्र गृध्रपक्ष-नलिकापरिणादि च ॥ ८७ ॥

वास्तनेत्रक यन्मानरोक्तम् उपादानम् ।—

नेत्रं कार्यं सुवर्णादि धातुभिवृक्षवेणुभिः ।

मलैर्दन्तेर्विषाणाग्रैर्मणिभिर्वा विधीयते ॥ ८८ ॥

वयोभेदेन यन्मानरोक्तनेत्रपरिमाणादिकम् ।—

एकवर्षात् षड्वर्षं यावन्मात्रा षडङ्गुलम् ।

आर्द्राङ्गुलाधिक्यस्य प्रवेशनिरोधावन् । भ्रूषामिते वसिनिवन्धनाथे च कर्षिके कार्ये ।
कारङ्गवः उद्यमोभवः । अर्जस्य ह्यङ्गक ॥ ८५ ॥

दृढ इत्यादि ।—तनुः सूक्ष्मः, मष्टमिरः शिराविरहितः, समुत्तमशिरासमूह इत्यर्थः, कषायैक त्रिदशादिकषायसद्व्यभाषणवा, रक्तः रजितः, अत एव विगन्धः विगतपूतगन्धः । सुशुद्धः मलिनताविरहितः । यथाऽनुकूपं वयोऽनुकूपम् । नेत्रेषु वसिनेत्रेषु, सुवहसूत्रः सुदृढवन्धनसूत्रः, वसिर्वीर्यः । अथभामे एकवर्षं कायुक्तां आगिष्ठाङ्गुलिपरिमाणस्यैवा मूलं च कर्षिकारवयोन् अङ्गुलानस्यैवाच वयो-
ऽङ्गुलपा पक्षाङ्गुलदोषां सुवर्णादिनयोन् ऋज्वादिविशेषविशिष्टाश्च मलिकान्तर्वा
श्रुत्यान्, मुक्तादिनिर्गन्धनाहं ह्रिदस्य तत्र कार्यम् ; दास्यांदिगुणविशिष्ट जरद्ववादो-
नामन्वतमक वसि मलिकामासक्त्याः मूलकर्षिकयोर्दृढसूत्रेण वधीयात् इति
निश्चयः ॥ ८६ ॥

शोधनवसिसुक्ता माहीत्रथे दीवनाम वसिं विवृणोति, त्रयवकोरिति ।—त्रय
वसरोने, माहीत्रथे जाते दीवनामो वसिः त्रयवसिः । सुक्विद्दं मुद्गपक्षमाहंश्रि-
द्विशिष्टम् । “वदुक्विद्दम्” इति वाट्टे—स्रक्त्वमिदमित्यर्थः । गृध्रपक्षमलिकापरिणादि
श्रुत्रक पक्षे वा मलिकया स्रक्त्ववर्णुषरोमरहितानविवर्षः, तत्रत् स्रुत्वम् ॥ ८७ ॥

शोधनवसिषे यन्मानरोधं नेत्रस्य उपादानं परिमाणादिकवाच, त्रेतन्निमित्तम् ।—

ततो द्वादशकं यावत् मानं स्थादष्टसमितम् ॥ ८८ ॥

ततः परं द्वादशभिरङ्गुलैर्नेत्रदीर्घता ।

मुद्गच्छिद्रं कलायाभं छिद्रं कालाखिरम्बुकम् ॥ ८९ ॥

यथासङ्गं भवेत्त्रयं श्लक्ष्णं गोपुच्छसन्निभम् ।

आतुराङ्गुष्ठमानेन मूले स्थूलं विधीयते ॥ ९० ॥

कनिष्ठिकापरोष्णाहमथे च गुडिकामुखम् ।

तन्मूले कर्णिके द्वे च कार्ये भागाश्चतुर्थकात् ॥

योजयेत्तत्र वस्तिस्तु बन्धद्वयविधानतः ॥ ९१ ॥

वांसपुटकाल उपकरणादिनिर्देशः ।—

मृगाजशूकरगवां महिषस्यापि वा भवेत् ।

मृतकोषस्य वस्तिस्तु तदलाभेन चर्मजः ॥

कषायरक्तः सुमृदुर्वस्तिः स्निग्धो दृढो हितः ॥ ९२ ॥

अन्यच्च ।—

निगदस्य द्रव्यं वस्तिनिश्चितम् ।—

कषायघोरतैलेर्यो निरुद्धः स निगद्यते ।

वस्तिभिर्दीयते यस्मात् तस्मादस्तिरिति स्मृतः ॥ ९३ ॥

वस्तिद्वयस्य प्रयोगकालः ।—

तत्रानुवासनाख्यो हि वस्तिर्यः सोऽत्र कथ्यते ।

पूर्वमेव ततो वस्तिर्निरुद्धाख्यो भविष्यति ॥ ९४ ॥

कलायाभं वक्तुं कलायाभम् । तदलाभेन मृतकोषवस्त्रमात्रेण चर्मजः सनादीनां चर्मविनिर्मितः ॥ ८८—९१ ॥

वासापनापराख्यनिरुद्धवस्त्रेद्रव्यं वस्तिनिश्चितम्, कषायेति ।—“कषाय” इत्यत्र “वस्ति” इति पाठान्तरम् । वस्तिभिः सनादीनां मृतकोषमवेष्टित-
मिरित्यर्थः ॥ ९३ ॥

वस्तिद्वयस्य प्रयोगकालमाह, तवेति ।—पूर्वमेव इति हेतुः । अनुवासनाख्यो यो वस्तिः, स एव पूर्वमेव कथ्यते, वासापनात् प्राग्मेव दीयते इत्यर्थः । ततः अनुवासना-
पनात् ॥ ९४ ॥

उत्तरवस्ति ।—

निरुद्धादुत्तरखेव वस्तिः स्यादुत्तराभिधः ॥ ८६ ॥

मावावकोनांवाग्निर्देवः ।—

अनुवासनमेदश्च मात्रावस्तिरुदीरितः ।

पलहयं तस्य मात्रा तस्मादर्होऽपि वा भवेत् ॥ ८७ ॥

अनुवासनार्हानर्हाः ।—

अनुवास्यासु रुचः स्यात्तीक्ष्णाग्निः केवलानिली ।

नानुवास्यासु कुष्ठी स्यान्मेही स्थूलस्तथोदरी ॥ ८८ ॥

आस्यापनानुवासनानर्हाः ।—

मास्याप्या नानुवास्याः स्युरजीर्णोन्मादद्वड्युताः ।

शोथमूर्च्छांश्चिभय-श्लासकासक्षयातुराः ॥ ८९ ॥

सम्यक् प्रमुक्तस्य वसोगुणाः ।—

शरीरोपचयं वर्णं बलमारोग्यमायुषः ।

कुरुते परिवृद्धिश्च वस्तिः सम्यगुपासितः ॥ १०० ॥

ऋतुभेदे स्नेहवसोः क्षालनिर्देशः ।—

दिवा शीते वसन्ते च स्नेहवस्तिः प्रदीयते ।

ग्रीष्मवर्षाशरत्काले रात्रौ स्यादनुवासनः ॥ १०१ ॥

उत्तरवसोः खरुपं निरुक्तिश्चाह, निरुद्धादिति ।—निरुद्धादुत्तरखेव निरुद्धानन्तर-
निव्यर्थः । उत्तराभिधो वस्तिः उत्तरवस्तिः, स च मूवहादेशे देवः ॥ ८६ ॥

मावावकोः खरुपं मात्राश्चाह, अनुवासनेति ।—तस्य मावावकोः ॥ ८७ ॥

अनुवासनीयमाह, अनुवासा इति ।—केवलानिली हीमान्तरासंज्ञितवातरिनी ।
निषिद्धानुवासनामाह—नेति ॥ ८८ ॥

वस्यनर्हानाह—मास्याप्येति ॥ ८९ ॥

वस्तिगुणमाह, शरीरोपचयमिति ।—सम्यगुपासितः सम्यक्सेवितः, वसावर्षे
क्षय इत्यर्थः ॥ १०० ॥

ऋतुभेदे स्नेहवस्तिहावसनमाह, दिवेति ।—स्नेहवस्तिः प्रमुक्तस्य वस्तिः ॥ १०१ ॥

अनुवाचने अतिस्निग्धभोगनं अपवारितानर्हेतुः ।—

न चातिस्निग्धमभग्नं भाजयित्वाऽनुवाचयेत् ।

मदं मूष्णाच्च जनयेत् द्विधा स्नेहः प्रयाजितः ॥ १०२ ॥

अधीनातिबोगयुक्तवार्धोपानर्हेतुः ।—

हीनमात्रावुभौ वस्त्रौ नातिकार्यं करो सृती ।

अतिमात्रौ तथाऽऽनाह-क्तमातीसारकारकौ ॥ १०३ ॥

अनुवासनसंज्ञकं उत्तमादिनामानर्हेतुः ।—

उत्तमस्य पलैः षड्भिः मध्यमस्य पलैस्त्रिभिः ।

पलैकाहैन हीना स्यादुक्ता मात्राऽनुवासने ॥ १०४ ॥

अन्यत्र ।—

वधोभेदं निरुहणं भाजानर्हेतुः ।—

निरुहमात्रा प्रथमे प्रकुक्षौ वत्सरे परम् ।

प्रकुक्षद्विहः प्रत्यष्ट यावत् षट्प्रसृतास्ततः ॥ १०५ ॥

प्रसृतं वक्ष्येदूर्ध्वं द्वादशाष्टादशस्य तु ।

आ-सप्ततरिदं भानं दशैव प्रसृताः परम् ॥ १०६ ॥

अनुवासनात् प्राक् अतिस्निग्धभोगनं निषेधयति, न चेति ।—इषा भाग्य-
निषया अतिविषया च इत्यर्थः ॥ १०२ ॥

अधीनातिबोगयुक्तयोः वस्त्राः दोषनाह, हीनेति ।—उभौ आस्त्रापनाशु-
वाचनाख्यौ ॥ १०३ ॥

अनुवासनाद्ये दशोपपन्नं उत्तमादिनामानाह, 'उत्तमस्येति ।—उत्तमस्य उत्तम-
पक्षानुसन्निहितम् । एव मध्यमस्याप'व्याख्या आख्या । पलैकाहैनं सार्द्धपक्षम् ॥ १०४ ॥

वधोभेदं निरुहणमात्राह, निरुहति ।—प्रथमं वत्सरे एकवर्षोपपन्नं त्रिभ्योः ।
प्रकुक्षः पञ्चम् । परं प्रथमवर्षादनन्तरम् । यावत् षट्प्रसृताः द्वादशप्रसृतापक्षेणम् ;
तेन एकवर्षात् द्वादशवर्षे यावत् एकेष्वपक्षद्वयाद्वादशप्रसृतं भवेदित्यर्थः । ऊर्ध्वं
द्वादशवर्षादूर्ध्वमित्यर्थः, प्रत्यष्टमकैश्च प्रसृतं कृत्वा षट्प्रसृतं यावत् द्वादशप्रसृता अपाना ;
द्वादशेति ऊर्ध्वः, तेन द्वादशादूर्ध्वं त्रयोदशवर्षानन्तरं अष्टादशस्य अष्टादशवर्षोपपन्नं
प्रसृतं पक्षद्वयं कृत्वा षट्प्रसृतं, तेन त्रयोदशवर्षादन्तरं प्रतिवर्षं पक्षद्वयद्वयात्
द्वादशप्रसृतं अष्टादशवर्षोपपन्नं भाजा; सृष्टिरित्यर्थः । आ-सप्तमेः सप्तप्रसृतं पुष्येणम्, इदं

अनुवाचनस्य मात्रानिर्देशः ।—

यथायथं निरुद्धस्य पादो मात्राऽनुवासने ॥ १०७ ॥

अनुवाचनस्य सम्यग्योगस्य चयन ।—

सानिचः मपुरीषश्च स्नेहः प्रत्येति यस्य वै ।

विना पीडां त्रियामस्यः स सम्यगनुवासितः ॥ १०८ ॥

अनुवाचनस्य अयोगातिथीमस्य चयन ।—

विष्टव्यानि लक्ष्मिभूतः स्नेहो ह्यीनेऽनुवासने ।

दाहकृमपिपासार्त्ति-करञ्जात्यनुवासने ॥ १०९ ॥

निरुद्धानुवासनयोरतिप्रयोगे दोषानिर्देशः ।—

स्नेहवस्तिं निरुद्धं वा नैकमेवातिशीलयत् ।

स्नेहात्पित्तकफोत्क्रेदौ निरुद्धात् पवनाह्वयम् ॥ ११० ॥

अनुविज्ञतिपलं मानम् । परं सप्तैकरं, दशैव प्रष्टाः विज्ञतिपञ्चानि मात्रा प्रथीञ्चा इत्यर्थः ॥ १०५ १०६ ॥

निरुद्धमापातिर्देशेन अथोभेदे अनुवाचनस्य मात्रामाह, यथायथमिति ।— यथायथं यथावयः, निरुद्धस्य पादो मात्राऽनुवासने निरुद्धस्य वा मात्रा, अनुवासने तस्य पादमात्रा देया, तेन प्रथमे वक्त्रे अनुवाचनस्य अर्धमात्रा, एवं अर्धमिच्छदा वाटमवक्त्रे प्रकुञ्चनं माया क्वात् । एवं त्रयोदशादिष्वपि एतदनुषारं क मात्रा नियेया इति ॥ १०७ ॥

सम्यगनुवाचनस्य चयनाह, सानिच इति ।—प्रत्येति प्रत्यागच्छति, बहिर्देशमिति श्रेयः, बहिर्भागच्छतीत्यर्थः । “प्रत्येति” इत्यत्र “मात्राति” इति पाठान्तरम् । त्रियामस्यः पञ्चाशये एव प्रहरणं कृतावस्थानः । “विना पीडां त्रियामस्यः” इत्यत्र “ऊवाचोवो विना शीघ्रम्” इति सुश्रुते तथा “उपद्रवं विना शीघ्रम्” इति च ब्राह्मणं च पाठः ॥ १०८ ॥

हीनात्यनुवासनशीलं च स्नेहः, विष्टव्येति ।—विष्टव्यानि लक्ष्मिभूतः विष्टव्यानि अतिक्षिप्तवाचि अस्मात् तादृशः, स्नेह इत्यत्र विशिष्यं, वातमृमपुरीषाणां अन्वयरः इत्यर्थः ॥ १०९ ॥

केवलानुवाचनस्य केवलाख्यायनस्य वा अतिप्रयोगनिषेधमाह, स्नेहवस्तिमिति ।— इत्यनेव परस्परानन्तरितम् । स्नेहात् अनुवासने प्रमुक्तात् स्नेहादित्यर्थः । पित्तकफोत्क्रेदः पित्तकफोत्क्रेदः । “स्नेहात् पित्तकफोत्क्रेदः” इत्यत्र “स्नेहात् पित्तकफोत्क्रेदः”

अनुवाचनानर्थाः ।—

अनास्थाप्या येऽभिधेया नानुवाच्याश्च ते मताः ।
विशेषतस्त्वमी पाण्डु-कामला-मेह-पीनसाः ॥ १११ ॥
निरस्रप्लोहविड्मेदि-गुरुकोष्ठकफोदराः ।
अभिष्यन्दभृशस्थूल-क्लिमिकोष्ठाव्यभाक्ताः ॥
पीते विषे गरेऽप्यां श्लौपटौ गलगण्डवान् ॥ ११२ ॥

आख्यापनानर्थाः ।—

अनास्थाप्यास्त्वतिस्त्रिग्विधः क्षतोरस्को भृशं क्षयः ।
आमातिसारी वमिमान् संशुद्धो दत्तनावनः ॥ ११३ ॥
श्लासकासप्रसेकार्शी-हृक्काध्यानाल्पवज्रयः ।
पांयुशूलः कृताहारो बह्वच्छिद्रोदकोदरी ॥
कुष्ठौ च मधुमेहौ च मासान् सप्त च गर्भिणी ॥ ११४ ॥
अवस्थानुसारेण चिकित्सायाः कर्तव्यतादिनिर्देशः ।—
न चेकान्तेन निर्दिष्टे कुर्यादभिनिवेशनम् ।
भवेत् कदाचित् कार्याऽपि विरुद्धाऽभिमता क्रिया ॥ ११५ ॥

इति तथा “उत्कृष्टाग्निवधो क्षेडात्” इति च पाठान्तरम् । पवनाहयं वायुहृदिः,
निरन्तरनिवृत्त्यै रीत्यातिशयकरत्वात् ॥ ११० ॥

अनुवाचनानर्थाः, अनास्थाप्या इति ।—निरस्रः उपवासकृतिः । गुरुकोष्ठ-
कफोदराः गुरुकोष्ठफलः कफादुदरिष्य । आख्याप्यः ऊहस्तथा ॥ १११११२ ॥

आख्यापनानर्थाः, अनास्थाप्या इति ।—क्षतोरस्त्रः क्षरःक्षतो । संशुद्धः
विरिक्तः, “वमिमान्” इत्यनेन वमनलोक्तत्वात् । दत्तनावनः दत्तनस्यः । “अल्पवज्रयः”
इत्यत्र “अल्पवर्चसः” तथा “पांयुशूलः” इत्यत्र “शूलपायुः” इति पाठान्तरम् ।
बह्वच्छिद्रोदकोदरी बह्वुदोदरी हृक्काध्यादरी लकोदरी च ॥ ११२ ११४ ॥

शोधनानर्था अपि कदाचिदवस्थावशात् शोधनानर्थाः तथा शोधनानर्था अपि
कदाचिदवस्थावशात् शोधनं नाहन्ति इत्याह, न चेति ।—एकान्तेन अभिनिवेशनं
अधीतमेव कार्यामिति निर्बन्धमित्यर्थः । भवेत् कदाचित् कार्याऽपि विरुद्धाऽभिमता
किंवा कदाचित् विरुद्धाऽपि श्लासनमित्याऽपि किंवा अभिमता इत्या, अत एव

अवस्थानुसारेण निबिहायाः कर्तव्यत्वे इष्टानः ।—

हृदि हृद्दोग-गुल्फार्त्तं वमनं स्वे चिकित्सिते ।

अवस्थां प्राप्य निदिष्टं कुष्ठिनां वास्तकर्म च ॥ ११६ ॥

[इत्यनुवासनः] ।

अथ निरूहमाह—

निरूहप्रयोगस्य दिनकासादिनिर्देशः ।—

अनुवासास्य सिग्धतरं तृतीयेऽङ्गि निरूहयेत् ।

मध्येऽङ्गे किञ्चिदावृत्ते प्रयुक्ते वनिमङ्गले ॥

अभ्यक्तस्वेदितोत्पृष्ट-मलं नातिबुभुक्षितम् ॥ ११७ ॥

किञ्चिदावृत्ते इत्यल्पखलिते । तृतीयेऽङ्गि प्रायोवादात्, पञ्चमेऽप्यङ्गि क्रियते ; यदाह वाग्भटः, —“पञ्चमेऽयं तृतीये वा द्विवसे साधके शुभे” । निरूहयेदिति दोषं निर्हरेदित्यर्थः, अत एवाह सुश्रुतः, यथा— “दोषनिर्हरेणाच्छरीरोद्दण्डाद्वा निरूहः” इति । अस्यास्थापनमित्यपि नाम ; “वयःस्थापनादायुःस्थापनाद्वा” आस्थापनमिति सुश्रुत एव ।

कार्या भवेत्, तथा च चरकेष्वप्युक्तम्—“उत्पद्यते हि साऽवस्था देशकाक्षरत्वं प्रति । यदा कार्यमकार्यं स्यात् कर्म कार्यञ्च वक्ष्येत् ॥” इति ॥ ११५ ॥

अवस्थावशात् निबिहस्य कार्यत्वे इष्टानमाह, हृदिरेति ।—स्वे चिकित्सिते वमनादिचिकित्साधिकारे । कृष्यां दिरोगिणो निबिहवमना अपि यथा अवस्थावशात् कदाचित् वमनमर्हन्ति, एवं निबिहवस्तयोऽपि कदाचिदात्ययिके व्याधौ वस्तुचिताः भवन्ति, अतो ज्ञानवःत् निबिहानुरावस्थां विविधैः शोधनं प्रयुञ्जीत, निदिष्टे एव विषये प्रकानामिनिवेशं न कुर्व्यादिति निश्चयः । “कुष्ठिनां वस्तिकर्म च” इत्यत्र “वास्तिकर्म च योजयेत्” इति पाठान्तरमसङ्गतम् ॥ ११६ ॥

निरूहवस्तुप्रयोगस्य दिनकासादिकसाह, अनुवासेति ।—सिग्धतरं सम्यक्सिग्ध-मित्यर्थः, नातिसिग्धमिति यावत्, अतिसिग्धस्य निरूहनिषेधात् । “सिग्धतरम्” इत्यत्र “सिग्धतरम्” इति पाठान्तरम् । तृतीयेऽङ्गि अनुवासनान्तोये दिवसे । किञ्चिदावृत्ते किञ्चिदपगते इत्यर्थः । अभ्यक्तस्वेदितोत्पृष्टम् अल्पबुभुक्षया श्लार्थं श्लेष्मं श्लेष्मपुराचपुरीषम् ॥ ११७ ॥

नखीणि पलानि, खेहस्य घट, कल्कास्य द्वे, कषायस्य दश, त्रीणि च
आवाप्यस्य । एवं पित्ते मधुनञ्चचारि, खेहस्य च चचारि, कल्कास्य द्वे,
कषायस्य द्विपञ्चेति दशैत्यर्थः, आवाप्यस्य च चतुष्टयमिति । एवं कफे
मधुनः घटपलानीत्यादि योज्यम् ।

शार्ङ्गधरमतमाह—

निरुहस्य बहुधात्वनिर्देशः ।—

निरुहवस्तिर्वहुधा भिद्यते कारणान्तरेः । .

तैरेव तस्य नामानि कृतानि सुनिपुङ्गवैः ॥ १२१ ॥

निरुहस्य पर्यायार्थानिर्देशः ।—

निरुहस्यापरं नाम प्रोक्तमास्थापनं बुधैः ।

स्वस्थानस्थापनादोष-धातूनां स्थापनं मतम् ॥ १२२ ॥

निरुहस्य श्रेष्ठादिनामानिर्देशः ।—

निरुहस्य प्रमाणञ्च प्रस्थं पादोत्तरं परम् ।

मध्यमं प्रस्थमुद्दिष्टं हीनञ्च कुङ्कुवास्तयः ॥ १२३ ॥

आस्थापनादर्थः ।—

अतिस्निग्धोत्कृष्टदोषः क्षतोरस्कः क्षयस्तथा ।

आधानच्छर्दिद्विकार्यः-कासश्वासप्रपीडितः ॥ १२४ ॥

गुदशोधातीसारार्त्तो विस्त्रुचीकुष्ठसंयुतः ।

गर्भिणी मधुमेही च नास्थाप्यश्च जलोदरी ॥ १२५ ॥

आस्थापनादर्थः ।—

वातव्याधावुदावर्त्तं वातासृग्विषमञ्चरं ।

मूर्च्छादृष्णोदरानाह-मूत्रकञ्छाश्मरौषु च ॥ १२६ ॥

शार्ङ्गधरीकनिरुहमाह, निरुहिति ।—तैः कारणभेदेरित्यर्थः ॥ १२१ ॥

निरुहस्य नामान्तरं तस्य च निरुक्तिमाह, निरुहस्येति ।—स्वस्थानस्थापनान्
विनाशैवताया दोषधातूनां अस्थाने आनयनादित्यर्थः ॥ १२२ ॥

निरुहस्य श्रेष्ठादिनामानिर्देशः, निरुहस्य पर्यायार्थानि ।—प्रस्थं पादात्तरं शार्ङ्गधराव-
द्यम् । परम् कृतम् । कुङ्कुवास्तयः घटप्रपल्यानि ॥ १२३ ॥

अनास्थापनाह—शरीरे ॥ १२४, १२५ ॥

वृक्षसृग्दरमन्दाग्नि-प्रमेहेषु निरुद्धम् ।

शूलेऽन्वपित्ते हृद्रोगं योजयेद्विधिवहुधः ॥ १२७ ॥

निरुद्धप्रयोगविधिः ।—

उत्सृष्टानिलविष्मृतं सिग्धं स्वन्नमभाजितम् ।

मध्याङ्गे गृहमध्यं तु यथायोग्यं निरुद्धयेत् ॥ १२८ ॥

निरुद्धं श्लेष्वांशविधितदेशः ।—

श्लेष्वांशविधानेन बुधः कुर्यान्निरुद्धम् ॥ १२९ ॥

प्रयोगानन्तरं कर्त्तव्यनिर्देशः ।—

जाते निरुद्धे च ततो भवेदुत्कटकासनः ।

तिष्ठेन्मुहूर्त्तमात्रन्तु निरुद्धागमनच्छ्रया ॥ १३० ॥

अनायान्तं सुहृत्तान्ते निरुद्धं शोधनैर्हरेत् ।

निरुद्धैरेव मतिमान् चारमूत्रान्श्लेष्मैः ॥ १३१ ॥

सम्यङ्निरुद्धस्य लक्षणमाह चिकित्सास्मृते यथा—

सम्यग्शोधितानिरुद्धलक्षणम् ।—

न धावत्यौषधं पाणिं न तिष्ठत्यवलिप्य च ।

आख्याप्यानाह—धातव्याधाविति ॥ १२६।१२७ ॥

प्रयोगविधिमाह, उत्सृष्टेति ।—अभोजितं “न तु मुक्तवते दयमाख्यापनमिति
श्रुतिः । आसं तद्वि हरित् मुक्तं हृदि दीपाय कोपयेत् ॥” इति मुक्तवतः आख्यापन-
निषेधात् । मध्याङ्गे अपगतपावनप्याङ्गे, “मध्याङ्गे विशिदाहृतं” इति दर्शनात् ॥१२८॥

अतिदेशेन निरुद्धविधिमाह, श्लेष्वांशेति ।—श्लेष्वांशविधानेन अनुवासनोक्त-
श्लेष्वा ॥ १२९ ॥

उत्कटकासनं कर्त्तव्यमाह, जाते इति ।—उत्कटकासनः ऊर्जातुः सव्
सुविष्ट इत्यर्थः । अथमुत्कटकासनो भवेत् ? इत्याह, निरुद्धागमनेच्छ्रया टस्य
काषादेर्बहिर्गःसरणार्थम् । क्रियन्ते कार्त्तं तथा भवेत् इत्याह, मुहूर्त्तमात्रम्
अत्यवसयम्, मिश्रन्त्यादामितिसिद्धयर्थः । सुहृत्तान्ते अनायान्तं कर्त्तव्यमाह, अनायान्त-
मिति ।—चारमूत्रान्श्लेष्मैः चारादपुक्तेः शोधनेः शोधनद्रव्यैः । निरुद्धवशिभि-
र्हृत् हरित् वाहरागयेत् ॥ १३०।१३१ ॥

चिकित्सास्मृत्युक्तं सस्यं निषिद्धं निरुद्धं अथवासाह, वेति ।—शोधने
निषिद्धं श्लेष्वादिपुं निरुद्धोपुं प्राणिं तु, हावति तस्यतया मन्वाञ्जितस्य उक्तं च

न करोति च सीमन्तं स निरुद्धः सुयोजितः ॥ १३२ ॥

कल्कांस्त्रेहकषायाणामविवेकाद्विषग्वरैः ।

वस्तिस्तु कल्पितः प्रोक्तस्तस्यादानं तथाऽर्थकृतं ॥ १३३ ॥

न धावति न पृथग्भवति । सीमन्तं तैलादिरेखान् । एतेन मधुं
क्षीहादीनाम् अपृथग्भावात् इत्युक्तं भवति, अत एवोक्तं कल्केत्यादि ।

सदृकोष्ठे वस्तिप्रयोगविधिः ।—

पूर्वोक्तेन विधानेन गुटे वस्तिं निधापयेत् ।

विंशन्मात्रास्थितो वस्तिस्ततस्तूत्कटुको भवेत् ॥ १३४ ॥

उत्कटुको भवेदिति वस्तेरागमनाय । उत्कटुक इति उद्गत इति
श्लोके । * एतच्च सदृकोष्ठं प्रति विगिनच्च ।

मात्रास्वरूपनिर्देशः ।—

यावत् पथ्यति हस्तायं दक्षिणं जानुमण्डलम् ।

निमेषान्मेषकालो वा सा मात्रा परिकीर्तिता ॥ १३५ ॥

आशोतीत्यर्थः, नातितरलं भवतीति यावत्, तथा अतिमान्दतया शोषधं पाणिमव-
लिय न तिष्ठति, तथा सीमन्त सीमन्तवत् तैलादिरेखादिकं, न करोति स निरुद्धः
सुयोजितः सुनिश्चितः, वस्तिदानकाले एवमकारेण चेत् वस्तिद्रव्यं निश्चितं भवेत्,
तदा स एव निरुद्धः सम्यक् कार्यसाधकत्वात् सुयोजित इति मन्यन्ते । अविवेकान्
अपृथग्भावात्, सम्यक् निश्चोभावादित्यर्थः । तस्य उत्कटुपेक्ष सुयोजितस्य बलैः,
आदानं प्रयोग इति यावत्, तथाऽर्थकृतं सुयोजितस्य बलैर्धोऽर्थः अर्थसाधन-
रूपमत्कृतं । “तस्यादानं तथाऽर्थकृतं” इत्यत्र “तस्य दानं यथाऽर्थकृतं” इति
सुसुते पाठः ॥ १३२।१३३ ॥

सदृकोष्ठे प्रति वस्तिप्रयोगविधिमाह पूर्वोक्तेनेति ।—पूर्वोक्तेन विधानेन उत्कृष्टा-
निलविण्मूत्र तथा न धावत्योषधं पाणिम् इत्याद्युक्तविधानेनेत्यर्थः । विंशन्मात्रास्थितः
वस्तिप्रयोगानन्तरं निमेषान्मेषे यावान् समथो गच्छति तावन्तं कालमवच्छिनः
सन् इत्यर्थः ॥ १३४ ॥

विंशन्मात्रा इत्युक्तं, तस्मात्मात्रायाः स्वरूपमाह, यावदिति ।—पथ्यति पथ्याः
गच्छति, परिवेद्यतीत्यर्थः । दक्षिणं हस्तायमित्यन्वयः ॥ १३५ ॥

* एतत्—विंशन्मात्रावस्थानम् । विगिनं—सञ्जातपुरीषवेगम् ।

अवेगिनं क्रूरकोष्ठञ्च प्रति यथा—

क्रूरकोष्ठे वक्तिप्रयोगविधिः ।—

जानुमण्डलमावेष्ट्य दत्तं दक्षिणपाणिना ।

कृष्टनेत्रकृटाग्रञ्च शतं तिष्ठेदवेगवान् ॥ १३६ ॥

द्वितीयं वा तृतीयं वा चतुर्थं वा यथाऽर्हतिः ।

पुटं प्रटापयेद्द्वैद्यो बुद्ध्वा रोगवन्नावलम् ॥ १३७ ॥

कृष्टनेत्रो वहिष्कृतनलिकः । कृटा “तुडो” इति ख्याता । यथाऽर्हति इति यो यावन्तं पुटमर्हति तस्मै तावन्तं पुटं दापयेदित्यर्थः ।

वक्तिनिवृत्तिविधिः ।—

सम्यङ्निरूढलिङ्गे तु प्राप्ते वक्तिं निवारयेत् ॥ १३८ ॥

अन्यच्च ।—

निरूढस्य सम्यग्भोगसत्त्वम् ।—

नाभिप्रदेशश्च कटिश्च गत्वा कुक्षिं समानोद्य पुनश्च सृष्टः ।

संस्त्रिह्य कार्यं सपुरीषदोषः सम्यक् सुखेनेति च यः स वक्तिः ॥ १३९ ॥

प्रसृष्टविष्मन्नसमीरणत्वं कुर्याग्नेहृद्वाशयलाघवानि ।

वेगोपशान्तिः प्रकृतिस्थिता च बलश्च तत् स्यात् सुनिरूढलिङ्गम्

॥ १४० ॥

क्रूरकोष्ठस्य अवेगिनस्य अथप्यानसाक्षनिवृत्तमाह, जान्ति ।—अवेगवान् पुरुषः वक्तिमन्वहिविष्मन्नस्य दक्षिणपाणिना जानुमण्डलं वेदयित्वा शतकृष्टकोटिकोप-भोगिणसत्त्वपेत्य ततः उत्कृष्टको भवेत् इत्यर्थः ॥ १३६—१३८ ॥

सम्यङ्निरूढस्य सत्त्ववन्माह, प्राप्तेति ।—सृष्टः प्रयुक्तः, सः वक्तिः नाम्नादिर्बलं गत्वा पुनः कुक्षिं समानोद्य कार्यं संस्त्रिह्य च । “सृष्टम्” इति पाठः च साधुः । “सृष्टः” “सर्वम्” इति वा साधुः । सर्वेनेति पाठे—आयमित्यस्य विशेषणम् । अरके “पार्श्वम्” इति पाठः । सपुरीषदोषः दोषो वानादिः पुरीषदोषाणां अह, सुखेन प्रयत्नं विनेव सम्यक् इति वक्तिरानुवृत्तिः, स वक्तिः सुप्रयुक्तः सम्यक् प्रयुक्तश्च वक्तिरित्यर्थः । आशयः मन्त्राशयः तस्य सात्त्विकम् । वेगोपशान्तिः व्याधिवेगोपशान्तं पुरीषवेगानामगमनं वा । “वेगोपशान्तिः” इत्यत्र “रोगोपशान्तिः” इति अरके पाठः ॥ १३९ ॥ १४० ॥

असम्यङ्निरूढलक्षणमाह —

दुष्ययुक्तनिरूढलक्षणम् ।—

स्यात् हृत्किरोरुक् गुटकुच्चिल्लिङ्गे शोथः प्रतिश्या परिकर्त्तिका च ।
 ज्ञानासिकामासतमूत्रसङ्गः श्वासो न सम्यक् च निरूहिते स्यात्

॥ १४१ ॥

अथोगातिथोगयोरातिदेशिकलक्षणम् ।—

अथोगातिथोगश्च निरूहस्य विरेकवत् ॥ १४२ ॥

[इति निरूहवस्तिविधिः] ।

अथोत्तरवस्तिमाह, यदाह शार्ङ्गधरः,—

उत्तरवस्तेनेत्रपरिमाणादिनिर्देशः ।—

अतःपरं प्रवक्ष्यामि वस्तिमुत्तरसंज्ञितम् ।

हाटशार्ङ्गलकं नेत्रं मध्ये च कृतकर्णिकम् ॥

मालतोपुष्पवृन्ताभं छिद्रं सर्वपनिर्गमम् ॥ १४३ ॥

वयोभेदेन खेदमात्रानिर्देशः ।—

पञ्चविंशतिवर्षाणामधो मात्रा द्विकार्षिकी ।

तदूर्ध्वं पलमात्रा च खेदस्योक्ता भिषग्वरेः ॥ १४४ ॥

असाधनिरूढलक्षणमाह, आदिति ।—परिकर्त्तिका गुदे अतंगवत् पीडा ।
 ज्ञानासिका ज्ञानास एव ॥ १४१ ॥

अथोगातिथोगयुक्तयोः निरूहयोर्लक्षणमतिदेशेनाह, अथोग इति ।—विरेकवत्
 विरेचनस्य अथोगातिथोगयोर्यत् लक्षणं निरूहस्यापि अथोगातिथोगयोस्तदेव लक्षण-
 मिति ॥ १४२ ॥

शार्ङ्गधरोक्तमुत्तरवस्तिमाह, अतः परमिति ।—मूत्रमार्गेषु देवो वस्तिदत्तरवस्तिः ।
 उत्तरवस्तेनेत्रविधिमाह, हाटशक्ति ।—मध्ये जेदमध्यदेशे । मालतोपुष्पवृन्ताभं
 मालतोपुष्पवृन्तवत् स्थूलं गुच्छामुखलस्य नेत्रं कार्ष्णिकम् ॥ १४३ ॥

वयोभेदेन खेदमात्रमाह, पञ्चविंशतीति ।—पञ्चविंशतिवर्षाणामधः इति चतु-
 विंशतिवर्षपर्यन्तमित्यर्थः । तदूर्ध्वं पञ्चविंशतिवर्षानारभ्येत्यर्थः ॥ १४४ ॥

वृत्तवृत्तिपद्योमितिः ।—

अथास्थापनशुद्धस्य त्वस्य स्नानभोजनेः ।

स्थितस्य जानुमात्रे च पोटेऽन्विथ शलाकया ॥ १४३ ॥

स्निग्धया मेढमार्गेण ततो नेत्रं नियोजयेत् ।

शनेः शनेर्घृताभ्यक्तं मेढरन्ध्रेऽङ्गुलानि षट् ॥ १४४ ॥

ततोऽवपीडयेद्दस्तिं शनेनेत्रञ्च निहरेत् ।

ततः प्रत्यागते खेहे खेहवास्त्रिक्रमा दितः ॥ १४५ ॥

श्लोषा चान्तेनस्य परिभाषादिानदेशः ।—

श्लोषां कनिष्ठिकास्थूलं नेत्रं कुख्याद्दशाङ्गुलम् ।

मुद्गप्रवेश्यं योज्यञ्च योन्यन्तश्चतुरङ्गुलम् ॥ १४६ ॥

श्लोषाक्षयोर्भ्रूमार्गे देहस्य नेत्रस्य परिभाषादिानदेशः ।—

दशङ्गुलं मूत्रमार्गं च सूक्ष्मं नेत्रं नियोजयेत् ।

मूत्रकञ्चुविकारेषु बालानामेकमङ्गुलम् ॥ १४७ ॥

यदाह वाग्भटः,—

वाग्भटभते श्लोषामुत्तरवक्षिप्रथीने क्षालादिनिदेशः ।—

श्लोषामार्त्तवकाले तु योनिर्गृह्यात्प्रावृता ।

विदधोत तदा तस्मादनृतावपि चात्यये ॥ १४८ ॥

यानिविभ्रंशशुलेषु योनिव्यापदसृग्दरे ।

वक्षिदानविक्षिमाह, अथेति ।—जानुमात्रे जानुप्रमाचोदते । “जानुमात्रेच” इति

पाठे—जानुप्रमाचोदतया उपलक्षिते, जानुमात्रोदते इत्यर्थः. पोटे चाक्षने स्थितम् ।

स्निग्धया घृताद्यभक्तया शलाकया, चन्दिथ अश्लव्यादिदक्षमनुसन्धाय । ततः वक्षिदाना-

ननरम् । वक्षिं खेहादिपृथ्ववक्षिपुटवमित्यर्थः । निहरेत् वक्षिष्य्यात् ॥१४५—१४७॥

श्लोषां नेत्रप्रमाचमाह, श्लोषामिति ।—कनिष्ठिकास्थूलं कनिष्ठाङ्गुलवत् स्थूलम् ।

दशाङ्गुलं दशाङ्गुलदीर्घम् । मुद्गप्रवेश्यं मुद्गप्रवेश्यार्त्तविक्षिद्रवितम् ॥ १४६ ॥

श्लोषाक्षयोर्भ्रूमार्गे देहस्य नेत्रस्य प्रमाचमाह, दशङ्गुलमिति ।—दशङ्गुलं मूत्रमार्गे

प श्लोषानेव मूत्रलोतसि दशङ्गुल नेत्रं प्रवेशयेत् । बाह्यानां कन्यकानाम् ॥ १४७ ॥

वाग्भटोक्तं श्लोषामुत्तरवक्षिदानवाचमाह, श्लोषामिति ।—योनिर्गृह्यात्प्रावृता

विवृता योनिः गृह्याति, वक्षिणिति श्लेषः, चार्त्तवकाले जरायुसुखविक्षिद्रवणात् । तदा

चार्त्तवकाले, विदधोत, वक्षिणिति श्लेषः । अथतावपि चान्तेने योनिविभ्रंशसौ

शनेर्निष्कम्पमाधेयं सूक्ष्मं नेत्रं विचक्षणैः ॥ १५१ ॥

स्त्रीषां योनि-मूत्रमार्गयोः बालानां मूत्रमार्गे च खेदनाचानादयः ।—

योनिमार्गेषु नारीणां स्नेहमात्रा द्विपान्क्तौ ।

मूत्रमार्गे पलोन्माना बालानाञ्च द्विकार्षिकौ ॥ १५२ ॥

स्त्रीषां वस्त्रप्रयोगविधिः ।—

उत्तानायै स्त्रियै दद्याद्दूङ्गजान्वै विचक्षणैः ॥ १५३ ॥

अप्रत्यागच्छति वस्त्रो कर्त्तव्यनिर्देशः ।—

अप्रत्यागच्छति भिषग्वस्तावुत्तरसंज्ञिते ।

भूयो वास्तं निदध्याच्च संयुक्तं शोधनेर्गणैः ॥ १५४ ॥

योगौ दत्तवस्तनानमने कर्त्तव्यनिर्देशः ।—

फलवर्त्तं निदध्यात् वा योनिमार्गे दृढां भिषक् ।

सूत्रैर्विनिर्मितां स्निग्धां शोधनद्रव्यसंयुताम् ॥ १५५ ॥

वस्त्रिदशदाहं वस्त्रविधिः ।—

दृढमाने तदा वस्त्रौ दद्याद्वस्त्रिं विशारदः ।

श्रीरिहञ्चकषायेण पयसा शीतलेन वा ॥ १५६ ॥

वास्तविके व्याधौ अनासंभवादिपि वस्त्रं विदधीत इत्यर्थः । कथं विदधीत ?
पलाह, जनेरिति ।—निष्कम्पं यथा तथा प्रथमकाले हस्तौ यथा न कम्पेत तथा
इत्यर्थः ॥ १५०-१५१ ॥

स्त्रीषां योनिमार्ग-मूत्रमार्गयोस्तथा बालानाञ्च मूत्रमार्गे खेदनाचानाह, योनि-
मार्गेष्विति ।—योनिमार्गेषु अपत्यपक्षेषु इत्यर्थः । बालानां कल्पकानाम् ॥ १५२ ॥

वस्त्रिदशविधिमाह, उत्तानायै इति ।—उत्तानायै ऊर्ध्वमुखशयिन्यै । ऊर्ध्वजास्ये
जागृह्यं वस्त्रोच्य ऊर्ध्वोक्तव्यं च ज्ञेयताये ॥ १५३ ॥

शनि-सृते वस्त्रो कर्त्तव्यमाह, अप्रत्यागच्छतीति ।—संयुक्तं शोधनेर्गणैः वस्त्रिशोधन-
द्रव्यमसृटेः संसृष्टम् । "सप्ततम" इत्यत्र "संयुक्तेः" इति पाठान्तरम् ॥ १५४ ॥

योगौ दत्तवस्तानामिति-सृते कर्त्तव्यमाह, फलवर्त्तं इति ।—फलवर्त्तं मदनफलार्द्ध-
निर्मितां वर्त्तम् ॥ १५५ ॥

द्रव्याचानमि.सरचात् वस्त्रिदाहो उपक्रममाह, दद्यादने इति ।—वस्त्रौ वस्त्रिदशे
वस्त्रिम् उत्तरवस्त्रम् । श्रीरिहञ्चकषायेण न्ययोधादीनां कायेन ॥ १५६ ॥

उत्तरवक्षेर्गुणः निबिडव्याजनिर्देशः ।—

वस्तिः शुक्ररुजः पुंसां स्त्रीणामात्तेवजां रुजाम् ।

हन्यादुत्तरवस्तिस्तु नोचितो मेडिनां क्वचित् ॥ १५७ ॥

वतिदेशेन सम्यग्योगव्यवहारादिनिर्देशः ।—

सम्यक् दत्तस्य लिङ्गानि व्यापदः क्रम एव च ।

वस्तोरुत्तरसंज्ञस्य समानं स्नेहवस्तिना ॥ १५८ ॥

फलवर्तेः स्वरूपं विविच्य ।—

घृताभ्यक्ते गुटे चेष्या श्लक्ष्णा स्वाङ्गुष्ठसन्निभा ।

मलप्रवर्तिनौ वर्तिः फलवर्तिश्च सा स्मृता ॥ १५९ ॥

आनन्दसेनस्वाह, वस्तिमात्रा यथा—

आनन्दसेनमते उत्तरवस्त्य दोषां मादानिर्देशः ।—

अनुवासनभेदश्च मात्रावस्तिरुदीरितः ।

पलाईमुत्तरो वस्तिर्मात्रावस्तिः पल्लवयम ॥ १६० ॥

यापना स्नेहवस्तिश्च हावेतौ षट्पलान्वितौ ।

पिच्छावस्तिर्भवेत् प्रस्थः पादोनः कौर्त्तितोऽपरः ॥ १६१ ॥

यापनावस्तिरिति वार्ताविकारयापनार्थं यो वस्तिरित्यर्थः ।

अथ धूमपानविधिः—

धुमावश्यायजदोषनिर्देशः ।—

धूमः पित्तानिलौ कुर्यादवश्यायः कफानिलौ ॥ १६२ ॥

उत्तरवक्षेर्गुणमाह, वस्तिरिति ।—वस्तिरुत्तरवांसः ॥ १५७ ॥

सम्यग्योगादोषां लक्षणमतिदेशेन निर्दिशति, सम्यगिति ।—क्रमः चिह्नित्वा-
प्रथायो ॥ १५८ ॥

फलवर्तेः स्वरूपमाह—घृताभ्यक्ते इति ॥ १५९ ॥

आनन्दसेनमते उत्तरवस्त्यादोषां मादानाह, अनुवासनेति ।—पादोनः कौर्त्तितो-
ऽपरः अपरः एतद्वार्ताविकारवस्त्यादिः पादोनः प्रस्थः अतुदंश पलानौवर्धे ।
“पादोनः” इत्यत्र “नपादः” इति पाठान्तरम् ॥ १६०।१६१ ॥

अथ धूमपानविधिं वक्ष्यमादौ धुमावश्याययोर्दोषमाह, धूम इति ।—धूमः
मासामुखप्रविष्ट, धूम इत्यर्थः । अवश्यायः,—धुमावश्यायव्येनाम कुम्भट्टिकाऽवगतस्या,
क्रमसदृशत्वात् धूममद्विधीति संज्ञान्तरत्वाच्च ॥ १६२ ॥

धूमपानगुणमाह—

धूमपानमाञ्जरीनाः ।—

गौरवं शिरसः शूलं पीनमोऽर्हावभेदकः ।

कर्णाक्षिशूलं कासश्च द्विक्राश्रामी गलगण्डः ॥ १६३ ॥

दन्तदौर्बल्यमास्त्रावः श्रोत्रघ्राणाक्षिदोषजः ।

पूतिघ्राणास्यगन्धश्च दन्तशूलमरोचकम् ॥ १६४ ॥

हनु-मन्याग्रहः कण्डूः क्लमयो मुखपाण्डुता ।

श्लेष्मप्रमेको वैस्त्र्यं गलगण्डाधिजिह्वके ॥ १६५ ॥

खान्दित्यं पिच्छरत्वञ्च केशानां पतनं तथा ।

क्षवद्यथातितन्द्रा च बुद्धेर्भोऽतिनिद्रता ॥

धूमपानात् प्रशाम्यन्ति बलं भवति चाधिकम् ॥ १६६ ॥

चकाशान्तिपीतयोर्धूमशोर्धवाः तन्प्रतीकारश्च ।—

रक्तपित्ताम्यवाधिर्य-दृग्मूर्च्छामटमोहकत् ।

धूमोऽकालेऽतिपीतो वा तत्र शौतो विधर्मतः ॥ १६७ ॥

पञ्चविधधूमानी नामानि ।—

प्रायोगिकः स्नेहिकश्च वेरेचनिक एव च ।

कासहारी वामनीयो धूमः पञ्चविधो मतः ॥ १६८ ॥

प्रायोगिकः प्रयोगः स्वस्थस्य । स्नेहकारी स्नेहिकः । दीपविरचनात्
वेरेचनिकः । कण्टकार्यादिभिर्धूमपानात् कासहरः । वमनकारो
वामनीयः ।

धूमपानगुणमाह. गौरवमिति ।—श्रोत्रघ्राणाक्षिदोषजः आस्त्रावः कर्णाक्षिणः ।
कर्णाक्षिशूलं जिह्वागतरोमभेदः । केशानां पिच्छरत्वं पिच्छरत्वञ्चता, पतनमपि
केशानाम् । क्षवद्यः द्विक्रा, "हाचि" इति कोटि ॥ १६३—१६६ ॥

चकाले शान्तिपथ्येन च पीतञ्च धूमश्च सप्ततीक्षारं दीपमाह, रक्तपित्तेति ।—
तत्र चविधिपीतधूमजरक्तपित्तादौ ॥ १६७ ॥

कार्यभेदेन धूमञ्च पञ्चविधत्वमाह, प्रायोगिकः इति ।—प्रयोगे स्वस्थस्य निन्दनं
प्रयोगे इतः प्रायोगिकः । वेरेचनिकः शिरःस्वच्छकनिःकारकः ॥ १६८ ॥

धूमोद्गीरव्यहारनिर्देशः ।—

वक्रोपैव वमेष्टमं नस्तौ वक्रेण वा पिवन् ॥ १६८ ॥

दोषाद्यानवस्थानविशेषे धूमपानहारनिर्देशः ।—

उरःकण्ठगते दोषे वक्रेण धूममापिबेत् ।

नासया तु पिबेद्दोषे शिरोघ्नात्पाक्षिसंश्रये ॥ १७० ॥

धूमपचक्षुषाणां द्रव्यनिर्देशः ।—

गन्धैरकुष्ठतगरैर्वर्त्तिः प्रायोगिकी मता ।

खैट्टिके तु मधुच्छिष्ट-खेडगुग्गुलुपर्जकैः ॥ १७१ ॥

शिरोविरेचनद्रव्यैर्वर्त्तिर्वैरेचने मता ।

कासघ्नेरेव कासघ्नी वामनेर्वामनी मता ॥ १७२ ॥

निषेधमाह—

धूमपानानर्हाः ।—

योज्या न पित्तरक्ताग्नि-विरक्तौटर्मैद्धिषु ।

तिमिरोह्वानिलाध्वान-रोद्धिणो-टत्तवस्तिषु ॥ १७३ ॥

येन द्वारेण धूमः पातव्यः येन वा त्यक्तव्यमदाह, वक्रोपेति ।—गन्धः नाभिकर्षा वक्रेण मुखेन वा धूमं पिवन् वक्रोपैव वमेत् उद्दिरेत्, न तु नासया वमेत् इत्येव-कारार्थः, तथाकारणे दोषश्रुतेः, अटुक्तं चरके—“प्रतिशोभं गतो ह्यायु धूमो दिव्यादि-अशुभो” इति ॥ १६८ ॥

नस्तौ वक्रेण वा पिवन् इत्युक्तं, तत्र कुत्र गन्धः कुत्र वा वक्रेण पातव्य इत्या-काङ्क्षायां दोषस्य अवस्थानभेदात् धूमपानमागमाह—उरः इति ॥१७०॥

पचक्षुषुषाणां पृथक् पृथगुपादानसामय्यमाह, गन्धैरिति ।—अकुष्ठतगरैः कुष्ठतगरविरहितैः, कुष्ठतगरयोरतितीक्ष्णत्वेन नस्तु कुष्ठस्य बलत्वात्, गन्धैः अगुर्धाग्नि-गन्धद्रव्यैः, वर्त्तिः धूमवर्त्तिः । मधुच्छिष्टं सिक्चक, “नीम” इति प्रतिष्ठम् । खेड-शब्दनाम घृतवसशोयंइत्य, “वसाघृतमधुच्छिष्टेः” इति चरकवचनात् । शिरोविरेचन-द्रव्यैः श्रेताज्योतिष्याद्यादिभिश्चरकोत्तेः, देवदासीकटफलादिभिर्वा । कासघ्ने उद्धतौ-कण्ठकाद्यादिभिः शश्रुतीकैः । वामनेः वामनकारकेः सायुषर्मखुरप्रहादिभिः शश्रुतीकैः ॥ १७११७२ ॥

धूमपानार्हाणाह, योज्या इति ।—तिमिरः अक्षरोगभेदः । ऊर्ध्वानिष्ठः ऊर्ध्वभागः

मत्स्यनद्यद्विस्त्रोद्-चौरस्रहविप्राशिषु ।

शिरस्यभिद्धते पाण्डु-रोग जागरिते निशि ॥ १०४ ॥

रोहिणी कल्पोद्दिष्टा । आग्निधिति मत्स्यादिभिः सम्बध्यते पाने
भोजने च ।

अथ कवलगण्डूप्रधारणमाह ।

यदाह आर्षधरः,—

गण्डुपकवलधोयुगविधनामनिर्देशः ।—

चतुर्विधः स्याद्गण्डुषः क्षौद्रकः शमनस्तथा ।

शोधनो रोपणश्च कवलस्यापि तदिधः ॥ १०५ ॥

गण्डुपकवलधोयुगविधनामनिर्देशः ।—

स्निग्धाणोः स्त्रोत्रको वात स्यादुद्योतैः प्रसादनः ।

पित्त कटुस्त्रलवणैरुष्णैः संशोधनः कफे ॥ १०६ ॥

कषायतिक्तभक्षुरैः कटुष्णै रापणो व्रणे ।

चतुःप्रकारो गण्डुषः कवलस्यापि कोर्त्तितः ॥ १०७ ॥

गण्डुपकवलधोयुगविधनामनिर्देशः ।—

असञ्चारो मुखे पुर्ये गण्डुषः कवलक्षरः ।

अहार इत्यर्थः । दतवास्तु कृतनिवृद्धवक्तिषु । शिरसि अभिद्धते दन्तादिभिः ।
प्रकृते ॥ १०३ ॥ १०४ ॥

अथ कवलगण्डुप्रयोगनिश्चयमाह, चतुर्विध इति ।—क्षौद्रकः ज्वररोगतरोने
क्षौद्रकारकः । शमनः दोषप्रसादनः । शोधनः कफनिःसारणः । रोपणः मुखलक्षण-
दूरणः । कवलस्यापि तदिधः क्षौद्रकादिभेदेन चतुर्विधः ॥ १०५ ॥

अदिहादोनां विषयमुपादानमाह, स्निग्धोष्णैरिति ।—पित्ते व्यादुग्धीः प्रसादनः
शमन इत्यर्थः । 'उष्णैः संशोधनः' इत्यत्र 'रुष्णैः शोधनः' इति सुसुते तथा
'उष्णैः' इत्यत्र 'रुष्णैः' तथा 'कटुष्णैः' इत्यत्र 'कषणैः' इति अमरकृद्दि-
माहः ॥ १०६ ॥ १०७ ॥

असञ्चारो मुखे पुर्ये गण्डुषः कवलक्षरः ।—असञ्चारो मुखे पुर्ये गण्डुषः

तत्र द्रवेषु गण्डूषः कल्केन कवलाः स्मृतः ॥ १७८ ॥

गण्डूषे प्रवेद्यदूर्ध्वं कवलाद्यैः कल्केन च माननिर्देशः ।—

दद्यात् द्रवेषु चूर्णञ्च गण्डूषे कीलमात्रया ।

कार्षप्रमाणः कल्केन कवले दौषते बुधैः ॥ १७९ ॥

गण्डूषकारणधारणोपयोगिव्योनिर्देशः ।—

धार्थ्यन्ते पञ्चमाहर्षाद्गण्डूषकवलादयः ॥ १८० ॥

गण्डूषधारणे कर्त्तव्यतासङ्ग्रानिर्देशः ।—

गण्डूषान् सुस्थितान् कुर्व्यात् खिन्नभालगन्ताननः ।

मनुष्यस्त्रौन् तथा पञ्च सप्त वा दोषताशनान् ॥ १८१ ॥

गण्डूषधारणस्य समयावधिनिर्देशः ।—

कफपूर्णास्यता यावच्छेदो दोषस्य वा भवेत् ।

नेत्रप्राणसुतिर्यावत् तावद्गण्डूषधारणम् ॥ १८२ ॥

अतिदेशेन प्रतिधारणकवलयोर्द्वयनिर्देशः ।—

यस्यौषधस्य गण्डूषस्तस्यैव प्रतिधारणम् ।

कवलस्यापि तस्यैव ज्ञेयोऽत्र कुशलैर्नरैः ॥ १८३ ॥

अरः सधारण्यमः कवलाः । द्रवेषु खरवकाद्यादिद्रवेषु । कल्केन विचिद्रुवाद्योहितेन कल्केन ॥ १७८ ॥

गण्डूषकवलाद्यैः प्रयोग्ययोः चूर्णकल्कयोः माषानाह—दद्यादिति ॥ १७९ ॥

गण्डूषकारणधारणोपयोगिव्योनिर्देशनाह, धार्थ्यन्ते इति ।—कवलादय इत्यत्र आदिः प्रत्यात् प्रतिधारणस्य सङ्घमः ॥ १८० ॥

गण्डूषधारणस्य सङ्ग्रानाह, गण्डूषानिति ।—सुस्थितान् सुकृतानित्यर्थः । “सुस्थितान्” इत्यत्र “सुस्थितः” इति प्राङ्ङप्रत्ययः पाठः साधुः । खिन्नभालगन्ताननः कलाटादिषु कृतस्त्रेद इत्यर्थः ॥ १८१ ॥

यावन्तं कालं गण्डूषकवलो धार्यौ तदाह, अफेति ।—द्विदो दोषस्य अतिनीभूत-
कफस्य सङ्घातभेदनम् ॥ १८२ ॥

अतिदेशेन कवलप्रतिधारणयोर्द्वयनाह, यस्येति ।—प्रतिधारणं चर्षणं, चूर्ण-
सङ्ग्रहादितिर्इति शेषः ॥ १८३ ॥

अधोगातिधोगयुक्तयोः गण्डपक्षधोर्लक्षणम् ।—

हीनयोगात् कफोत्क्लेशो रसाज्ञानारुची तथा ।

अतियोगात् मुखे पाकः शोषस्तृष्णा क्लमो भवेत् ॥ १८४ ॥

गण्डपक्ष मध्यगधोगकचचम् ।—

व्याधिरपचयस्तुष्टिर्देगद्यं वक्त्रलाघवम् ।

इन्द्रियार्था प्रसादश्च गण्डेषु शुद्धिलक्षणम् ॥ १८५ ॥

अन्यच्च—

कचमगण्डेषुशोषश्चगतमोदानरम् ।—

सुखं मञ्चार्यते या तु सा मात्रा कवले हिता ।

असञ्चार्या तु या मात्रा गण्डेषु सा प्रकोर्त्तिता ॥ १८६ ॥

अथ रक्तमोक्षणविधिः ।

अतिरक्तसावे दोषनिर्देशः ।—

अतिसृती हि सृज्यः स्याद्दरुणा वाऽनिलामयाः ॥ १८७ ॥

विशुद्धरक्तपुरुषस्य लक्षणम् ।—

प्रसन्नवर्णान्द्रियमिन्द्रियार्थानिच्छन्तमव्याहतपक्त्वैगम् ।

सुखान्वितं पुष्टिवलीपयन्नं प्रसन्नरक्तं पुरुषं वदन्ति ॥ १८८ ॥

हीनातिधोगयुक्तयोर्लक्षणमाह, हीनयोगादिति ।—पाकः शोषः उन्मथोरिव मुखे
इत्यनेनान्वयः ; मुखे पाकः मुखशोषश्च ॥ १८४ ॥

मध्यगण्डपक्ष कचचमाह, व्याधिरिति ।—वेद्यन् अपेक्षित्यं, मुखस्येति
शेषः ॥ १८५ ॥

प्राक् उक्तमपि गण्डपक्षधोर्लक्षणमाह, सुखमिति ।—सुगमम् ॥ १८६ ॥

रक्तमोक्षणविधिं वक्त्रमिच्छरादौ अतिरक्तसावे दोषमाह, अतिसृताविति ।—
अनिलामया वातव्याधयः ॥ १८७ ॥

विशुद्धशोषितस्य पुरुषस्य कचचमाह, प्रसन्नेति ।—इन्द्रियार्थान् उपरमादीन्,
इच्छन्तं यथायथमभिप्रेतन्तम् । अव्याहतपक्त्वैगम् अव्याहतः अप्रतिबद्धः पक्ता
जाठराननः, वेगः पुरीषादीनां प्रकृतिश्च यस्य तादृशं दीर्घाद्यर्थं यथायथं निःसृतमूष-
पुरीषादिभ्यः । “पक्त्वं” इत्यत्र “शक्ति” इति पाठः प्राणादिभ्यः ॥ १८८ ॥

रक्तभीषणोपयोगिज्ञाननिर्देशः ।—

मर्महोने यथाऽऽसन्न-प्रदेशे वेधयेच्छिराम् ॥ १८८ ॥

रक्तभीषणोपयोगिवयःप्रवृत्तिनिर्देशः ।—

न ह्यनघोडगतीत-सप्तत्यब्दसूतासृजाम् ।

अस्त्रिगधास्त्रेडितात्यर्थ-स्त्रेडितानिलरोगिणाम् ॥ १८९ ॥

गर्भेणो सूतिकाऽजौर्ण-पित्तास्रखासकासिनाम् ।

अतिमारीटरच्छर्दि-पाण्डुसर्वाङ्गशोथिनाम् ॥ १९० ॥

स्रद्धपीते प्रयुक्तेषु तथा पञ्चसु कर्मसु ।

नायान्द्रतां शिरां विध्येन्न तिर्यङ्नाप्यनुस्थिताम् ॥

नातिशीतोष्णवाताभ्रेष्वन्यत्रात्ययिकाद्गदात् ॥ १९१ ॥

अथ दृततैलमूर्च्छाविधिः ।

दृतमूर्च्छाविधिः,—

मूच्छनद्रव्याणां नामपरिमाणादीनां मूर्च्छाफलस्य च निर्देशः ।—

पथ्याधात्रीविभीतैर्जलधररजनीमातुलुङ्गद्रवैश्च

द्रव्यैरेतैः समस्तैः पलकपरिमितैर्मन्दमन्दानलेन ।

रक्तभीषणार्थं शिरावेधव्याननाश, मर्महोने इति ।—यथाऽऽसन्नप्रदेशे व्याधितव्यानसमीपे । “मर्महोने यथाऽऽसन्नप्रदेशेऽन्या व्यधयेच्छिराम्” इति वाक्ये पाठः । व्यध्यशिराणांमदर्शने मर्मवर्जिते तन्मनोपदेशे वा अन्थाः शिरा इत्यस्ये ता एव वेध्या इति तत्कारणः ॥ १८८ ॥

अवेध्याशिरानाश, न हीतः ।—“सप्तत्यब्द” इत्यत्र “सप्तत्यर्षाब्” इति पाठः प्रासादिकः । सूतासृजां शस्त्राद्याघातेन वेधः रक्तं नि सृते, प्राक् शिरावेधादिभ्य वा वेधा रक्तं निःसारितं तेषाम् । “सर्वाङ्गशोथिनाम्” इत्यत्र “सर्वाङ्गशोथिनाम्” इति पाठान्तरं न समीचीनम् । स्रद्धपीते स्रद्धपानानन्तरमेवेत्यर्थः, पूर्वमस्त्रिगधा शिरावेधनिषेधात्; अतिस्त्रिगधे इत्यर्थो वा । नायान्द्रतां नाशनाम् । तिर्यक् वक्रमादिना । अनुस्थिताम् उपवती यन्त्रणेनापि स्फोटा अपमहाश्रिताम् इत्यर्थः । आत्ययिकाद्गदात् शिरावेधनन्तरं विपत्तिजनकात् रोगादित्यर्थः, आत्ययिके तु व्याधी एतेष्वपि शिरा व्यधयेवेत्यर्थः ॥ १८९—१९१ ॥

अथ दृततैलयोः संस्कारविशेषं निवृत्तराशौ दृतस्य मूर्च्छानुविधिनाश, पथ्येति ।

षाज्यप्रस्थं विफेनं परिचपलगतं मूर्च्छयेद्द्वैयराजः

तस्मादापोपद्रोषं हरति च सकलं वोर्यवत् सीख्यदायि ॥ १८३ ॥

कटुरौलमूर्च्छाविधिः,—

मूर्च्छनद्रव्याणां नाममात्रादीनां मूर्च्छाफलस्य च निर्देशः ।—

वयःस्थारजनीमुस्त-विल्वटाडिमकेशरैः ।

क्ष्णजोरकङ्गोवेर-नलिकैः सविभीतकैः ॥ १८४ ॥

एतैः समांशैः प्रस्थे च कर्षमात्रं प्रयोजयेत् ।

काटुतेलं पचेत् तेन आमटोषहरं परम् ॥ १८५ ॥

एरण्डतैलमूर्च्छाविधिः,—

मूर्च्छनद्रव्याणां नामपरिमाणादिनिर्देशः ।—

विक्रमा मुस्तकं धान्यं त्रिफला वैजयन्तिका ।

ङ्गीवेरघनखजूर-वटशुङ्गा निशायुगम् ॥ १८६ ॥

नलिका भेषजं देयं केतकी च समं समम् ।

प्रस्थे देयं शाणमितं मूर्च्छने ढधि काञ्चिकम् ॥ १८७ ॥

तिलतैलमूर्च्छाविधिः,—

मूर्च्छनद्रव्याणां नामनिर्देशादिः ।—

कृत्वा तैलं कटाद्ये दृढतरविमले मन्दमन्दानलैस्तत्

तैलं निष्फेनभावं गतमिह च यदा शैत्ययुक्तं तदैव ।

—पथ्या हरितकी । चावी चामलकी । जलधरः मुस्तकम् । रजनी हरिद्रा ।

षाज्यप्रस्थं घृतशरावचतुष्टयम् । विफेनं निष्फेनं यथा तथा परिचपलगतं सर्वतोभावेन

द्रवीभूतमित्यर्थः । किमर्थं मूर्च्छयेदित्याह, तस्यादिति—तस्मात् मूर्च्छनात् ॥ १८३ ॥

साधपतैलमूर्च्छनविधिमाह, वयस्येति ।—वयस्य्या हरितकी । केशरं नाग-

केशरम् । ङ्गीवेरं बालकम् । प्रस्थे प्रस्थमिते तैले । कर्षमात्रमिति वयःस्थादीनां

प्रत्येकम् ॥ १८४ १८५ ॥

एरण्डतैलमूर्च्छाविधिमाह, विकसेति ।—विक्रमा मञ्जिष्ठा । वैजयन्तिका जयन्ती ।

सनः सप्तकम् । वटशुङ्गा वटावरीहः । निशायुगं हरिद्रा टाकहरिद्रा च । भेषजं गुण्ठी ।

शाणमितमिति प्रत्येकम् । ढधि काञ्चिकमपि प्रत्येकं शाणमितम् ॥ १८६ १८७ ॥

तिस्रदेवमूर्च्छाविधिमाह, क्लेति ।—शैत्ययुक्तं शीतोभूतम्, एतेन उष्णतायां

मञ्जिष्ठारात्रिनोभ्रेर्जलधरनलिकैः सामलैः साक्षपथैः
सूचीपुष्पाङ्घ्रिनीरैरुपहितमथितैर्गन्धयोगं जहाति ॥ १८८ ॥

मूर्च्छनद्रव्याणां मावावा मूर्च्छांफलस्य च निर्देशः ।—

तैलस्येन्दुकलांशिकैकविकसाभागोऽपि मूर्च्छाविधौ
ये चान्ये त्रिफलापयोटरजनीङ्गीवेरलोध्रान्विताः ।

सूचीपुष्पः षट्पावरोहननिकास्तव्याश्च पादांशिकाः
दुग्धं विनिर्हन्ति तैलमरुणं सौगन्धमाकुर्वते ॥ १८९ ॥

पञ्चपल्लवादिना मूर्च्छांशः कर्तव्यतादिनिर्देशः ।—

पत्रं पञ्चरसेर्द्युक्तं दधिलाक्षासमन्वितम् ।

मूर्च्छनं कारयेत् प्राञ्चो गन्धवर्णं जहाति च ॥ २०० ॥

पञ्चपल्लवम् ।—

आम्रजम्बुकपित्यानां बीजपूरकविल्वयोः ।

गन्धकर्मणि सर्वत्र पत्राणि पञ्चपल्लवम् ॥ २०१ ॥

सत्यां मूर्च्छनद्रव्यप्रवेगो निविध्यते इति मन्यन् । अर्चं विभीतकम् । सूचीपुष्पं
केतकी, तस्य मूलं वाञ्छनम् । अङ्घ्रि, षट्पावरोहः । सूचीपुष्पाङ्घ्रिनीरैरुपहितमथितैः
किञ्चन, तेषां तैलकेतकीमूलमित्यर्थः । नीरं वाञ्छनम् । उपहितमथितैः मिथित-
कुटितैरित्यर्थः । गन्धयोगं तैलस्य दौर्गन्ध्यादिकम् ॥ १८८ ॥

मञ्जिष्ठादिकं मूर्च्छनद्रव्यं विषयता मानेन वाञ्छामित्याह, तैलस्येति ।—इन्दु-
काशिकैकविकसाभागः मञ्जिष्ठायाः तैलापिचया षोडशभागैकभागः । तथाः
मञ्जिष्ठायाः, पादांशिकाः अतुषांशाः, तेन च त्रिफलादीनां प्रत्येकं मञ्जिष्ठापादांशो
आहः ॥ १८९ ॥

तैलस्य सौगन्धसौवर्णसम्पादनाय पञ्चपल्लवादिना मूर्च्छनस्य कर्तव्यतानाह,
पवनिति ।—पञ्चरसेर्द्युक्तं पत्रं बल्यनाथनासादीनां पत्रमित्यर्थः ; यथा—रभेः युक्तं
करसन, चार्दमित्यर्थः, न तु गुक्, पञ्च पञ्चविधं, पत्रम् आसादीनां पत्रम् । अर्चं
तैलस्य स्वाभाविकवर्णम् ॥ २०० ॥

गन्धद्रव्याणां त्रिगुडिसम्पादनाय पञ्चपल्लवाह, चासेति ।—बीजपूरकं “टावा” इति
प्रसिद्धगन्धीरनिर्घः । गन्धकर्मणि तैलस्य दुर्गन्धनाशे सौगन्धसम्पादने चेत्यर्थः ॥ २०१ ॥

अथ गन्धद्रव्यम् ।—

एलाचन्दनकुङ्कुमागुरुमुराकक्कोलमांसीशटी
श्रीवामच्छटग्रान्यपर्णशशभृत्क्षीणिध्वजोशौरकम् ।
कस्तूरीनखपूतिशैलजशुभामेथीलवङ्गादिकं
गन्धद्रव्यमिटं प्रदेयमखिलं श्रीविष्णुतैलादिषु ॥ २०२ ॥

अपरं गन्धद्रव्यम् ।—

देवदारुसरलागुरुत्वचं तेजपत्रघनकुष्ठकुङ्कुमम् ।
ग्रान्यपर्णशटिकोपगन्धकं मांसिकासुनवखोटि कुन्दुर् ॥ २०३ ॥
पूतिकं मधुरिकैलया नखी चन्दनं सपमरं प्रियङ्गुकम् ।
मेथिकामटसुवास्यचम्पकं देवताडनलिकासपृक्षया ॥ २०४ ॥
कक्कोलकं कल्कममानि तैले देयानि सर्वाणि सुगन्धिकानि ।
अन्यान्यशेषाणि हितानि वैद्यैर्वातापहारीणि सुयोजितानि ॥ २०५ ॥

मतान्तरम् ।—

कुष्ठञ्च नालुञ्चा पूतिरुशौरं श्वेतचन्दनम् ।
जटामांसी तेजपत्रं नखी सृगमदः फलम् ॥ २०६ ॥
कक्कोलं कुङ्कुमं क्षीचं लताकस्तूरिका वचा ।
सूक्ष्मैलाऽगुरु मुस्तञ्च कर्पूरं ग्रान्यपर्णकम् ॥ २०७ ॥

एष तैलानां शौगत्यापाटनाद्यै गुणोत्कर्षविधानाद्यैश्च गन्धपात्रोपयोगिद्रव्यमाह,
एषेति ।—चन्दनं श्वेतचन्दनं, सुगन्धिकानि । मुरा मुरासासी । श्रीवामः नवनीत-
खोटिः । कुटं तेजपत्रम् । अग्रमृग कर्पूरः । क्षीणीध्वजः गुल्फारोचना सिद्धकं वा ।
नखं नखी । पूतः खट्वात्री । शुभा लताकस्तूरिका ॥ २०२ ॥

मतान्तरीयगन्धद्रव्यमाह, देवदारुविति ।—त्वचं “दाक्षिणि” इति प्रसिद्धम् ।
उपगन्धकं वचा । मांसिका जटामांसी । सुनवखोटिः नवनीतखोटिः । कुन्दुर्-
कुन्दुर्खोटिः । पमरा गन्धद्रव्यमेतः तथा सद्य वपुनामं सपमरम् । मदः कस्तूरी ।
सुवास्यचम्पकं सुगन्धिकम्पकम् । देवताडः गन्धद्रव्यविशेषः । पृक्षा “पिडि” इति
प्रसिद्धम् । कल्कममानि खेडकल्कतुल्यानि ॥ २०३—२०५ ॥

मतान्तरे गन्धद्रव्यमाह, कुष्ठञ्चेति ।—फलं प्रियङ्गुकम्, क्षीचं “दाक्षिणि” इति

श्रीवासः कुन्दुर्देव-कुसुमं गन्धमाहृकां ।

शिशुकं मिषिका मेथी भद्रमुस्तं शटी तथा ॥ २०८ ॥

जातौफलं शैलजच्च देवदारु सजीरकम् ।

एतानि गन्धद्रव्याणि तेलपाकेषु युक्तितः ॥ २०९ ॥

ग्रन्थान्तरस्य—

गन्धद्रव्याणां नामानिर्देशः ।—

तेलात् गन्धस्य पादाङ्गं दद्यात् तच्छाल्वविद्धिषक् ।

केचित् कल्कसमं प्राहुः सर्वत्र गन्धकर्मणि ॥ २१० ॥

इति चतुर्थः खण्डः ।

प्रसिद्धम् । देवकुसुमं लवङ्गम् । गन्धमाहृका स्वगामप्रसिद्धा । शिशुकं "शिशारस" इति प्रसिद्धम् ।

मिषिका मधुरिका ॥ २०६—२०९ ॥

गन्धद्रव्याणां परिभाषमाह. तेषादिति ।—पादाङ्गं अष्टमभागम् ॥ २१० ॥

इति परिभाषा-प्रदीपं चतुर्थखण्डव्याख्या समाप्ता ।

